

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'DA YAŞANAN SALGIN HASTALIKLAR

Yüksek Lisans Tezi

Gülbahar ANKARALI

Danışman

Dr. Öğretim Üyesi Tuğba KARA

SAMSUN
2023

TEZ KABUL VE ONAYI

Gölbahar ANKARALI tarafından, **Dr. Öğretim Üyesi Tuğba KARA** danışmanlığında hazırlanan “**19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL’DA YAŞANAN SALGIN HASTALIKLAR**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 29.8.2023 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. Rıza KARAGÖZ Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Dr. Öğretim Üyesi Tuğba KARA Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Dr. Öğretim Üyesi Melike KARABACAK Artvin Çoruh Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı	☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

Prof. Dr. Ahmet TABAK
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi ?

Evet ☐ (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır ☒

07 /07/ 2023

Gülbahar ANKARALI

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'DA YAŞANAN SALGIN HASTALIKLAR

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 07.07.2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 19

Tek kaynak oranı : % 2 çıkmıştır.

07/07/2023

Dr. Öğretim Üyesi Tuğba KARA

ÖZET

19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'DA YAŞANAN SALGIN HASTALIKLAR

Gülbahar ANKARALI

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Eylül/2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Tuğba KARA

Tarihsel süreç içerisinde başta veba olmak üzere kolera ve çiçek gibi salgın hastalıklar, küresel bir boyut kazanarak toplumları ve devletleri etkileyen yıkıcı salgınlar olarak hafızalara kazınmıştır. Bütün dünyayı etkileyen bu salgınlardan Osmanlı Devleti de nasibini almış ve uzun yıllar bu hastalıklarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Özellikle başkent olması ve kıtalar arası geçiş güzergâhında bulunması nedeniyle İstanbul, Osmanlı şehirleri içerisinde sıklıkla hastalıklara maruz kalan en önemli şehirlerden biri olmuştur. Bu salgınlar tüccarlar, hacılar, ordular ve çeşitli nedenlerle yapılan göçler neticesinde İstanbul'a sirayet etmiştir. Ortaya çıkan salgınlar sonucunda birçok can kaybı yaşanmış, toplum psikolojik siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda olumsuz etkilenmiştir.

Salgınların İstanbul'u esir aldığı dönemlerden biri de 19. yüzyılın ilk yarısıdır. Bu dönemde, devlet birçok mesele ile aynı anda uğraşmak durumunda kaldığı için salgınlarla mücadelede yeterince başarılı olunamamış, bu da büyük can ve mal kayıplarını beraberinde getirmiştir. Ancak Tanzimat'ın ilanından sonra Avrupa'nın yakından takip edilmesi ile salgınla mücadelede karantina usulü, kordon, dezenfeksiyon, ilaç ve aşılama gibi yeni tedbir ve tedavi yöntemleri uygulanarak, salgınların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu tedbirler ile de önceki dönemlere nazaran daha büyük başarılar elde edilmiştir. Halkın hastalık algısı bir süre bu yeni tedbir ve tedavileri, dolayısı ile salgınlarla mücadeleyi olumsuz etkilese de, devlet halkı bilinçlendirerek bu olumsuzlukların önüne geçmeye ve salgınların etkisini en aza indirmeye çalışmıştır.

Salgınlar konusunda birçok çalışma yapılmıştır ancak bu çalışmalar içinde İstanbul ile ilgili olanlar pek azdır. Genellikle Anadolu'daki salgınlar anlatılırken İstanbul küçük başlıklar altında anlatılmış ya da İstanbul'u etkileyen salgınların sadece biri ele alınmıştır. Bu çalışmada, küresel olarak çok daha büyük kitleleri etkisi altına alan ve uzun yıllar boyunca da İstanbul'da devam eden veba, kolera ve çiçek salgınları bir bütün olarak incelenmiş ve bu konudaki eksiklik giderilmeye çalışılmıştır. Zaman dilimi olarak bu salgınların birbiri ardına yaşandığı 19. yüzyıl seçilmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında yaşanan salgınlar ve bu salgınlar karşısında halkın ve devletin tutumunun neler olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, Salgın, Veba, Kolera, Çiçek

ABSTRACT

EPIDEMIC DISEASES EXPERIENCED IN ISTANBUL IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Gülbahar ANKARALI

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of History

Master, September/2023

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Tuğba KARA

In the historical process, epidemics such as plague, cholera and smallpox have gained a global dimension and are remembered as devastating epidemics affecting societies and states. The Ottoman Empire also got its share from these epidemics that affected the whole world and had to struggle with these diseases for many years. Especially since it is the capital city and located on the transit route between the continents, Istanbul has been one of the most important cities among the Ottoman cities that were frequently exposed to diseases. These epidemics spread to Istanbul as a result of traders, pilgrims, armies and migrations for various reasons. As a result of the emerging epidemics, many lives were lost and the society was negatively affected in the psychological, political, social and economic areas.

One of the periods when epidemics took Istanbul prisoner was the first half of the 19th century. In this period, the state had to deal with many issues at the same time, so it could not be successful enough in the fight against epidemics, which brought great loss of life and property. Epidemics have been tried to be prevented by applying new measures and treatment methods such as medicine and vaccination. With these measures, greater success has been achieved compared to previous periods. Although the public's perception of the disease negatively affected these new measures and treatments for a while, and thus the fight against epidemics, the state tried to prevent these negative effects and minimize the effects of epidemics by raising awareness among the public.

There have been many studies on epidemics, but among these studies, those related to Istanbul are very few. Generally, when the epidemics in Anatolia are described, Istanbul is explained under small titles or only one of the epidemics affecting Istanbul is discussed. In this study, plague, cholera and smallpox epidemics, which affected much larger masses globally and continued in Istanbul for many years, were examined as a whole and the deficiency in this regard was tried to be eliminated. The 19th century, when these epidemics occurred one after another, was chosen as the time period. The epidemics in the first half of the 19th century and the attitudes of the people and the state against these epidemics were tried to be revealed.

Keywords: Istanbul, Epidemic, Plague, Cholera, Smallpox

ÖN SÖZ VE TEŞEKKÜR

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca uzun süren ve çoğu mağlubiyetle sonuçlanan savaşlar neticesinde siyasi ve ekonomik bir bunalım içerisindeydi. Bu savaşlarda cepheden cepheye sevk edilen askerler birçok salgın hastalığı da beraberlerinde taşımışlardı. Savaş sonrasında kaybedilen topraklardan göç eden muhacirler başta olmak üzere çeşitli nedenlerle yapılan göçler, ticaret gemileri ve hacılar hastalığın yayılmasına sebep olarak devletin uğraşmak zorunda kaldığı ayrı bir meseleye “salgınlara” sebep olmuştu. Osmanlı Devleti’nin birçok şehrinde hastalıklar yayılmaya başlamış ve bu şehirler içerisinde devletin payitahtı olan İstanbul’da payını almıştır.

Salgın hastalıklar konusunda gerek salgınların Osmanlı Devleti’ndeki genel seyri üzerine gerekse Osmanlı şehirlerinin tek tek ele alındığı birtakım çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar içerisinde İstanbul ile ilgili olanlar oldukça kısıtlıdır. Bu kısıtlı çalışmalarda da hastalıklar farklı dönemlerde ve birbirinden bağımsız şekilde ele alınmıştır. Biz çalışmamızda öncelikle küresel boyutta daha ciddi sonuçlar doğuran veba, kolera ve çiçek hastalıklarının, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul’da hangi süreçlerden geçtiğini tespit ederek bir bütün halinde bu süreci analiz etmeye çalıştık. Sonrasında eski ve yeni uygulamalar arasında karşılaştırma yaparak, özellikle Tanzimat sonrasının hastalıklarla mücadelede nasıl bir değişime sahne olduğunu göstermeyi amaçladık.

Çalışmamıza yön vermesi açısından evvela Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bulunan vesika ve defterlere bakılmıştır. Bunların başlıcaları, A.MKT (Sadaret Mektubî Kalemi), A.MKT. MHM (Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Odası), A.MKT. UM (Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları), A.MKT. NZD (Nezaret ve Devâir Evrakı), A.DVN. NHM (Name-i Hümayun Kalemi), A.MKT. d (Mektubî Kalemi Defterleri), C.SH (Cevdet Sıhhiye), C.ZB (Zabtiye), C.EV (Evkaf), HAT (Hatt-ı Hümayun), İ.DH (Dahiliye), İ.HUS (Hususi), DH. MKT (Mektubî Kalemi), Y.PRK. ŞH (Şehremaneti Maruzatı) fonlarında bulunan konu ile ilgili bilgiler içeren vesikalardır. Bunların dışında birçok tez, makale, kitap, sempozyum bildirileri, seyahatname ve özellikle de o dönemde ülkeyi ziyaret eden yabancıların yazdıkları mektuplar çalışmamıza yön veren eserler olmuşlardır.

Çalışmanın *Giriş* kısmında veba, kolera ve çiçek hastalıklarının tanımları ve özelliklerinden bahsedilmiş, hastalıkların tarih sahnesine ilk defa nerelerde, nasıl ve ne şartlarda ortaya çıktığı anlatılmıştır. Daha sonra hastalıkların Osmanlı Devleti sınırlarına girişi ve 19. yüzyılın ilk yarısına gelinceye kadar ki süreçte İstanbul'da yaşanan seyri hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın *Birinci Bölümü*'nde, 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşanan 1811-1812, 1831-1832, 1836-1837 veba salgınları ve bu salgınlara karşı alınan tedbirler açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra 20. yüzyıl başları, Mütareke ve Cumhuriyet dönemlerinde ki salgınlar hakkında bilgiler verilerek, veba salgınlarının İstanbul'da başlangıcından bitişine kadar geçirdiği sürecin beraber değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Yine halkın vebaya ve alınan tedbirlere karşı tutum ve davranışlarının neler olduğu, bu tedbir ve tedavi yöntemlerinin hastalığın ortadan kalması hususunda hangi derecede etkili olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır.

İkinci Bölümde, koleranın İstanbul'a girişi ve 1831'de yaptığı salgından bahsedilerek bu salgınlar sırasında kurulan ve modernleşme yolunda atılan en önemli adımlardan biri olan karantina teşkilatının kuruluşu anlatılmıştır. Yine karantina uygulamalarını belirlemek üzere kurulan *Karantina Meclisi* ve karantinaya alınan kişilerin karantina süresi boyunca kaldıkları yerler olan *Tahaffuzhanelerin* kuruluşları ve bu kuruluşların yaptığı faaliyetlere değinilmiştir. Daha sonra 1847-1849 kolera salgını, Kırım Savaşı sırasında yaşanan kolera salgını, 1864 yılındaki kolera salgını, 1870-72 yıllarında yaşanan beşinci kolera salgını, 1893-1894 kolera salgınları ve bu salgınlarda alınan tedbirler aktarılmaya çalışılmıştır. Kolera salgınlarının 19. yüzyılın ilk yarısında başlayarak ikinci yarısında da devam etmesi ve özellikle bu dönemlerde modern uygulamaların hastalıklarla mücadelede etkisinin daha da artması sebebiyle, bu dönemlerde yaşanan salgınları da ele alarak, modern uygulamalar öncesi ve sonrasını karşılaştırma imkânı sağlanmaya çalışılmıştır.

Üçüncü Bölümde, çiçek hastalığına değinilmiş, 1845 salgını ve bu salgın karşısında alınan tedbirler açıklanmıştır. Bu tedbirlerden özellikle *Bezmiâlem Valide Sultan Hastanesi'nin* açılması ayrı bir önem arz ettiğinden farklı bir başlık altında detaylıca anlatılmıştır. Ardından aşılama faaliyetleri ve aşı nizamnameleri, *Türk Usulü Çiçek Aşısı* olarak da bilinen çiçekleme usulünden bahsedilmiş, daha sonra bu usulün yasaklanarak modern aşıya geçilmesi süreci aktarılmaya çalışılmıştır. Çiçek hastalığı konusunda yapılan çalışmaların az olması ve diğer salgın dönemlerinin özelliklerinin tam anlamıyla bilinmemesi nedeniyle 1845 salgınından sonraki

salgınlardan kısaca bahsederek, hastalığın başta İstanbul olmak üzere bütün dünya üzerinden nasıl yok edildiği aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamı hazırladığım süreç boyunca bana her konuda yol gösteren kıymetli danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Tuğba Kara'ya teşekkürü bir borç bilirim. Kaynaklara ulaşmamda bana yardımcı olan Ondokuz Mayıs Üniversitesi Merkez Kütüphanesi çalışanlarına da katkıları için çok teşekkür ederim. Ayrıca benden maddi manevi hiçbir desteği esirgemeyen, sabırla her zaman yanımda olan değerli eşim Emrullah Tayfun Ankaralı' ya, bu zorlu yolda hep yanımda olup beni cesaretlendiren dostum Seher Yavuz'a, hastalığına rağmen eğitimim yarıda kalmasın diye hep iyiyim diyen anneme ve bana evini, odasını açan, ekmeğini bölüşen, imkânsızlıklar içinde imkân oluşturmaya çalışan aileme sonsuz teşekkür ediyorum.

Gülbahar ANKARALI

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI.....	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR.....	v
İÇİNDEKİLER	viii
SİMGELER VE KISALTMALAR	x
ŞEKİLLER.....	xi
TABLOLAR DİZİNİ.....	xii
1. GİRİŞ	1
1.1. Veba, Tanımı ve Özellikleri	3
1.2. 19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul’da Yaşanan Veba Salgınları	10
1.2.1. İlk Salgın (Jüstinyen Vebası).....	12
1.2.2. İstanbul’da 15. ve 18.Yüzyıllar Arasında Görülen Veba Salgınları.....	14
1.3. Kolera ve Özellikleri	21
1.4. Çiçek Hastalığı ve Özellikleri	23
2. 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL’DA GÖRÜLEN VEB	28
SALGINLARI	28
2.1. İstanbul’da 1803-1804 Yıllarında Yaşanan Veba Salgınları.....	28
2.2. 1811-1812 Yıllarında İstanbul’da Yaşanan Veba Salgınları.....	28
2.3. 1831-1832 Yıllarında İstanbul’da Veba	39
2.4. 1836-1837 Yıllarında İstanbul’da Veba	40
2.5. 20.Yüzyılın Başında İstanbul’da Veba.....	43
2.6. Mütareke Yıllarında İstanbul’da Veba	44
2.7. Cumhuriyet Dönemi’nde İstanbul’da Veba.....	47
2.8. Veba Salgınları Boyunca İstanbul’da Kurulan Hastaneler.....	47
3. 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL’DA GÖRÜLEN KOLERA	50
SALGINLARI	50
3.1. Kolera Salgınının İstanbul’a Girişi (1831 Salgını).....	50
3.1.1. Meclis-i Sıhhiye/Karantina Meclisi	55
3.1.2. Tahaffuzhaneler	59
3.1.3. Karantina Uygulamalarına Toplumsal Tepkiler	60
3.2. Koleranın İstanbul’daki İkinci Büyük Salgını (1847-1849).....	64
3.2.1. 1847- 1849 Kolera Salgınlarında Alınan Tedbirler	72
3.3. Kırım Savaşı Sırasında İstanbul’da Yaşanan Kolera Salgını	73
3.4. İstanbul’da Yaşanan Büyük Kolera Salgını (1864).....	75
3.4.1. Büyük Salgın Karşısında Alınan Tedbirler.....	76
3.5. İstanbul’da Beşinci Kolera Salgını (1870-1872).....	78
3.6. 1893-1894 Kolera Salgını	78
3.6.1. 1893-1894 Kolera Salgınında Uygulanan Tedavi ve Tedbirler.....	80
3.6.1.1. Kolera Hastaneleri	80
3.6.1.2. Kordon/Tecrit	81
3.6.1.3. Çevre Temizliği Konusunda Alınan Tedbirler	82
3.6.1.4. Dezenfeksiyon Uygulamaları	84
3.6.1.5. Şehrin Su Şebekesi İle İlgili Alınan Tedbirler.....	86
4. 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL’DA GÖRÜLEN ÇİÇEK	90
SALGINLARI	90
4.1. 1845 Yılında Yaşanan Çiçek Salgını.....	90

4.2. Bezmiâlem Valide Sultan Gureba-i Müslimîn Hastanesi.....	90
4.3. 1845 Salgını Sonrası Hastalığın İstanbul'daki Seyri ve Alınan Tedbirler	92
4.4. Aşılama Faaliyetleri ve Aşı Nizamnameleri	102
4.4.1. Türk Usulü Çiçek Aşısı	105
4.4.2. Edward Jenner 'in İnek Çiçeği Aşısı: (Variolation)	108
4.4.3. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane' de Çiçek Aşısı.....	111
4.4.4. Modern Çiçek Aşısının Osmanlı'da Üretilmeye Başlanması: (1892)	112
4.4.5. Dr. Giovanni Battista Violi'nin Çiçek Aşısı.....	114
4.4.6. Aşı Enspektörlüğü (Müfettişlik) ve Telkikhane-i Şahane (Aşı Evi)	114
5. SONUÇ.....	116
EKLER.....	119
Ek 1: Veba Etkenini Bulan Dr. Alexandre Yersin	119
Ek 2: Vebadan Ölen Veziriâzam Ayas Paşa'nın "es-Sa'idü's-şehîd" İbaresî Bulunan Mezar Taşı	119
Ek 3: Şânizâde Ataullah Efendi.....	120
Ek 4: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi	120
Ek 5: Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi, 1865	121
Ek 6: Bakteriyolojihane-i Şahane, Nişantaşı	121
Ek 7: Dr. Andre Chantemesse	122
Ek 8: Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişi Bonkowski Bey	122
Ek 9: Tebhîrhane Memurları Resmi Kıyafetleri ve İş Elbiseleriyle (1911)	123
Ek 10: Tersane-i Âmire'de Üretilen Etüv Makinesi.....	123
Ek 11: Edward Jenner.....	124
Ek 12: Dr. Violi	124
Ek 13: Lady Mary Montagu Osmanlı Kıyafetiyle.....	125
Ek 14: Telkikhane-i Şahane Binası	125
Ek 15: Hüseyin Remzi Bey (ortada) ve Telkikhane-i Şahane Görevlileri Çiçek Aşısı Elde Etmek Üzere Bir Buzağının Başında	126
Ek 16: İlk Çiçek Aşısı Enspektörlüğü ve Telkikhane Kurucusu ve Müdürü Mekteb-i Tıbbiye Muallimi Dr. Hüseyin Remzi Bey.....	127
Ek 17: Aşı Kalemî	127
Ek 18: Şahadetname Örneği	128
Ek 19: Çiçekleme Usulünde Kullanılan Aşı Malzemeleri	128
Ek 20: Fildişi Aşı Kalemî	129
KAYNAKLAR	130
ÖZ GEÇMİŞ.....	135

SİMGELER VE KISALTMALAR

A.MKT	: Sadâret Mektubî Kalemi
A.MKT.MHM	: Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası)
A.MKT.MVL	: Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Yazışmaları
A.MKT.UM	: Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları
B.O.A	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO	: Babıâli Evrak Odası
C.	: Cilt
C.SH	: Cevdet Sıhhiye
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DH.MKT	: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi
HAT	: Hatt-ı Humâyûn
Haz.	: Hazırlayan
HR.MKT	: Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî Belgeleri
İ.DH	: İrâde- Dahiliye
İ.HUS	: İrade Hususi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
Y.PRK.SH	: Yıldız Parekende Evrakı Sıhhiye Nezâreti Maruzâtı

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1.İlk Pandemi Esnasında Konstantinopolis/İstanbul’da Veba Salgınları (MS 541-750).....	13
Şekil 1.2.1453-1600 Yılları Arasındaki Dönemde Osmanlı Toprakları ve Etrafında Oluşan Vebanın Dolaşım Ağları.....	17

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1.1. Doğu Akdeniz Vebasının Takvimi	11
Tablo 3.1. Bölgelere Göre Koleradan Ölümler (24 Ekim-31 Aralık)	65
Tablo 3.2. Koleradan Ölümlerin Aylara ve Bölgelere Göre Dağılımı	66
Tablo 3.3. İstanbul'un 9 Farklı Bölgesinde Görülen Ölüm Oranları	68
Tablo 3.4. Avrupa ve Anadolu Yakası'nda Koleradan Ölümlerin Oranı.....	68

1. GİRİŞ

Kısa bir süre zarfında çevredeki insan, hayvan ve bitkilerin büyük bir kısmına bulaşan hastalık olarak tanımlanabilen salgınların birçok çeşidi vardır. Devamlı ya da aralıklı olarak tek bir yerin veya işletmenin hayvanlarını yakalayan hastalıklara, dar salgın denir. Görüldükleri yerde başlayıp başka yerde görülmesine *andemi*, belli bir bölgede veya birkaç ülkede normalinden fazla görülüp etkili olmasına *epidemi*, uluslararası yayılım göstermesine ise *pandemi* adı verilmektedir.¹ Tarih boyunca yangın, deprem, sel, kıtlık ve iklim düzensizlikleri gibi doğal afetlerin yanında, insan ölümlerine sebep olan bir diğer kaynak ise salgın hastalıklar olmuştur. Kısa bir süre zarfında hızla yayılarak binlerce hatta milyonlarca insanın ölümüne neden olan salgınlar imparatorlukları çökertmiş, orduları kırıp geçirmiş, toplumun psikolojisinde derin tahribatlara neden olmuştur.²

İnsanlığın yerleşik hayata geçmesi ve tarımsal faaliyetlere başlamasıyla birlikte salgın hastalıklar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Çünkü insanlar yerleşik hayata geçmeden evvel hiçbir yerde su kaynaklarını kirletecek kadar atıklar birikmiyordu. Büyük çöp yığınları birikmediği gibi bunlar uzun süre böcek ve türlü canlıların üremesine neden olacak kadar bekletilmiyordu. Yerleşik hayata geçilmesiyle beraber insanlar yaşamsal faaliyetleri neticesinde oluşan çöplerin etrafında yaşamaya başladı. Bu da yalnızca hayvanlarda görülen mikropların insanlara da taşınmasına neden oldu. Toprağın sürülmeye ve hayvanların evcilleştirilmeye başlanmasıyla birçok yeni mikrop türleri belirmiştir.³ İnsanlar toprağı sürmekle kene, sivrisinek, pire ve fare gibi hayvanlara üreme ortamı oluşturmuş ve bu leş yiyici hayvanlarda çeşitli hastalıkların ortaya çıkışına neden olmuştur. Yani tarım, her türlü virüs ve bakteriyi insanların yaşam alanlarında bir araya getirerek bir nevi ortak bir hastalık pazarı oluşturmuştur.⁴ Tarımın gelişmesine paralel olarak yeni yaşam alanı bulan hastalıklar ticari ilişkiler, savaşlar ve göçlerle beraber birçok bölgeye yayılmış ve ölüm oranlarının her geçen gün daha da artmasına neden olmuştur.⁵

¹Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2004, s.11.

²Nuray Yağcıoğlu, *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s.21.

³Sevda Ağır, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s.1.

⁴ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.27-29.

⁵Ağır, *Osmanlı'da Karantina..*, s.1.

Salgın hastalık denilince akla ilk gelen hastalıklardan birisi *vabadır*. Ortaçağ boyunca milyonlarca insanın ölümüne neden olan veba salgınları, 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasında da görülmüş ve ciddi can kayıplarına neden olmuştur.⁶ Osmanlı Devleti'nde veba 19. yüzyılın ilk yarısına kadar etkisini devam ettirmiş, 1830'lu yıllarda ancak kontrol altına alınabilmiştir. Vebanın kontrol altına alındığı bu yıllarda vebadan daha etkili ve daha bulaşıcı bir hastalık olan kolera ortaya çıkmıştır. Küresel bir salgın halini alan kolera Osmanlı topraklarını da tehdit etmeye başlamıştır.⁷

Bu tür salgınların kontrol altına alınabilmesi için Osmanlı Devleti çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Bu yöntemlerin en başta geleni, ilk defa 1831 yılında II. Mahmut zamanında uygulanan karantina sistemidir. Sultan ülkenin çeşitli yerlerinde tahaffuzhaneler açmış ve açılan bu tahaffuzhaneler vasıtasıyla karantina uygulanmaya başlanmıştır. Tahaffuzhaneler özellikle denize yakın şehirlerde kurulmuştur. Buralarda ülke dışından gelen kişiler belirli bir süreliğine karantinaya alınmıştır. Hastalık belirtileri olanlar hastanede tedavi altına alınmış ve belli bir süre karantinada kaldıktan sonra hastalığı tedavi edilenlerin yolculuklarına devam etmesine izin verilmiştir. Tahaffuzhaneler içerisinde özel dezenfeksiyon istasyonları kurulmuştur. Böylece karantinada olan kimselerin giysi ve eşyaları makinelerle dezenfekte edilerek mikroplarından arındırılmaları amaçlanmıştır.⁸

17. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan çiçek hastalığı da pek çok insanı etkilemiştir. Daha çok çocukları etkileyen bu hastalık insanların yüzünde izler bırakmış, bu izlere *çiçek bozuğu* adı verilmiştir. Ancak Osmanlı Devleti'nde diğer devletlere göre hastalık daha hafif atlatılmıştır. Bundaki en önemli etmen çiçek aşısının uygulanmasıdır. Geleneksel yöntemlerle uygulanan çiçek aşısının yerini sonraları İngiltere'de keşfedilen modern aşı almıştır. Modern aşının uygulanmaya başlanmasıyla beraber çiçek hastalığının önüne geçilmiştir. Hastalığın daha büyük yıkımlara yol açması engellenmiştir.⁹

⁶Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yayınları, 1997, s.1.

⁷Ayşe Niğdem Zeyben Karakuş, *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkisi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 2021, Yüksek Lisans Tezi, s.1.

⁸ Niğdem, *Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkisi*, s.1.

⁹ Niğdem, *Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkisi*, s.1.

Osmanlı İmparatorluğu'nda salgınlardan en çok etkilenen şehirlerin başında İstanbul gelmektedir. İstanbul, Osmanlı Devleti'nin başkenti olması sebebiyle Devlet adına en önemli kararlar burada alınıyor, önemli antlaşmalar bu kentte imzalanıyor yani bütün ülkenin kaderi bir nevi bu şehirde belirleniyordu. Ayrıca şehir coğrafi konumu nedeniyle Asya-Avrupa arasındaki kara ve deniz yollarının merkezinde yer alan ve dünya ticaretinde büyük payı olan bir kesişme noktasıydı. Dolayısıyla bu yoğun insan trafiği sebebiyle bulaşıcı ve salgın hastalıkların hemen hepsinden nasibini almıştır.¹⁰ Özellikle veba, kolera ve çiçek salgınları İstanbul'u uzun yıllar etkisi altına alan ve ciddi kayıplara yol açan en önemli salgınlardır.

1.1. Veba, Tanımı ve Özellikleri

Veba, versinia pestis ismiyle bilinen bakterinin neden olduğu bir enfeksiyon hastalığıdır.¹¹ Bu hastalık Ortaçağ'da Avrupa'da *kara ölüm* ismiyle anılırken İslam dünyasında ve Osmanlı İmparatorluğu'nda "taun"¹² veya "veba" olarak adlandırılmıştır. Anadolu'daki halk ise bu hastalık için "yumurcak, yumrucak, oymaca, baba, ölet, kıran" tabirlerini de kullanmıştır.¹³

Türkçe tıp kitaplarında bir salgın hastalık olarak vebanın tanımı çok eski tarihlere gitmektedir. Bu kitaplarda hastalık tanımlanırken hem taun hem de veba tabirleri kullanılmıştır.¹⁴ Hastalığın salgın hali ise *veba-yı müstevli* ibaresi ile karşılık bulmuştur.¹⁵ Veba öldürücü her türlü salgın hastalığı ifade etmektedir. Taun ise daha çok *hıyarcıklı vebanın* karşılığı olarak kullanılmıştır. İbn Kayyim el-Cevziyye'ye göre "her taûn vebadır, ancak her veba tâun değildir". Yani el-Cevziyye taunu vebanın bir türü olarak görmektedir.¹⁶

Vebanın üç türü vardır. Birincisi, *bubonik (hıyarcıklı) veba*, ikincisi sepsir veya septisemi (iltihaplı veba) vebadır. Üçüncü türü pnömanik yani akciğer vebasıdır. Hıyarcıklı veba enfeksiyonlu bir pirenin insanı ısırması ile başlar ve ısırmadan birkaç

¹⁰Nuran Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, Afetlerin Gölgesinde İstanbul, Ed. Said Öztürk, İstanbul Kültür AŞ. İstanbul 2010, s.109.

¹¹Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih* 296,Ağustos 2018, s.30.

¹²Varlık, "Taûn", *DİA*, 2011,C.40, s.175-177.

¹³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul..*, s.112.

¹⁴Taun/Vebâ (Ar.): "veba, salgın hastalık", "Bu maraza taun derler. Vebâ oldur kim hemân nefesden cigerbend âleti agular. Kan tükürür, helâk olur. " Bu tanım Eşref B.Muhammed tarafından yazılan Hazâinü's-Saadât'ta adlı bir tıp kitabında geçer. Bkz. Kazım Köktekin, "Hazâinü's-Saadât'ta Geçen Tıp Terimleri", A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum 2007,S.35, s.26.

¹⁵Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) Ve Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli 2014, s.7-8.

¹⁶Varlık, "Taûn", s.175-177.

gün sonra pirenin ısırıldığı yerde siyah bir leke oluşur. Ardından koltuk altlarında, kasıklarda ya da boyunlarda yumurtaya benzeyen şişlikler belirir.¹⁷ Bu şişlere hıyarcık denmiştir. Söz konusu belirtiler hıyarcıklı vebanın karakteristik göstergesidir. Nadir temizlenmiş veya hiç temizlenmemiş sokaklar, mahalleler, evler, halı ve elbiseler, nadasa bırakılmış tarlalar, çöplük mahalleri ve depolar vebanın görüldüğü yaygın alanlardır.¹⁸

Hastalığa yakalanan kişilerin yarısından fazlasını öldüren hıyarcıklı vebada hastalığın son evrelerinde hastanın idrarı, teri ve tükürüğü oldukça kötü kokmaktadır.¹⁹ Bu belirtilere titreme, baş ağrısı, ateş ve aşırı bitkinlik gibi diğer belirtiler de eşlik edebilmektedir. Sonlara doğru kanda gittikçe çoğalan bakteriler kan zehirlenmesine neden olduğundan hastada şoklara, organ yetmezliklerine ve hatta ani ölümlere neden olabilmektedir.²⁰

Septisemik veba ise genelde bubonik vebadan kaynaklanmaktadır. Lenf düğümü iltihabı dışında bubonik vebayla benzer özellikleri taşımaktadır. Enfeksiyon kana bulaşıp yayıldığında menenjit, toksik şok²¹ sendromu veya yaygın damar içi pıhtılaşmaya neden olmaktadır.²² Derinin giderek morumsu bir renk almasıyla başlayan bu veba türünde çok geçmeden deri kararmaktadır. Çoğunlukla hasta bu belirtiler görülmeye başladığı gün bitmeden hayatını kaybetmektedir.²³

Akciğer vebasında hastalık pirelerden kaynaklanmayıp daha çok enfeksiyonlu kişinin öksürüğünden ve tükürüğünden bulaşmaktadır. Aynı zamanda mikrobus akciğerlere yerleşmesi sonucunda soğuk havalarda aniden ortaya çıkarak burundan kan gelmesine sebebiyet vermektedir.²⁴ Balgamlı öksürük, nefes darlığı, morarma gibi belirtiler sonrasında hastalık ölümle sonuçlanmaktadır.²⁵ Hasta olan kişiyle temas halinde olan hane halkı, hastayı ziyarete gelen komşular ya da hastaya ait olan giysileri alanlar da vebaya yakalanma riski altındadır. Böyle durumlarda hastalık

¹⁷Kübra Benli, *Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s.42-43.

¹⁸Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba(1700-1850)*, Çev:Serap Yılmaz, yay. haz: Ayşen Anadol., s.42.

¹⁹Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı...*, s.71.

²⁰Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", s.30.

²¹Emel Türk Arıbaş, "Toksik Şok Sendromu", *SDÜ Tıp Fakültesi Dergisi* 1995; 2 (3): 23-25.

²²Meral Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*, Eskişehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, s.7.

²³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.112.

²⁴Benli, *Klasik Dönem Osmanlı...*, s.43.

²⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.112.

kişiden kişiye, mekândan mekâna taşınarak yayılmıştır. Kısa zaman içerisinde de birçok insanın ölümüne neden olmuştur.²⁶

Hıyarcıklı vebadan dolayı ölüm oranı %40 ila %70 arasındadır. Erken teşhis edilirse hastalık antibiyotiklerle başarılı bir şekilde tedavi edilebilmektedir. Ancak *pnömanik veba* günümüz koşullarında dahi ölümcül bir hastalık olmaya devam etmektedir. Bu tür, hızlı tedavi edilmezse çoğunlukla yirmi dört saat içinde ölümlerle sonuçlanmaktadır.²⁷

Veba esas olarak kemirgenleri etkileyen dolayısıyla hayvanlardan insanlara bulaşan bir hastalıktır. İnsanlar, hayvanlardan bulaşan bu hastalığın istemsiz bir şekilde taşıyıcısı konumuna gelmektedir. Vebanın yayılması kemirgen taşıyıcılar, eklembacaklı vektörler, bakteri, insan toplulukları ve çevre arasında iç içe geçmiş karmaşık bir sisteme sahiptir. Kedi, tavşan, keçi, geyik ve deve gibi birçok memeli hayvan veba hastalığını taşıma özelliğine sahip olsa da esasen kemirgen taşıyıcılar bunlar arasında en önemlisidir. Dağ sıçanı, tarla fareleri, çayır köpekleri, yer sincapları, gerbiller (Afrika, Hint ve Asya kemirgen türü) gibi toprak altında yaşayan vahşi kemirgen türleri ve bu kemirgenlerin üzerinde yaşayan asalak pireler vebaya neden olan bakterilerin sürdürülmesi açısından önemli bir role sahiptir. Ancak bakterinin vahşi kemirgenler arasındaki yaşamı insan topluluklarını doğrudan tehdit etmemektedir. Hastalığın insanlara taşınması esas olarak ortakçı kemirgenler tarafından gerçekleşmektedir. Ortakçı türler insan topluluklarının yiyeceklerini tükettiğinden insanlara yakın yaşamaktadır. Bunlar vebadan etkilenmişlerse enfeksiyon bunların eklembacaklı parazitleri vasıtasıyla insanlara geçebilmekteydi. Ortakçı kemirgenlerin en yaygını ise sıçanlardır.²⁸

İnsanlar vebanın habersizce taşıyıcıları olarak hastalığın doğal tarihinin şekil almasında önemli bir role sahip olmuştur. Hastalık seyahat, göç ya da ticaret gibi insan hareketliliğine bağlı faaliyetler sonucunda uzak mesafelerde de hızlı şekilde yayılmıştır. Esasen vebanın hareket kabiliyeti sınırlıdır. Ancak insanlar vasıtasıyla yayılmada büyük hızla ivme kazanmıştır. Diğer taraftan salgının gidişatı, hastalığın kontrol altına alınıp durdurulması da insanlar tarafından hastalığa uygulanan müdahalelerdendir. Yani vebanın aktörü insandır. Hastalığın yayılmasında da

²⁶Panzac, Osmanlı *İmparatorluğu'nda Veba*.,s.43.

²⁷Varlık, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, s.30-31.

²⁸Varlık, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, s.31.

tedavisinin bulunmasında da insanların büyük rolü vardır. Veba iklim değışiklikleri, toprak, bitki örtüsü ve radyasyon seviyesi gibi çeşitli çevre şartlarına ve doğal afetlere duyarlılık göstermektedir. Örneğin deprem ve sel gibi doğal afetler, kemirgenlerin doğal yaşamlarından uzaklaşarak başka yerlere göç etmelerine neden olabilmektedir. Bu tür göçler de vahşî olan kemirgenleri ortakçı kemirgenlerle ve insanlarla yakınlaştırdığı için bunlar veba salgınlarına neden olmuştur.²⁹

Hastalığın ortaya çıkması ve yayılmasında, kirlilik, açlık vb. unsurlar da etkili olmuştur. Hastalıklar ortaya yiyecek sıkıntısı çıkardığından gıda fiyatlarında artışlar yaşanmıştır. Dolayısıyla alım gücü düşen insanlar yetersiz beslenmek durumunda kalmıştır. İnsanların direnci azalınca da hastalıklara yakalanma riski daha da artmıştır. Söz konusu döngü salgınların değışik şiddetlerde devam etmesini tetiklemiştir. Yeterince temiz olmayan, 24 derece ısıya ve %60-70 oranında nemli havaya sahip olan alanlar vebanın yayılma imkânı bulunduğu ortamlardır.³⁰ Ek olarak sıklıkla temizlenmeyen kıyafetler önemli bir veba taşıyıcısı konumundadır. Pireler giysilere yerleşip çoğaldığından vebanın yayılma hızında önemli bir rol oynamıştır. Üstelik vebalı olan pireler giysilerde uzun zaman hayatlarını devam ettirebilmektedir. Dolayısıyla vebadan dolayı ölen kişilerin kıyafetlerini uzun zaman sonra kullanılması bile hastalığın bulaşmasına neden olabilmektedir.³¹

Bazı bilginlerin hava ve temizlik gibi etmenlerin vebanın yayılışına etkili olduğu hususunda görüşleri vardır. İslam dünyasının ünlü bilim adamı İbn Sînâ, salgın hastalıkların ortaya çıkmasında hava karakterinin bozulmasını bir sebep olarak göstermiştir. Ona göre, canlılar yaşamında hava önemli olduğundan kirlenen havayı soluyan insan ve hayvanlar bu hastalığa davetiye çıkarmaktadır. Yine İbnü'l-Esir, hastalığın çıkmasında hava kirliliğinin önde gelen bir etmen olduğunu iddia etmektedir. Zehebî de, diğer âlimlerle aynı görüşü paylaşmaktadır. Bu etmenlerin yanı sıra toprağa gömülmeyen cesetler, yağmurun azlığı ve göktaşlarının çokluğu da diğer hastalık nedenleridir. Ona göre bu olayların meydana gelmesiyle havanın cevheri bozulduğundan bunlar insan ve hayvan salgılarında değışime sebebiyet vermiştir.³²

²⁹Varlık, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, s.31.

³⁰Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında...*,s.18.

³¹Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında...*,s.17.

³²Hasan Bulut, “Salgın Bir Hastalık Olarak Vebanın Dinî Açıdan Yorumlanması”, *Academic Knowledge* 3 (1), s.4.

İnsanlık tarihinde ürkütücü sonuçlar doğuran hastalıklarından biri olan vebanın, bilimin henüz gelişmediği dönemlerde çoğu ülke ve inanç sistemlerinde yaratıcının günahkâr kullarına “Tanrı’nın gazabı” olarak, ceza için gönderdiğine inanılırdı. İnanç sistemiyle bağlantılı olarak algılandığı için de bu hastalıklara karşı önlem almanın faydası olmayacaktı. Hatta önlem almak Tanrı’ya karşı gelmek olarak kabul edilirdi. Çoğunlukla veba ile mücadele etmenin dine aykırı olduğu yönünde bir anlayış hâkimdi.³³

Din unsuru genellikle Müslümanların davranışlarında da veba salgını sırasında belirleyici bir rol oynamıştır. Müslümanlara göre, hastalık Allah’tan geldiği için bütün karşı koyma davranışları bir kenara bırakılmalıydı. Allah’ın iradesine boyun eğmek, hastalığı kabullenmek, kaderine razı olmak gerektiği düşüncesi hâkimdi. Üstelik vebadan ölen kişi şehit mertebesine yükselmiş olarak kabul edilirdi. Bu anlayışları, “*Tâun hastalığından ölen her Müslüman için şehitlik makamıdır (vardır)*”³⁴ hadisiyle temellendirmeye çalışılarak durum tevekkül ile karşılanmaya çalışılıyordu.³⁵ Toplumun geneli tarafından alışılan davranış ve tutum bu yöneydi. Yani olanlara boyun eğmek ve katlanmak şeklindeydi.

Panzac yukarıda bahsi geçen din temelli anlayışı şöyle yorumlamıştır; “*veba daima doğruluktan, gerçekten ayrılanlara verilen bir cezadır. Aksine, bir Müslüman vebaya uğradığında bu Allah’ın bir lütfü’dur; çünkü bu şahadet yoludur ve kutsal savaş cihat sırasında ölenler gibi Allah’ın seçtiği kişi şehit mertebesine ulaşandır. Bu nedenle gerçek bir Müslüman sabır gösterip beklemelidir.*”³⁶

Müslümanlardaki söz konusu kaderciliği mezar taşlarından da takip edebilmekteyiz.³⁷ İstanbul H.1210/1795 tarihli bir kadın mezar taşında bu konuyla ilgili şunları görüyoruz;

“*Cihana doymadı canım*

Ecel aldı garibanım

Taûn zahmına olup

³³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.111.

³⁴Abdulvasıf Erarslan, “Tâ’un Rivayetleri Çerçevesinde Hadis Şârihlerinin Hz. Peygamberin Karantina Tavsiyesine Yönelik Yaklaşımları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Aralık 2020, Cilt 11, Sayı 25, s. 496.

³⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.111.

³⁶Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba..*, s.157.

³⁷Detaylı bilgi için bkz. Süheyl Ünver, “Mezar Taşlarında Veba ve Taûn’a Ait Kayıtlar”, *Dirim*, C.40. S. 11-12, s.268-272.

Böyle emretti sübhânım”

Sene 1210 Fatma Hanım

Bir diğer kadın mezar taşında:

“Taûn illetinden yere serildim.”

Vebadan ölen Arif Mehmet’in 1812 tarihli mezar taşına da *mat’ünen şehid* ibaresi düşülmüştür. Yukarıdaki örneklerden hareketle vebadan dolayı gerçekleşen ölümün kader olup ve ölenin şehit kabul edilmesi durumunun, o dönemki Osmanlı toplumunda genel kabul gördüğünü söyleyebiliriz.

Müslümanların dini anlayışı hastalıklara karşı isyan etmeden Allah’ın emirlerine boyun eğerek yaşamak üzerine kuruludur. Dolayısıyla bu salgınlar karşısında yapılması gereken birtakım işler ve Müslümanların birbirlerine karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Bunlardan ilki hastalananlara yardım ederek onların ihtiyaçlarını görmeye çalışmaktır. Bir diğeri ise ölenler için yapılması gereken işlerde ölenin yakınlarına yardımcı olmaktır. Bu, dindar bir Müslümanın yükümlülükleri arasındadır. Buradan hareketle bir Müslüman bahsi geçen davranışları yapmaktan kaçınmaz hatta bundan gurur duyar.

Panzac, 1812 yılında İstanbul’da ortaya çıkan vebadan ölenlere karşı Müslümanların tutumlarına dair gözlemlerde bulunmuştur. 1812 yılında İstanbul’un her yanında vebadan dolayı ölümlerin çok olduğunu ancak 1720’de Marsilya’da olduğu gibi sokaklarda oraya buraya yayılmış veya bir yere istiflenmiş cesetler hiç görülmediğini söylemektedir. O, bunu İslam dininden kaynaklandığı ifade eder ve şöyle der; “*Müslümanların dininde defn, ölümler için yapılması gereken son ödev hayırlı bir iş olduğundan, cesetler tabutlara konuyor, birkaçı veya birçoğu özenle peş peşe taşınıyordu.*”³⁸

Hastalık karşısında 19. yüzyılın başlarında da halkın tutumu aynıydı. Allah’ın iradesine boyun eğerek hastalığa karşı sabırla şifa beklenmeliydi. Eğer hastalık ölümle sonuçlanıyorsa da şehitlik mertebesine ulaşmada bir vesile sayıp aynı zamanda hastalığın bulaşacağına inanmayarak iyiliksever davranmak gerekti.³⁹ Ancak salgının şiddetinin fazla olduğu dönemler büyük korkulara neden olmuştur.

³⁸Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba..*, s.161. Daha fazlası için bkz. Antoine François (le comte) Andreosy, *Constantinople*, s.184.

³⁹Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba..*, s.161.

Gençler ve hayata daha bağlı olan kişiler mücadele ederek hastalıklardan uzak kalmaya çalışmışlardır.⁴⁰ Dindarlıkları ne kadar derin olursa olsun bazen duyulan korkuların önüne geçilememiş ve kendi canını kurtarmak için cenaze gibi uygulamalardan dahi kaçışlara sebep olmuştur. Özel olarak oluşturulmuş ve bu göreve getirilmiş bir örgütlenme olmadığından böyle durumlarda cenaze işlemlerinin yapılması yaşayan insanların inisiyatifine ve iyi niyetine kalmıştır.⁴¹

Bütün bunlara baktığımızda her ne kadar halkın büyük bir kesiminin veba salgınlarına karşı yaklaşımının aynı olduğu görülse de, İslam toplumunun homojen tek bir anlayışa, geleneğe ve göreneğe sahip bir bütün olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Çünkü hastalığa bakış açısını değiştiren farklı unsurlar vardır. Tarihsel süreçler, yaşanan olaylar ve coğrafi farklılıklar hastalığa olan bakışı etkilemiştir. Bir taraftan veba salgınını hiçe sayıp hiçbir şekilde çekinmeden hayatına devam edenler varken diğer yandan akrabasını bile terk edip gidenler olmuştur. Mesela, Evliya Çelebi'ye göre,

Ergiri Kasrı halkından bir kişide taundan değil de farklı sebepten bir çıban çıksa halk, bunu taun diye nitelendirerek çıban çıkan kişiden nefret edip söz konusu taun hastalığından korktukları için evlerini terk ederlermiş. O eve de bir iki yıl hiç uğramazlarmış, eve girmek zorunda kalındığında ise sirke ile yıkarlarmış, tütsü ve buharlar ile de arındırırlarmış. Ayrıca evin birçok yerini yıkıp yeniden yapar, evin tüm odalarını kireçlerle ağartırlarmış.⁴²

Müslüman halkın kendi arasında vebaya karşı benzer ve farklı yaklaşımları olduğu gibi, Hristiyan halkla da veba karşısındaki tutumu benzerlikler göstermekle beraber derin farklılıklar içermektedir. Her iki grup da dinlerinin emrettiği davranışları gösterirler. Veba Allah'ın insanları cezalandırmak için gönderdiği bir hastalık olarak görülür. Bu konuda hem Müslümanlar hem de Hristiyanlar hemfikirdir. Ancak bu cemaatlerin her birinin içinde, her iki durumda da Allah'ın iradesine bağlanan olayın yorumu derinden farklılaşır. Bu da o dönemde yaşayan herkesin dikkatini çeken zıt davranış ve tutumlara neden olur. Müslümanlarda hastalıklara karşı boyun eğme ve bundan ötürü gerçekleşen ölümleri şehitlik sayma, ayrıca hastalara merhametle yaklaşarak onlardan kaçılmaması gerektiği yönünde bir

⁴⁰Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba...*,s.150.

⁴¹Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba...*,s.152.

⁴²Mehmet Yaşar Ertaş ve Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.10, 2011, s.92.

anlayış hâkimken, gayrimüslimlerde dua, hastaneye yatırma ve bulaşıcı hastalığın olduğu yerden kaçış davranışları tespit edilmektedir.⁴³

Tanrısal öfke fikri ancak 1894 yılında, önce Alexandre Yersin (1863-1943) hemen ardından Shibasaburo Kitasato (1852-1931) tarafından vebanın etkeni *Yersin Pasteurella-Yersin pesti* bulunduğundan sonra iflas etmiştir. Vebanın bir hayvan hastalığı olup bu hastalığa yakalanan kemirgenlerin, genellikle farelerin ölmesi ve vücutlarındaki veba mikrobunun pireler aracılığı ile insanlara taşınması sonucunda bulaştığı anlaşılmıştır. *Fare-pire-insan* zincirini kırmak amacıyla farelerin yok edilmesi için yöntemler bulunmuş ve koruyucu veba aşısı geliştirilerek bilimsel veba serumu üretilmiştir. Böylece bilime mağlup olan veba insanlığın korkulu rüyası olmaktan çıkmıştır.⁴⁴

1.2. 19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İstanbul'da Yaşanan Veba Salgınları

İstanbul'u periyodik olarak kırıp geçiren salgınlar, diğer şehirlerin salgınlarından çok farklı tarihlerde ortaya çıkmıştır. Çünkü veba döngüsü, bir şehirde ötekine göre farklı özellikler göstermektedir. Osmanlının başkenti ise bağımsız bir veba odağıdır. Burada hastalığın çıkış nedeni altında bölgenin yerel kemirgenleri yatmaktadır.⁴⁵

Veba İstanbul sur içinde, Galata, Beyoğlu gibi yoğun iş bölgelerinde çoğunlukla pis, havasız hanlarda, kışlalarda, liman boyunca ve buradaki mahallelerin kirli sokaklarında kısaca hijyenik olmayan ortamlarda, kalabalık nüfus arasında ve iklim şartlarına göre salgın yapmıştır. Çünkü hastalığın kaynağı olan kemirgenlerin çoğalma ve bulaştırma güçleri sıcak ve nemli ortamlarda daha da artmaktadır. Bu sebeple İstanbul'da veba baharda başlayarak Ağustos-Eylül aylarında pik noktasına ulaşmıştır. Kasım-Aralık aylarında ise sona ermiştir. Avrupalılar İstanbul'un 19. yüzyıl başından itibaren önemli veba odaklarından biri olduğuna inanmaktadır. Osmanlı kaynaklarına göre ise, vebanın kaynağı Mısır'dı ve İstanbul'a deniz yoluyla gelmekteydi.⁴⁶

⁴³Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba..*, s.156-167.

⁴⁴Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul..*, s.111.

⁴⁵Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba..*, s.112.

⁴⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul..*, s.112.

Panzac, 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli veba salgınlarının özelliklerini daha iyi belirlememizi sağlayan bir grafik vermiştir;

Tablo 1.1. Doğu Akdeniz Vebasının Takvimi⁴⁷

Şehirler	Başlangıç	Doruk Noktası	Son (Klinik belirtiler dönemi)
İstanbul	Nisan-Mayıs	Ağustos-Eylül	Kasım-Aralık
Selanik	Mart	Haziran-Temmuz	Eylül-Ekim
İzmir	Mart	Haziran	Eylül
Halep	Mart	Haziran	Eylül
Kahire	Şubat	Mayıs	Temmuz-Ağustos
İskenderiye	Ocak	Nisan	Haziran-Temmuz

Grafiğe baktığımızda salgının, İskenderiye ve Kahire'de kış mevsiminde başlayıp bahar döneminde doruk noktasına ulaştığını ve yaz mevsiminde sona erdiğini görüyoruz. Halep, İzmir, Selanik ve İstanbul'da ise bahar mevsiminde başlayıp yaz sonuna doğru doruk noktasına ulaşıp sonbahar ve kış başlangıcında sona erdiğini görmekteyiz. Bu grafik bize vebanın yayılmasında mevsimlerin etkisinin bölgeden bölgeye farklılaştığını göstermektedir. Sonuç itibariyle veba mevsimlerden etkilenir, sıcak ve nemli ortamları daha çok sever ancak bunun her zaman her bölge için aynı olduğunu söylemek zordur.

Biyo-arkeolojik araştırmalardan yakın zamanlarda elde edilen bulgular Yersinia pestisin bakterisinin, değişik zamanlarda çok sayıda ülkeye yayılıp üç büyük salgına neden olan hastalık faktörü olduğunu göstermiştir. Bunlardan ilki Justinianos zamanında görülür (542-750) ve adını da buradan alır. İkinci salgın *Kara*

⁴⁷Ele alınan yıllar İstanbul için; 1726, 1751, 1765, 1778, 1812 ve 1834; Selanik için; 1713, 1759, 1762, 1814 ve 1837; Halep için; 1743, 1760 ve 1762; Kahire için; 1718,1726, 1759, 1791, 1801 ve 1835; İskenderiye için 1729, 1759, 1813 ve 1835'tir. Panzac,*Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba...*, s.114.

Ölüm (1346-1353) ile başlayıp birkaç yüzyıl devam eden salgındı. 1860-1960 yılları arasında yaşanan salgın ise üçüncü salgındır. İstanbul'un veba salgınlarını da bu üç salgın dönemlerini takip ederek incelemek yerinde olacaktır.⁴⁸

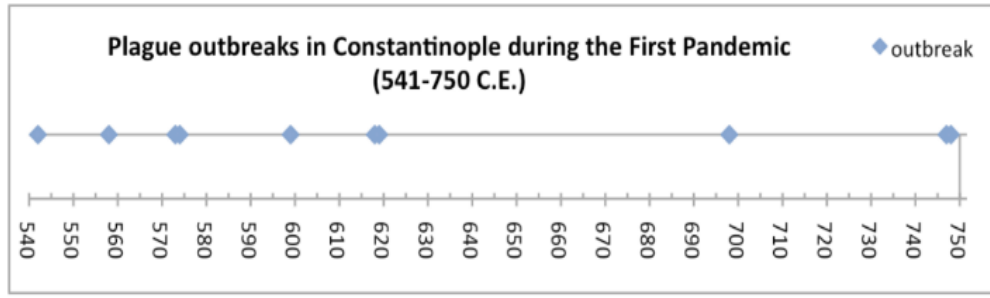
1.2.1. İlk Salgın (Jüstinyen Vebası)

Veba bütün dünyada olduğu gibi İstanbul'da da acımasız salgınlar yapmış ve büyük felaketlere yol açmıştır. Yukarıda da bahsedildiği gibi İstanbul'da görülen ilk büyük veba salgını, Roma İmparatoru Jüstinyen (I.İustinianos) zamanına tesadüf eder ve onun ismiyle *Jüstinyen Vebası* olarak tarihe geçer. 541-542 yıllarında başlayıp 767'de son bulan salgın, Mısır'da başlamıştı. Bilhassa Akdeniz kıyılarında etkili olduktan sonra Kuzey Afrika'da, Filistin ve Suriye bölgelerine doğru yayılmıştır. Daha sonra İstanbul'da, İtalya'da ve Galya ile Germania'da yaygınlık kazanarak 767 yılına dek devam etmiştir.⁴⁹ Bu tarihlerde altı yüz bin kişinin yaşadığı İstanbul için iâşe temini önemli bir konuydu. Şehrin tahıl ihtiyacının karşılandığı yerlerden birisi de Mısır'dı. Büyük tahıl ambarlarına fareler ve pireler de kendi besin ihtiyaçlarını karşılamak için girip çıkıyordu. Ama aynı zamanda veba taşıyıcısı oluyorlardı. Başkente de veba tahıl getiren gemiler vasıtasıyla ulaşmıştı. Her ne kadar sayılar tartışmalı olsa da Bizanslı tarihçi Procopius, vebanın şiddetini iyiden iyiye hissettirdiği esnada İstanbul'da neredeyse her gün on bin kişinin vebadan öldüğünü kaydetmiştir. Hatta ölüm oranlarının fazlalığından dolayı kentte ölüleri gömecek yer kalmadığından cesetler çürümeye bırakılmış, bazen de rüzgârlarla dalgaların akıntısına bırakılan kayıklara üst üste atılmıştır.⁵⁰

⁴⁸Nükhet Varlık, "İstanbul'da Veba Salgınları", *Büyük İstanbul Tarihi*, Çev. Ahmet Aydoğan, C.4, s.146.

⁴⁹Nalan Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum Ve Ekonomi", *Studies Of The Ottoman Domain*, Ağustos 2011, C. 1, S.1, s.5.

⁵⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.112.

Şekil 1.1. İlk pandemi esnasında Konstantinopolis / İstanbul’da veba salgınları (MS 541-750)

Hastalığın ilk ortaya çıktığı 542 yılından sonra başkent, takip eden iki yüzyıl boyunca özellikle 558, 573-574, 599, 618-619, 698 ve son olarak 747-748’ de (Bkz. Şekil 1.1) salgına maruz kalmıştı. Yani ortalama her 29,4 yılda salgınlar tekrarlamıştı. Bu ortalama ilk salgının diğer bölgelerdeki genel tekrarlamaya sıklığı ile örtüşmediği anlaşılmaktadır. 750 yılına kadar Avrupa, Ortadoğu ve Afrika’nın şehir ve kırsal alanları etkilemiş olan salgınlar on sekiz ayrı dalga halinde görülmüştür. Ortalama her 11,6 yılda bir yeniden ortaya çıkmıştır. Tekrarlama sıklığındaki örtüşmezliğin nedeni vebanın ortaya çıkmamış olmasından ziyade, delil ya da kayıt eksikliğinden kaynaklanıyor olabilir. Çünkü İstanbul’un, konumu gereği salgınlardan korunması pek fazla mümkün olmamaktaydı. Ancak bu eksikliklere rağmen İstanbul’da vebanın 6. yüzyıl boyunca yaklaşık her 14 yılda bir, 7 ve 8. yüzyıllarda daha da artan aralıklarla tekrarladığını söylemek mümkündür. Sonraki yüzyıllarda hastalığın görülme sıklığının azalmasında etkili olan bazı unsurlar vardı. Bunlardan biri sıçan ve pirelerin yaşam ve üremesini frenleyen çevre ve iklim koşullarının oluşmasıydı. Diğerleri ise şehre farklı yollardan gelen bulaşmalardan koruyacak düzenlemelerin uygulamaya konmasıdır.⁵¹ İstanbul’un ulaşım ile farklı yerlerden gelen hastalıklardan korunması bağlamında, Evliya Çelebi’nin aktarımları dikkate değerdir. Evliya Çelebi, fetihten önce vebalı yerlerden İstanbul’a gelenlerin Yedikule’deki bir mevkiinde yedi gün bekletildikten sonra İstanbul’a girdiklerini söyler. Seyyah, bundan ötürü buraya “*nazarete*” dendiğini ifade eder.⁵²

Salgının şehre, Mısır’dan tahıl taşıyan gemilerle beraber gelen farelerle taşındığı görüşü yaygındır. Ancak yapılan son çalışmalar salgının kökeninin Mısır olmadığı, aksine Orta ve Doğu Asya’ya uzanması ihtimali üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu araştırmalar sonucundaki bulgulara göre, salgın Romalı

⁵¹Varlık, “İstanbul’da Veba Salgınları”, s.147.

⁵²Bu kelime “Lazaret” ten bozmadır. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt/1. Kitap, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), s.35.

tarihçilerin Hunlar olarak bildiği kabilelerin göçüyle batıya yayılmış olması ihtimalini iddia etmişlerdir. Araştırmalar iddialarını, Avrasya bozkırlarında çıkarılan 137 insan iskeletinden alınan DNA analizlerine dayandırmaktadırlar. İskeletlerden elde edilen numuneler MÖ. 2500 ile MS. 1500 arasındaki tarihleri kapsamaktadır. Eske Willerslev, Peter de Barros Damgaard ve diğerleri numunelerden alınan genomları nasıl dizildiklerini ve Jüstinyen Vebası'ndan sorumlu olan bakteriyle ilişkili bir bakteri suşunun⁵³ DNA'sını saptadıklarını rapor etmiştir.⁵⁴ Ancak bu konudaki bilgiler ve ortaya atılan iddialar henüz kesinlik kazanmamıştır.

Jüstinyen vebasından ölenlerin sayısı tam bilinmese de tarihçiler salgının şiddetli zamanlarında İstanbul'da günde yaklaşık olarak beş bin kişinin öldüğünü söylemekteler. Buna göre salgında yaklaşık olarak 240 bin kişi ölmüştü. Bu nüfusun yüzde kırkına karşılık gelmektedir. Jüstinyen Vebası 6, 7 ve 8. yüzyılları arasında yerel özellikte yeni dalgalanmalarla devam etmiştir. Bu salgınlarda tüm dünyada ortalama 100 milyon insan yaşamını yitirmiştir.⁵⁵ Bizanslı tarihçi Prokopios, şahit olduğu bu salgının geniş bir çevreyi etkilediğini, salgında her yaştan kadın ve erkeğin her gün hayatını kaybettiğini ifade etmektedir. Ölümün çok olması ölümlerin zamanında ve usulünce gömülmesini ciddi bir mesele haline getirmiştir. Öyle ki bu durum cesetlerin kazılan büyük çukurlara doldurulması, kalelere veya sarnıçlara atılması, gemilere ve denizlere bırakılması gibi, daha önce tanık olunmayan defin uygulamalarının yapılmasına yol açmıştır.⁵⁶

1. 2.2. İstanbul'da 15. ve 18.Yüzyıllar Arasında Görülen Veba Salgınları

Tarihler 14. yüzyılı gösterdiğinde Çin kaynaklı bir salgın Asya kıtasının neredeyse her yerine yayılmış ve 25 milyon insanın ölmesiyle sonuçlanmıştı. Bu salgın ticaret yollarının gelişmesi neticesinde, Uzak Doğu'dan, Orta Asya'ya, Mezopotamya ve Yakın Doğu'ya buralardan da İskenderiye, İstanbul, Rusya üzerinden Avrupa ve Afrika'ya ulaşmıştır. Avrupalıların "*Kara Ölüm*" diye nitelendirdikleri bu salgın, geçtiği yerlerde büyük can kayıplarına neden oldu.⁵⁷ Kara Ölüm' ün ortaya çıkışı ve dağılması konusunda herkes tarafından kabul edilen birtakım bilgiler mevcuttur. 1337 yılında Çin'de art arda yaşanan doğal afetlerin yol

⁵³Suş: Bir veya daha fazla sayıda özelliği ile ayırt edilebilen tür toplulukları. Armağan Erdem Ütük ve Sami Şimşek, "Echinococcus ve Suş Kavramı", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 2008, C.32, S. 1, s. 35.

⁵⁴Perrin Magaryan, "Jüstinyen Vebası'nın Sebebi Hun Göçleri Olabilir", *Arkeofili*, 2018.

⁵⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.113.

⁵⁶Varlık, "İstanbul'da Veba Salgınları", s.147.

⁵⁷Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları...*, s.39.

açtığı ölümler sonucunda vebanın başlaması ve o dönem Orta Asya’da aktif olan Moğol atlı birlikleri aracılığı ile de İpek ve Baharat yolları üzerinden her tarafa yayıldığı şeklinde olan bilgi, yaygın kabul gören bilgidir. Salgının Kırım’ın Kefe liman kentine de bu şekilde taşındığı düşünülmektedir. Bu bölgede hüküm süren Altın Ordu devletinin, bölgedeki Ceneviz kolonisiyle savaşı neticesinde hastalığın bölgeye taşınması kuvvetli ihtimal olarak görülmektedir. Hızla yayılan vebanın, gemiler aracılığı ile İtalya’ya oradan da Avrupa ve Büyük Britanya’ya yayıldığı düşünülmektedir.⁵⁸

İstanbul, bütün dünyaya yayılan bu salgınlardan korunamamış ve tarih kaynaklarına göre veba hastalığı 1347 yılının Kasım ayında, Kefe limanından tahıl yüklü Ceneviz gemileriyle şehre giriş yapmıştır. İstanbul’da yaklaşık olarak iki ay süren ve birçok can kaybına neden olan veba salgını için Bizans devlet adamı Demetrios Kydones, “her geçen gün ölümlerin sayısı hayatta kalanların sayısını geçmekteydi” söyleminde bulunmuştur.⁵⁹

Kara Veba’dan sonra salgının şiddeti azalıyor derken 1467’de İstanbul’da yeni bir salgın ortaya çıkmıştır. Hastalık yaz ortasında bile o kadar şiddetli yaşanmış ki, çoğu zaman cenazeleri gömecek kimse bulunamadığı ve ölenlerin cesetlerinin öylece ortada kaldığı ifade edilmiştir. Hastaların akrabaları, hatta en sevdikleri kişiler bile feryatlarına kulak vermeyerek yanlarına bile yaklaşmaya korkar hale gelmişlerdi. Herkes korkudan evine kapanmıştır. Evinde hastalıktan ölenler ancak iki üç gün sonra toplu mezarlara gömülmüştü. Belki de evlere girilmeye korkulduğundan fark edilme süreleri bu kadar kısa dahi olmamıştı. Rahipler, hocalar ve ileri gelen din görevlileri dua okumaya vakit bulamamışlardı. Çünkü onların da çoğu fazla geçmeden hayatını kaybetmiştir. Vebanın en şiddetli olduğu yer sur içiydi. İstanbul’daki gerek yerli halk gerekse yabancı halk şehri terk etme telaşına düşmüştü. Kalanlar da evlerinden dışarı çıkamamışlardı. Şehirde neşe ve kalabalığın yerini matem havası ve bomboş sokaklar almıştı. Sokakların sessizliğini bozan şey ise feryat ve inleme sesleri olmuştu. Tanrının hikmeti olarak görülen bu hastalık artık tesadüfle ortaya çıktığı düşüncesine yerini bırakmıştı.⁶⁰

⁵⁸Tolgahan Karaimamoğlu ve Tarık Tolga Gümüş, “Veba ile Başlayan Değişim: Kara Ölüm’ den Sonra Büyük Britanya’da Değişen Gündelik Yaşam”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl 2020, S.44, s.510.

⁵⁹Varlık, “İstanbul’da Veba Salgınları”, s.149.

⁶⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.113.

Dönemin Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmet, bu salgın sırasında Arnavutluk seferindeydi. Orduya ganimeti dağıtıp hassa alayı ile beraber İstanbul'a dönerken güzergâhındaki şehirlerde ve İstanbul'da veba olduğu haberini alınca yola devam etmekten vazgeçip havası daha sağlam ve ılımlı olan, hastalık bulunmayan Misya'ya (Sırbistan) gitti. Her gün İstanbul'dan gelen haberciler vasıtasıyla İstanbul'daki duruma dair bilgi alıyordu. Fatih, kış başlangıcında vebanın geçtiğini öğrenince İstanbul'a dönmüştü. II. Bayezid' in da babası Fatih Sultan Mehmet ile benzer bir olay yaşadığı aktarılır. II. Bayezid Rumeli seferindeyken İstanbul'da veba salgını çıktığını haber alınca bir rivayete göre Arnavutluk'ta başka bir rivayete göre ise Edirne'de birkaç ay ikamet ettikten sonra ancak başkente dönebilmişti.⁶¹

II. Bayezid döneminde yaşanan veba salgınları da ölümle sonuçlanmış ve altı yıl süren bir kıtlık da büyük sıkıntılar doğurmuştur.⁶² Evliya Çelebi, bu salgınların sebebi olarak, Bayezid hamamının yerinde bulunan dört köşe tek parça yaklaşık 80 arşın boyunda yüksek bir sütunun kaldırılmasını gerekçe gösterir. Bu sütunun Gezbazya adlı eski bir kâhin tarafından veba için tıslımlandırıldığını söyler. Ve o sütun var olduğu sürece İstanbul'da veba görülmediğini ancak Bayezid-i Veli'nin o sütunu yıkıp yerine bir hamam yaptırmasıyla vebanın zuhur ettiğini anlatır. Hatta o sütunun yıkıldığı gün Bayezid Han'ın bir oğlu Edirnekapı dışında Davutpaşa Bahçesi'nde vebadan ölmüş ve ondan sonra İstanbul'u veba istila etmişti.⁶³

Veba salgını yaşayan köy ve şehirler, gerek ekonomik gelir gerekse işgücü anlamında mağduriyet yaşadıklarından ya vergi alımında indirim yapılıyor ya da tamamen vergiden muaf ediliyordu.⁶⁴ 8 Ekim 1491'de, İstanbul'da beylik bozahaneleri tutan bozacılar, "taun olduğu ecilden bozahaneler işlemez oldu ziyan ettik" diye şikâyet etmişlerdi. Bu şikâyet üzerine bozahanelerden birinin kârı, önceki yılın geliri ile karşılaştırılmış ve ziyanları olduğu kesin olarak anlaşıncı Bozahane Emmini bozacıların her birinden birer akçe indirmişti.⁶⁵

Kara Ölüm' den sonraki ilk yüzyıl boyunca art arda devam eden salgınların, dolaşım, yayılma ve yeniden ortaya çıkma biçimleri çok farklı özellikler göstermez. Ancak bu dinamik, 1453'ten sonra sürekli genişleyen Osmanlı topraklarının gelişen

⁶¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.113.

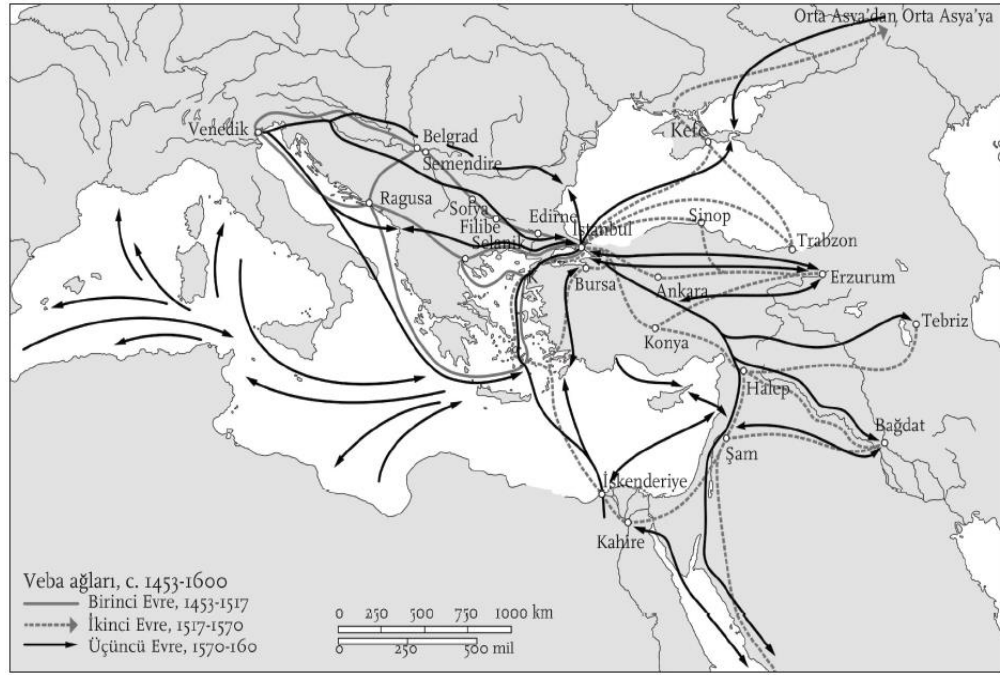
⁶²Şerafettin Turan, "Bayezid II", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, Cilt 5, s.236.

⁶³Kahraman ve Dağlı, "*Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*", s.34.

⁶⁴Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.114.

⁶⁵Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz, *Osmanlılarda Sağlık II Arşiv Belgeleri*, İstanbul 2006, s.26.

merkezîleşmesi ve dolayısıyla başkentin öneminin gittikçe artmasıyla uyumlu olarak değişti.⁶⁶

Şekil 1.2. 1453-1600 yılları arasındaki dönemde Osmanlı toprakları ve etrafında oluşan vebanın dolaşım ağları⁶⁷

1453 ve 1517 yılları arasında ortaya çıkan salgınlar şehre hem Balkanlar'dan kervan yoluyla gelmiştir hem de Venedik başta olmak üzere Akdeniz'deki Avrupa liman şehirleriyle olan münasebetler vasıtasıyla gelmişti. Belirtilen tarih aralığında veba ortalama sekiz yılda bir yeniden ortaya çıkan salgınlar şeklinde sürekli dolaşım göstermişti. Bu dolaşım Akdeniz dünyasındaki doğu-batı eksenini boyunca devam etmişti. 1516-17'de Suriye, Mısır, Mekke ve Medine'nin elde edilmesi imparatorluğun toprak büyüklüğünü ve nüfusunu ikiye katlamıştı. Bu da devletin Akdeniz dünyasındaki önemini daha da arttırmıştı. Bu tarihten sonraki yıllarda Osmanlı yönetimi gittikçe genişlemiş ve Karadeniz havzasından Basra Körfezi'ne uzanan geniş alanlara hâkim olmuştu. Bundan sora veba daha karışık bir gidişatla hızla yayılmaya başlamıştı. Çünkü gerek kutsal topraklara ziyaret için gidenler gerekse ticaret dolayısıyla yaşanan ilişkiler hastalığın taşınmasına ve yayılmasına uygun ortam oluşturmuştu. Vebanın coğrafi yayılımını kolaylaştıran bu etmenler,

⁶⁶Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", s.33.

⁶⁷Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", s.33.

hastalığın daha önce görüldüğü bölgelerde daha sık dalgalara, görülmediği yerlerde ise yeni salgınların başlamasına yol açmıştı.⁶⁸

Veba, her alanda şehri yönetmeye devam ediyordu. Evliya Çelebi, Yavuz Sultan Selim'in vebadan dolayı şehir kapılarından günde 300.000 cenaze çıktığını duyduktan sonra vebayla mücadele etmek adına, Kadir Gecesi'nde halkı Ayasofya'ya toplattığından ve burada toplu dua edildiğinden bahsetmektedir.⁶⁹

1517 ile 1570 yılları arasında üç yılda bir tekrarlayan sıklıkla önemli salgınlar yaşanmıştı. Bu salgınların yaşandığı tarihler 1520-29, 1533-49 ve 1552-67 olarak belirtilmiştir.⁷⁰ Bitmek bilmeyen ve uzun süren veba salgınlarından dolayı ikamete açık yerlerde cenaze işlemlerinin yapılması yasaklanmıştı. 1560'ta o dönemde boş olan bugünkü Taksim ve Çevresi Rumlara ve Latinlere, Askeri Müze'den Taksim Parkı'na kadar uzanan arazi İstanbul Ermeni'lerine mezar yeri olarak gösterilmişti. İstanbul kadısına 6 Temmuz 1568 tarihinde bir hüküm yazılarak, bulaşıcı hastalık taşıyanların şehrin dışına sürülmesi emredilmiştir. Bu emir hastalığın hala devam ettiğinin önemli bir göstergesiydi.⁷¹

1591-1592 senelerinde III. Murat zamanında da devam eden veba salgınları karşısında çaresiz kalan İstanbul esnafı dükkânlarını kapatmak zorunda kalmıştı. Ayrıca Okmeydanı ve Alemdağı'nda duaya çıkarak bu afetin bir an evvel son bulması için dualar etmişlerdi. Padişah, bu durum karşısında tutukluları affederek sarayından Boğaziçi'ndeki kasırlarına çekilmiştir. İstanbul'da yaşayan Rumlar ve Frenkler ise salgınlardan korunmak için Belgradcık⁷² köyüne kaçmıştı.⁷³

Veba salgınları İstanbul'da 17. yüzyıl boyunca da devam etti. 1603, 1611-13, 1620-24, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-56, 1659-66, 1671-80, 1685-95'te ve 1697'den 18. yüzyıla kadar benzer şekilde tekrarladı.⁷⁴ Hayrullah Efendi, II. Osman'ın tahta çıktığı 1618 yılının ertesinde İstanbul'da emsali görülmemiş bir veba salgınından bahseder. Salgının o dönemde meydana gelen yoğun yağış sonrasında yaşanan selden kaynaklandığına işaret eder. Yaklaşık üç gün boyunca yoğun şekilde yağan yağmur ve ardından gelen sellerden dolayı birçok ev yıkılmıştı. Yıkılmayanlar

⁶⁸Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", s.34.

⁶⁹Kahraman ve Dağlı, "Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul", s.93.

⁷⁰Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", s.34.

⁷¹Osmanlılarda Sağlık II Arşiv Belgeleri, s.56.

⁷²Reşat Ekrem Koçu, "Belgradcık Köyü", İstanbul Ansiklopedisi (İstanbul 1961),2476-2477

⁷³Yıldırım, Salgın Afetlerinde İstanbul, s.114.

⁷⁴Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", s.34.

da sular altında kalmıştı. Hatta Aksaray Koğacı Mahallesi'ndeki mescitler bile bir ay kadar su altında kalmıştı. Hayrullah Efendi, bu sel ardından “emsali görülmemiş bir taun çıktığını, nice evlerin yok olduğunu” söyler. Daha sonraki süreç içerisinde İstanbul’ “Taun-ı Ekber/Büyük Taun” (1637) ve “Şiddetli Taun” (1655) ile sarsılır.⁷⁵ IV. Murat dönemine denk gelen ve Evliya Çelebi'nin de tanık olduğu Büyük Veba salgınında, yedi gün içerisinde yetmiş bin kişinin hayatını kaybettiği söylenmektedir.⁷⁶

İsveçli bir gezgin ve doğa bilimci olan Fredric Hasselquist, 1749-1752 yıllarında İstanbul'da bulunmuş ve o yıllarda yaşanan veba salgınlarında üç ay boyunca günde binden fazla kişinin vebadan öldüğünü ifade etmiştir.⁷⁷ Veba salgınlarının bu kadar şiddetli olduğu bir dönemde çıkan bir yangın bir gün boyunca sürmüş yangında yeniçeri askerlerinin odalarının da içinde olduğu binlerce ev kullanılamaz hale gelmişti. Ardından dolu fırtınası ile gelen depremin kırk bin gemiyi yok ettiği için pek çok denizcinin ölümüne neden olmuştu. Hasselquist, bütün bu doğal afetler nedeniyle İstanbul halkının çok kötü duruma düştüğünü hatta birçok kişinin açlıktan ölme noktasına geldiğini söyler.⁷⁸ Doğal olarak böyle bir ortamda vebanın şiddetini arttırması da kaçınılmaz olmuştu.

Yine “Taun-ı Cesim, Veba-i Azim” adıyla anılan bir salgın daha 1778 yılı Ocak ayının ikinci yarısında Galata ve Beyoğlu'nda aynı zamanda görülmüştü. Bu salgında Silivrikapı'dan dakikada 29 kişinin cenazesinin çıktığı söylenmektedir. Galata ve Beyoğlu'nda oturan Avrupalılar özellikle tüccar ve bürokrat kesim, Mayıs ayı başında vakalar artınca şehri terk edip Tarabya, Büyükdere gibi Boğaz köylerine göçmüşlerdi. Tüccarların şehri terk etmesiyle ticaret durmuş, ekonomik faaliyetler sekteye uğramıştı. Temmuz ayı geldiğinde veba İstanbul'da şiddetini iyice arttırmış ve 10 Temmuz'dan itibaren günde en az bin kişi hayatını kaybetmişti. Ağustos'ta daha da şiddetlenen salgın, İstanbul'u adeta ölü bir şehir haline getirmişti.⁷⁹

Özetleyecek olursak, İstanbul fetihten itibaren 1920 yılına gelene kadar büyük çapta 30 civarında veba salgını yaşamıştı. Yaşanan salgınların çoğunda ise miktarı

⁷⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.114.

⁷⁶Ertas ve Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar”, s.89-90.

⁷⁷Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.114.

⁷⁸Özdemir, *Salgın Hatalıklardan Ölümler*, s.24.

⁷⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.114.

binleri bulan ölümler gerçekleşmişti.⁸⁰ Her gün 600 kişinin öldüğü belirtilen 1466 veba salgınında birçok kişi de şehri terk etmek zorunda kalmıştı. Yine bu tarihten dört yıl sonra sirayet eden salgınlar, ticareti aksatmış ve bunun bir sonucu olarak da ekonomi bozulmuştu. Daha sonra 1511, 1526, 1561, 1581, 1584, 1586, 1590, 1592, 1599, 1625, 1637, 1648, 1653, 1673⁸¹, 1705, 1726, 1750, 1751, 1778, 1811-1812, 1837, 1845 ve 1847 yıllarında önemli veba salgınları meydana gelmişti. Osmanlı arşiv vesikalarında 1637'deki salgına “*Büyük Taun*” denmiştir. Sonraki 1655 veba salgını ise “*şiddetli taun*” olarak isimlendirmiştir.⁸² 1705 yılında İstanbul'da nüfusun yaklaşık yüzde 10'u, 1726'da yüzde 16'sı salgın hastalıklardan dolayı yaşamını yitirmişti.⁸³ 1750 yılındaki salgında başkentte günde yaklaşık 1000-1200 kişinin öldüğü ve bu durumun yaklaşık üç ay boyunca devam ettiği ifade edilmektedir.⁸⁴ Başkentte 1773 yılından 1738 yılına kadar altı yıl boyunca veba salgınları devam etmişti.⁸⁵ 1778 yılından yaşanan “*Taun-ı Cesim, Veba-i Azim*” adı da verilen salgın ise daha büyük ölçekli kayıplarına neden olmuş ve nüfusun yaklaşık yüzde 20'sini yok etmişti.⁸⁶

19. yüzyılda da İstanbul'da veba etkisini sürdürmüştür. 1801 yılında çıkan salgında pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Bir süre etkisini yitirdiği düşünülen veba, 1811 yılının sonunda tekrar belirmiş ve 1812 yılı boyunca devam etmişti.⁸⁷ Bu salgınlarda da en az 100.000 kişinin öldüğü düşünülmektedir.⁸⁸ 1820 yılında İstanbul'daki veba salgınındaki ölümler çok fazla olduğundan sur kapıları dışına yerleştirilen görevliler ancak çıkan tabutları sayabilmişlerdi. Hastalıktan kurtulmak için yatsı ezanından sonra minarelerde “*sure-î ahkâf*”⁸⁹ okutulmaya başlandı. 1836-1837 yıllarındaki salgınlarda ise yaklaşık 25 bin kişinin öldüğü tahmin

⁸⁰Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları...*,s.50.

⁸¹Halil İnalcık, “İstanbul-Türk Devri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C.23, İstanbul 2001, s.236.

⁸²Turna, “İstanbul'un Veba İle İmtihani..”, s.13.

⁸³Turna, “İstanbul'un Veba İle İmtihani..”, s.14.

⁸⁴Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba...*,s.12.

⁸⁵Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları...*, s.50.

⁸⁶Turna, “İstanbul'un Veba İle İmtihani..”, s.14.

⁸⁷Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları...*, s.52.

⁸⁸Turna, “İstanbul'un Veba İle İmtihani..”, s.15.

⁸⁹Ahkâf Suresi: Sure, adını 21. Ayette geçen “Ahkâf” kelimesinden almıştır. Anlamı, uzun ve kıvrımlı kum yığınları demektir. Ahkâf, surede sözü edilen “Âd” kavminin yaşadığı Yemen'de bir bölgenin adıdır. Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber'e ve müminlere karşı takındıkları olumsuz tavırdan vazgeçip öğüt almaları için kendilerine Âd kavminin uğradığı âkıbet hatırlatılır. Sure, hastalıklar ve yaşanan kötü olaylardan kurtulmak için okunmuştur. 19. yüzyılda Sultan Mahmud, vebanın yok olması için bu surenin okunmasını emretmiştir. Bkz. İslam Ansiklopedisi, *Ahkâf Suresi Maddesi*, C.1, İstanbul, 1988, s.549-550.

edilmektedir.⁹⁰ Halk giyim-kuşam, yiyecek vb. konularda bir takım önlemler olsa da bu yeterli olmamıştı. Devlet hastalıktan korunmak adına daha etkili kararlar almak zorunda kalmıştı. Karantina faaliyetlerinin başlangıcı 1831 yılıdır ancak resmi olarak karantina kararı alınması ilk defa 1838 yılında olmuştur. Alınan bu kararı kurumsallaştırmak için de 1839 yılında Karantina Nazırlığı kurulsu. Bu uygulama ile veba, 1840 ve 1844 yılları arasında birkaç yerde sınırlı düzeyde ortaya çıkmış olsa da bunlar hafif zararlarla atlatılmış oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında veba artık Osmanlı topraklarını terk etmeye başlamıştır. Ancak hastalık tamamen ortadan kalktı demek de yanlış olur çünkü 1892 yılında tekrar ortaya çıkan hastalık, neredeyse yarım yüzyıl daha büyük salgınlar olmamakla beraber tek tük vakalarla etkisini göstermeye devam etmişti.⁹¹

1.3. Kolera ve Özellikleri

Kolera, epidemi ve pandemi halini alabilen, insanda akut başlangıçlı bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal, kısa zamanda su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen bir hastalıktır. Kısa sürede tedaviye başlanılmazsa öldürücü olan bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığın etkeni olan *Vibrio cholera*, 1883'te Robert Koch tarafından bulunmuştur. Cholera içme suları ya da yiyeceklerle ağız yoluyla vücuda girdikten iki üç gün sonra belirti vermektedir. Hastalık, bu mikrobun bağırsaklara yerleşerek burada çoğalması sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu mikrop hasta dışkısında ve dışkı bulaşmış sularda bulunurdu.⁹²

Değişik yollarla yayılabilen *vibrio cholera*, düşük sıcaklıklarda yaşamakla beraber daha ziyade ılık ve nemli ortamlarda bulunuyordu. Bu şartlardaki ortamlarda kolayca çoğalıyordu. Bu mikrop en kolay şekliyle suyla taşınıyordu. Yiyeceklerle bilhassa da mikrop suyla yıkanan sebze ve meyveler vasıtasıyla yayıldığı oluyordu. Mikrop etkisini insanın sindirim sistemine ulaştığında gösteriyordu. Mikropu gıdayı yemek veya mikrop bulaşmış bir şeye dokunduktan sonra elleri ağza götürmek bulaşması için yeterliydi. Kolera basili⁹³ insan dışkısında on beş gün, çöpte ise bir hafta kadar yaşıyordu. Mikropu kıyafetler, bilhassa da hastalığa yakalananların yatak ve çarşafı, mikrobun yayılmasına neden olan etmenlerdi. Yani genellikle

⁹⁰İnalcık, "İstanbul-Türk Devri", s.237.

⁹¹Erdoğan, *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları...*, s.52

⁹²Mesut Ayar, "*Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*", Doktora Tezi, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s.3.

⁹³Basil: Çomak şeklindeki mikroorganizmalardır. ODTÜ Sağlık Ve Rehberlik Merkezi, Tıp Terimleri Sözlüğü.

dolaylı yollardan kıyafet, yiyecek banyo ve tuvalet aracılığıyla gerçekleşirdi. Tüm bunlardan dolayı yaygın kanaat kolera, pislikten kaynaklanan bir hastalıktı. Hastalıktan korunmanın en etkili yolu tabii ki kişisel hijyendi.⁹⁴

Koleranın kaynağı, Hindistan'da aşağı Bengal deltası üzerinde bulunan Ganj ile Brahmaputra nehirleri arasındaki Bangladeş arazisiydi. Hastalığın Ganj deltasında yayılmasının sebeplerinden bir tanesi, Haziran'dan Eylül'e kadar süren yoğun muson yağmurları esnasında yaşanan taşkın ve sellerdi. Bu dönemlerde nehrin suyu bataklık alanlar yarattığından bakterilerin üremesi için uygun ortamlar sağlamaktaydı. Mikroplu sularla yaşayan balıklar ya da bu sularla sulanan tarlalardan alınan mahsul de mikrop taşıdığı için, hastalığın bölgeden bölgeye yayılmasını kolaylaştırıyordu. Yine içme suyu kaynaklarına karışan nehir suyu, halkın gündelik yaşamda tükettiği suya mikrobun taşınmasına neden oluyordu. Dolayısıyla kaynatılmadan içilen sular, bu sularla yıkanan sebzeler ve meyveler hastalık yapıcı bakterileri insan vücuduna taşıyordu. Yılın geri kalan zamanlarında Ganj Nehri'nin debisi düşük olduğu için, belirli bölgelerde durgun su birikintisi halini alıyordu. Hem bu birikintiler etrafında yaşayan hem de insan atıkları üzerine konan sinekler, açıkta duran besin maddelerine kolayca kolera bakterisini taşıyabiliyordu.⁹⁵

Hızlı bir şekilde artan Hindistan nüfusu ve bu nüfusu kaldıramayan Hindu kentleri de hastalığın salgın haline gelmesinde büyük rol oynadı. Nüfus arttıkça insan atığı da artıyordu. Hindistan'da evsel atıkları içme suyundan uzak tutacak bir kanalizasyon sistemi yoktu. Ülkede alternatif tıp olarak kabul edilen ve *ayurvedik* ismi ile anılan tıp dalına ait metinlerde hijyene ve temizliğe dikkat edilmesi gerektiği bildiriliyordu. Fakat insanlar kutsal kabul ettikleri Ganj'dan su içiyor, balık tutuyor, açtıkları kanallarla sulama yapıyor, aynı zamanda bu nehre kendi atıklarını akıtıyorlardı. Kutsal festivaller döneminde halk, Batı Bengal' de Ganj kıyılarında kutlamalar esnasında nehirde yıkanıyordu. Aynı zamanda yaktıkları ölümlerin küllerini bu nehre savuruyorlardı. Böyle bir ortamda hastalıkların özellikle de koleranın yayılması kaçınılmazdı.⁹⁶

⁹⁴Ayar, "Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", s.4.

⁹⁵İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Bursa 2015, s.10.

⁹⁶Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları...*, s.12.

Hindistan'ın coğrafi ve yaşam koşulları hastalığın ortaya çıkışında önemli bir etkense de bu mikrobun Hint yarımadasının diğer bölgelerinde ve buradan tüm dünyaya yayılmasındaki baş etken İngilizlerdi. İngiltere'nin burada sebep olduğu savaşlar sonucunda yerinden edilen nüfusun hareketliliği hem İngiliz askerlerine hastalık bulaştırmıştı. Hem de aralarında çok sayıda hastalıklı olan Hintli zorunlu sürgün edilmişti. Bunlara ek olarak ulaşım ve taşımadaki hızlı gelişmeler, koruma önlemleri almadan birçok geminin bir limandan ötekine mikrobunu taşımasına sebep oldu. Bir başka ifadeyle İngilizler, bu yerel belayı alıp dünyanın her yerine yaymakla koleranın en büyük hizmetkârı olmuşlardı.⁹⁷ Görüldüğü üzere Hindistan'da başlayan salgın çeşitli yollarla bütün dünyaya hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Koleranın batıya ulaşmak için izlediği üç ana güzergâh bulunmaktadır. Bunlardan birincisi; Hindistan'ın kuzeyi, Afganistan, İran, Orta Asya üzerinden Rusya'ya ulaşan karayoludur; ikincisi Umman Denizi ve Basra Körfezi'nden geçerek Bağdat'a ulaşan deniz ve karayolu; üçüncüsü de Hindistan'da Kızıldeniz boyunca Mısır ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ulaşan deniz yoluydu.⁹⁸

Osmanlı Devleti'nde kolera ilk olarak 1822'de ortaya çıkmıştı. Hastalık Basra Körfezi'nden Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşmıştı. İran, Hindistan'a yakınlığı nedeniyle bu dönemde Osmanlı Devleti'nin en riskli komşusu konumundaydı. Bundan dolayı koleranın Basra Körfezi'ne ulaşması hiç de zor olmadan gerçekleşti. Kolera mikrobunu, Irak'ın çöllerle çevrili coğrafyasında biraz oyalansa da, 1823'te Dicle ve Fırat nehirleri boyunca kuzeye oradan Diyarbakır, Urfa ve Halep'e kadar yayılmıştı. İstanbul'daki ilk salgın ise 1831 yılının Haziran ayında başlamıştı.⁹⁹

1.4. Çiçek Hastalığı ve Özellikleri

İnsanlık tarihinin en eski ve tehlikeli hastalıklardan biri olan çiçek her yaşta ve cinsten görülebiliyordu. İrinli kabarcıklar dökerek yüzde izler bırakan, ateşli, ağır ve bulaşıcı bir hastalıktı.¹⁰⁰ Çiçek mikrobunu her yaştaki insanı etkileyebiliyordu. Ancak çocuklar bu hastalığa daha fazla maruz kalan kesim olmuştur. Çiçek mikrobunu, variola

⁹⁷Ayar, "Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", s.4-5.

⁹⁸Mustafa Hayırlıdağ, "Osmanlı'da Salgınla Mücadelede Yazılmış Bir Eser "Koleraya Karşı Ne Yapmalı", *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S.13, Nisan 2021, s.76.

⁹⁹Hayırlıdağ, "Osmanlı'da Salgınla Mücadelede Yazılmış Bir Eser..", s.76-77.

¹⁰⁰Nuray Yağcıoğlu, *Tanzimat Sonrası Osmanlı'da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2019, s.33.

major ve variola minör olarak tanınan iki tip virüsten oluşur. Belirtileri benzemesine rağmen variola majör %30 oranında, variola minör ise sadece %1 oranında öldürücü etkiye sahipti. Çiçek hastalığını atlatıp hayatta kalan kişiler korneal yaralardan ötürü görme duyularını kaybedebiliyordu. Ölümle sonuçlanan tehlikeli aşamada ise orta kulak, akciğer ve akciğer zarı, beyin zarı, omurilik, kemik iliği ve erbezi iltihapları gibi sonuçlara neden olabiliyordu.¹⁰¹

8 ila 12 gün hastalığın kuluçka dönemi olup bu dönemde baş ağrısı, titreme, ürperme, sırtta ağrı ve kusma gibi ilk belirtiler görülmektedir. Bu aşamada hastanın ateş 40-41 dereceye kadar yükselirdi. Hastalığın ilk iki günü karın ve vücutta kabarcık şeklinde döküntüler belirir. 3 ve 4. günde bu kabarcıklar yüzde de görünmeye başlar. Daha sonra bileklerde, kollarda, karında, yüzde ve bacaklarda içi su toplayarak artan benekler acı veren düzeye erişir. Vücutta oluşan döküntüler sırayla, deride kabarık içi berrak sıvı dolu döküntüler, içi irin dolu döküntüler oluşturur. Döküntüler aynı yaşta olduklarından kabuklanma aşamalarından aynı anda geçmektedir. Kabarcıkların çıkışı sırasında düşen ateş, içlerinin irin dolmasıyla tekrar yükselebilir. Kabukların başlaması ile ateş yeniden düşer. 12-14. günden sonra kabuklar dökülmeye başlar. Kabuklar döküldükten sonra yerinde “Çiçek Bozuğu” denilen izler kalır.¹⁰² Bu izler ömür boyu deride kalır ve iyileşmez. Ayrıca dökülen kabuklar ile hastanın kullandığı eşya, hava ve tükürük yoluyla çiçek virüsü yayılabilmektedir.¹⁰³ Virüs genellikle hasta olan kişinin öksürüğünden çıkan tükürük damlacıkları yoluyla bulaşır. Ayrıca hastanın kullanmış olduğu nevresim takımları, çamaşırları ve yiyecekleri de bu enfeksiyonun bulaşmasında etkili olmaktadır. Hasta refakatçileri de çiçeğin yayılmasında önemli bir rol oynar.¹⁰⁴

Hastalığının belirtileri arasında vücuttan kötü koku yayılması da vardır. Andrew Nikiforuk iç organlarda görünmez bazı hasarlar oluştuğunu belirtir. O, ayrıca hastalık geçirenlerin hayatları boyunca çiçeğe karşı bağışıklık kazandığını da belirtmiştir.¹⁰⁵

¹⁰¹Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları*, s.3.

¹⁰²Enver Ören, “Sağlık Ansiklopedisi”, Cilt 1, s. 118-119.

¹⁰³Burcu Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ağustos 2017, s.3.

¹⁰⁴Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar..*, s.24.

¹⁰⁵Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 96-97.

Çiçek hastalığı mevsimle çok alakalı değildir, belli bir mevsimi yoktur ancak genellikle sonbahar ve kış aylarında salgınların arttığı görülür. Bunun sebebi ise kış aylarında insanların kalabalık bir şekilde kapalı yerlerde yaşıyor olmasıdır.¹⁰⁶

İngiliz tarihçi Macaulay, çiçek hastalığının diğer tüm hastalıklardan daha korkunç ve ölümcül olduğunu şu sözleri ile belirtir; “Çiçek, ölüm melekelerinin en korkuncu idi. Veba afeti son derece hızlı yayılıyordu fakat bu hastalık bir insan ömründe kıyılarıma yalnızca bir ya da iki kere geliyordu. Çiçek ise her an vardı. Bu afet mezarlıkları dolduruyor, henüz vuramadıklarını da dehşetten titretiyordu.”¹⁰⁷

Çiçek virüsünü bütün virüslerin en büyüğü olarak nitelendiren Nikiforuk ise, maymunlarda ve ineklerde görülen döküntülü kovpoks hastalığı ile ilişkisi olan virüsün, binlerce yıl önce Ortadoğu’da insanlar ilk kez hayvanları evcilleştirdiklerinde, bir insan parazitine dönüştüğünden bahseder. Çiçek hastalığını “zalim hastalık” olarak nitelendirir. Yine Avrupalı bir şair de çiçeği; “Öyle iğrenç bir hastalık ki, ahrette, ruh gövdeye dönmek istemeyecektir” şeklinde tanımlamıştır.¹⁰⁸

MÖ. 1580-1350 yılları arasında yaşamış olan Mısır Firavunu V.Ramses, ilk çiçek hastası olarak bilinmektedir. Ramses’in mumyasının yüz, boyun ve omzunda çiçek hastalığından kaldığı düşünülen izlere rastlanmıştır. Hindistan’da MÖ 500’lerde çiçek hastalığının görüldüğü düşünülmektedir. Çin’de en erken çiçek ifadesi 340 yılında Dr. Ge Hung tarafından yazılan *Handbook of Medicines for Emergencies* adlı kitapta yer almıştır. Hung eserinde, yaygın görüşlerin aksine hastalığın Çin’e Mısır’dan ve Hindistan’dan gelmediğini vurguluyordu. Çin’den Kore’ye yayılan çiçek virüsü, Japonya’da ise 552’de görülmüştü. Hastalığın Avrupa’ya sıçraması ise 452 yılında Hunlar vasıtasıyla gerçekleşmişti. 710 yılında Müslümanların Kuzey Afrika’ya saldırması sonucunda hastalık önce Portekiz’e ardından İspanya’ya sıçramış, 1270 yılı Temmuz ayında yaşanan Sekizinci Haçlı Seferi sırasında ise tüm Avrupa’ya yayılmıştı. Geri dönen Haçlılar ile beraber Avrupa’ya çiçek ve tifo gibi birçok hastalık girmişti. Hastalığın Amerika kıtasına gelişi XVI. yüzyılda kıtanın

¹⁰⁶Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları...*, s.4.

¹⁰⁷Mucize Ünlü ve Zariye Albayrak, “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, C.2, S.2, Aralık 2021, s. 303.

¹⁰⁸Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı...*, s. 96-97.

Avrupalılar tarafından keşfinden sonra, İspanyollar vasıtası ile olmuştu.¹⁰⁹ Nikiforuk, hastalığın Eski Dünya’da ise Kolomb’dan çok daha önce var olduğunu belirtir.¹¹⁰

Çiçek hastalığı, ilk olarak Arap Doktor Harun tarafından tanımlanmıştır.¹¹¹ İlk ayrıntılı bilgiler ise, Ebubekir Zekeriya er-Razi (ö.925) tarafından verilmiştir. Razi’den önce çiçek hastalığı ile kızamık tek bir hastalık olarak kabul ediliyordu. Râzî bu iki hastalığı birbirinden *Kitabu’l-Cüderî ve’l-Hasbe* adlı eseri ile ayırmıştır. Bu eser *De Variolis et Morbilis* ismiyle Lâtince’ye ve ayrıca Grekçe’ye çevrilmiştir.¹¹² Eser, 1498-1848 yılları arasında Latince, Fransızca, İngilizce ve Almanca olarak kırk kez basılmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise çiçek hastalığı ile ilgili ilk tıbbi yayın 1801 yılında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından yazılan *Çiçek Risalesi* isimli eserdir.¹¹³

Evliya Çelebi de seyahatnamesinde çiçek hastalığından bahsetmişti. Seyahatnamede çiçek hastalığı iki yerde geçmektedir.¹¹⁴ Evliya Çelebi, eserinde çiçekten bahsettiği ilk bölümde Unkapanı’nda yaşayan doğuştan özürlü bir çocuğu anlatır. Çocuğun dış görünüşünü tasvir ederken kaş ve kirpiklerinin geçirdiği çiçek hastalığı nedeniyle döküldüğünü söyler. Seydi Ahmed Paşa’yı anlattığı diğer bölümde ise; cesur, bahadır, dilaver olarak tanımlayıp dış görünüşünden övgü ile bahsettikten sonra tek kusurunun “mahbûbu’l-vech” olmadığı yani sevilen bir yüz olmadığını ifade etmiştir. Ardından paşanın Mısır’da köle iken çiçek çıkardığını, karanlık bir evde üç ay kadar yatağa mahkûm kaldığını, çektiği ızdırap yüzünden çiçek kabarcıklarını tırnaklarıyla kopardığını ve yüzünün çiçek izinden dolayı lekeli ve bozuk görüldüğünü belirtmiştir. Türk halk ozanı Aşık Veysel’de, çiçek hastalığının izini taşıyan tanınmış simalara örnektir. 7 yaşında geçirdiği çiçek hastalığı yüzünden sağ gözünü kaybetmiş, sol gözüne ise perde inmiştir.

Çiçek hastalığından toplumlar kadar hanedanlar da etkilenmişti. Fransa Kralı XV. Louis, Japon İmparatoru Gokomyo, İngiltere Kraliçesi II. Mary, Rusya Kralı Çar II. Peter, Etiyopya Kralı Nagassi çiçek hastalığından ölmüşlerdi. Bu hastalık Osmanlı hanedanında da görülmüş, I. Ahmet, III. Ahmet, Abdülmecit de çiçek

¹⁰⁹ Mercan, XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları..., s. 5-7.

¹¹⁰ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı...*, s. 96.

¹¹¹ Ünlü-Albayrak, “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı..”, s.305.

¹¹² Mercan, XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları..., s.6-7.

¹¹³ Ünlü-Albayrak, “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı..”, s.306.

¹¹⁴ Yıldız, 19. Yüzyıl’da Anadolu’da Salgın Hastalıklar..., s.25.

hastalığına yakalanmış, I. Abdülhamit'in kızı Fatma Sultan çiçekten ölmüştü.¹¹⁵ Yine I. Abdülhamit'in oğlu şehzade Mehmet Nusret de çiçek hastalığına yakalanmış, Hekimbaşının müdahalesi ile kurtulabilmişti. Hekimbaşı, Şehzade'nin dışarıya çıkmamasını, rüzgârdan korunmasını, su yerine pekmez şerbeti içmesini önermişti. Padişah ise oğlunun sağlığına kavuşması için Amasyalı imama dua okutmuş ve mahkûmları affetmişti.¹¹⁶ Ayrıca, tedavi için gayrimüslim, zimmi ve Yahudi hekimler tayin edilmiş, Padişah tarafından sadrazamın ve büyük zatların duaları da beklenmişti.¹¹⁷ III. Murat'ın kızı Fahriye Sultan, III. Mustafa'nın oğlu Şehzade Mehmet de çiçek hastalığına yakalanmıştı.¹¹⁸

¹¹⁵Ünlü ve Albayrak, “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı..”, s.305.

¹¹⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul..*, s.122.

¹¹⁷*Osmanlılarda Sağlık II Arşiv Belgeleri*, s.354.

¹¹⁸Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları..*,s.24.

2. 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'DA GÖRÜLEN VEBA SALGINLARI

2.1. İstanbul'da 1803-1804 Yıllarında Yaşanan Veba Salgınları

İstanbul'da Jüstinyen döneminden başlayarak 15. ve 18. yüzyıllar boyunca da etkisini gösteren veba salgınları, bir süre durağan hale geldiyse de 19. yüzyıl başlarında İstanbul'da tekrar görülmüştü.¹¹⁹ III. Selim'in saltanat yıllarına denk gelen 1803-1804 yıllarında on binlerce İstanbullu vebadan dolayı hayatını kaybetmişti. Kaynaklar bu salgında iki İtalyan hekim Antonio Pezzoni ve Eusebio Valli'nin (1755-1816) çalışmalarına işaret etmektedir. Dr. Valli Rum cemaatinin Taksim'deki veba hastanesi Stavridromiu'nun başhekimisi, Dr. Pezzoni ise Galata'da Rum Denizci Hastanesi, Ospital ton Gemitzidon'da başhekimlik yapmaktaydı. Ülkesine döndükten sonra, "*Sullapestedi Constantinopoli del 1803*" adını taşıyan bir eser yayınlamıştı. Bazı ilaçlar tertip eden bu İtalyan hekimlerin, Anadolu'da taun ve sığır vebası hakkında araştırma yapmalarına izin verilmişti.¹²⁰

2.2. 1811-1812 Yıllarında İstanbul'da Yaşanan Veba Salgınları

Osmanlı Devleti iç dış pek çok meseleyle uğraştığı 1810'lu yıllarda bir de veba salgınıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. 1812'de veba ortaya çıktığında, II. Mahmut yaklaşık dört yıldır tahttaydı. II. Mahmut tahta geçtiğinde devlet, hem Rusya ile hem de İngiltere ile savaşın ortasındaydı. İngiltere'yle savaş 9 Ocak 1809 Kal'a-i Sultaniye Antlaşmasıyla bitmişti. Rusya ile 28 Mayıs 1812'da yapılan Bükreş Antlaşması ise veba salgınlarının başladığı esnada imzalanmıştı. Yeniçeri isyanları, merkezî idareyi zorlaştıran gelişmeler ve âyanlarla yaşanan sıkıntılar, Sırp'ların ve Yunanlıların isyanları, İran ve Ruslarla yapılan savaşlar ve Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı bu süreçte II. Mahmut'un uğraşmak zorunda kaldığı sorunların başında geliyordu.¹²¹ Bütün bu sorunlara ilaveten genç sultanın uğraşmak zorunda kaldığı yeni bir diğer sıkıntı ise vebaydı.

Rusya ile yaşanan savaşlar sırasında bazı bölgelerin istila edilmesi Rumeli'den yoğun bir nüfusun göç etmesine neden olmuştu. 18. yüzyıldan itibaren Rumeli'den ve Anadolu'dan İstanbul'a yapılan göçler, şehrin nüfusunu arttırdığı gibi bir takım

¹¹⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.115.

¹²⁰Burçak Evren, "Sırların Öte Yanı Zeytinburnu", *Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları*, s. 314.

¹²¹Kemal Beydilli, "Mahmud II", *DİA*, XVII, 352-353.

problemleri de beraberinde getirmişti. İşgalden kaçan pek çok aile İstanbul'a sığınmıştı. Pek tabi gelenlerin barınma ve temel ihtiyaçları karşılama konusunda sıkıntı yaşıyordu. Devlet gelen aileleri uygun yerlere yerleştirmeye çalışıyordu. 1812 yılı Temmuz ayında 32 Rumelili göçmen hane, kiralari devlet tarafından ödenerek İstanbul'da çeşitli mahallelere yerleştirilmişti. Yine 1813'ün şiddetli yaşanan kış şartlarında savaştan kaçarak İstanbul'a gelenler olmuş kalacak yerleri olmadığı için sokaklarda yaşamaya başlamışlardı. Soğuktan ölmeleri için bu kişiler Sultanahmet Tımarhanesi' ne alınarak yiyecek ve yakacak ihtiyaçları giderilmişti. Bu yıllarda İstanbul'a göçler yalnızca Rumeli'den olmuyordu. Veba salgınından hemen önce Anadolu'dan hatta Medine'deki Vehhabî zulmünden kaçarak İstanbul'a yerleşen göçmen grupları da mevcuttu. Topraklarından ayrılarak şehre gelen göçmenler burada güvenlik, barınma, tüketim ve temizlik bakımından yeni sıkıntılar ortaya çıkarmıştı.¹²² Bu sıkıntılı ortamlar veba hastalığı için uygun ortamlar olduğu için hastalığın yayılması pek fazla bir zaman almıyordu.

1810'lu yıllarda İstanbul veba ile birlikte başka afetlerle de mücadele etmek durumunda kaldı. Bu afetler arasında başı çeken İstanbul'un süregelen derdi olan yangınlardı. Şiddetli kışlar, beklenmedik iklim olayları, sel, fırtına, yıldırım düşmesi gibi doğal afetler de eksik olmuyordu. Vebanın sakinlediği kış aylarında yangınlar ve olağan dışı iklim olayları meydana geliyordu. Böylece insanlar az da olsa nefes alacakken bambaşka sıkıntılarla mücadele etmek durumunda kalıyordu. Yaşanan doğa olayları sadece bu döneme ait olmayıp önceden olan, daha sonraki dönemlerde de devam edecek türden olaylardı. Ancak bu dönemin talihsizliği, birçok doğal afetin ve farklı problemin birinin sonucunun diğerinin sebebi durumunda olan birbirini etkileyen tarzda ve art arda yaşanması olmuştu. Öyle ki, kış ayının soğğundan koyunlar ölmüş İstanbul'da et sıkıntısı meydana gelmişti. Yaşanan yangınların ardından insanlar sokakta kalmış ve bu kalabalık yığınlarının içinde şehirde sağlıklı bir ortam oluşmuş, bu ortamlarda vebanın şiddetini daha da artırmıştı.¹²³

İstanbul'un bu olumsuz atmosferinde vebanın yayılışı zor olmamıştır. 1811 yılı sonlarında başlayan salgın 1812 yılında da devam etmişti. Bu salgın, bir ticaret gemisiyle Mısır'dan İzmir'e gelmişti. İzmir'den İstanbul'a ticaret için giden gemide Rum tayfadan bazı kişiler hastalanarak yolda hayatını kaybetmişti. Bazılarıysa hasta

¹²²Engin Çetin, "1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar'a Tesirleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X*, 19-20-21 Ekim 2018,c.1,s.193-194.

¹²³ Çetin, "1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar'a Tesirleri", s.196-197.

olduğu için Galata limanına yaklaşan gemiden inmeyip gemide kalmışlardı. Ancak hastalığın ciddiyetinin farkında olmasalar gerek hastalardan birkaç tanesi karaya çıkmış ve belli bölgelere dağılmışlardı. Vebanın İstanbul’da ilk görüldüğü yerler vebalı gemiden inerek karaya çıkanların gittiği Beyoğlu, Galata ve Tatavla (Kurtuluş) taraflarıydı. Buralardan da hızlı bir şekilde her yere yayılmıştı. Bu mekanlar hijyen açısından pek iç açıcı olmadıklarından 1810’lu yıllar boyunca da vebanın odak noktaları olmuşlardı. Liman boyunca uzanan mahalle sokakları, hanlar, kışlalar kısacası kirliliğin mevcut olduğu bir çok yerde veba görülmekteydi.¹²⁴ Vebanın görüldüğü İstanbul semtlerinde sakin olan Rumlar ve Ermeniler hastalıktan kaçmak için Fener ve Kumkapı’da oturan akrabalarının yanına gidince hastalık İstanbul’un her köşesine yayılmaya başladı. Böyle olunca devlet Adalar, Tuzla, Danca gibi İstanbul’a giriş yapılan yerlere asker görevlendirerek şehre olan girişleri önlemeyi amaçlanmıştı. Ayrıca şehir içindeki mahalleler arasındaki hareketlilik dahi izne tabi tutuldu.¹²⁵

İstanbul, Galata ve Üsküdar arasında yoğun bir ilişki vardı. Kayıklarla yapılan taşımacılık iki yaka arasında ulaşımı kolaylaştırıyordu. Her iki yakanında birbirleri tarafında evleri, dükkânları ve işleri olmaktaydı. Dolayısıyla insanlar iki yaka arasında seyahat ederken hastalığın da taşınmasına sebep olabiliyordu. Kimileri farkında olmadan buna sebebiyet verirken, kimileri de vebadan kaçarken vebayı taşıyordu. Üsküdar ahalisi bu durumun farkında olduğu için İstanbul ve civarından kaçıp gelenleri pek hoş karşılamıyor “sizde hastalık var!” deyip istemiyorlardı. Hatta Tuzla, Darıca ve Adalar’da halk paralarıyla asker tutup gelenlere silah zoruyla mani olarak hastalığın kendi taraflarına geçmesini önlemeye çalışmışlardı. Câbi eserinde bu konuda, “Hastalık sebebi ile Adalar’da ve Tuzla ve Darıca ve sâir keferre sâkin oldukları mahallere, segbanlar tutup, ‘göç ile gelür olur ise tüfenk ile gerü’ deyü komadıkları, Değirmendere’sinde avdetde seyr olmağla tahrir olundu” diyerek bilgi vermiştir.¹²⁶

Her ne kadar Üsküdar halkı vebadan kaçanları kabul etmeme hususunda önlemler almaya çalışsa da veba Üsküdar’da da görülmüştü. Bütün olumsuzluklar ve özellikle de veba nedeniyle şehirde ticaret ve sosyal hayat durma noktasına gelmişti.

¹²⁴ Turna, “İstanbul’un Veba İle İmtihani..”, s.21.

¹²⁵ Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.115.

¹²⁶ Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.197-198.

Kara ve deniz ticareti durduğu için tüccarlar zor durumda kaldılar.¹²⁷ Resmi bir karantina uygulaması olmamasına rağmen insanlar kendi kendilerine karantina ortamı oluşturup şehir merkezinden uzak durmaya çalışıyorlardı. Bunun yerine kalabalık olmayan sakin bölgelere gidiyorlar ya da evlerinden dışarı çıkmıyorlardı. Halk kendince birtakım tedbirler alsa da bu yeterli değildi. Devlet tarafından daha kapsamlı tedbirler alınması gerekiyordu. Bu tedbirlerden en önemlisinin temizlik olduğu kanaatine varılmıştı. Bu bağlamda İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp kadıları şehrin temizliğine dikkat edilmesi için yetkililere sıklıkla fermanlar gönderilmişti. Gönderilen emirlerin vatandaşa duyurulması görevi de mahallede görev yapan imam ve esnaf kethüdalarına verilmişti. Kadı da emirlerin uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmekle yükümlü tutulmuştur. Aynı zamanda her hafta cuma günü yardımlaşarak temizlik yapılması kararı alındı.¹²⁸

26 Eylül 1812’de günlük ölümler bin beş yüzün üzerine çıkmıştı. 24 Ekim 1812’de imamlar ve mezarlıklar cenaze kaldırmaya yetişemez hale gelmiş bu nedenle lağımçı askerlerinden de mezar kazma işlerinde yararlanıldı. Ayrıca kayıkçıların, cenaze taşımaktan korkması ve onar-beşer kuruş kazanır kazanmaz evlerine dönmesi nedeniyle kayıkçı da bulunamaz olmuştu. Esnaf cenaze götürmekten dükkânlarını açamayarak ticaretlerinden dahi geri kalmışlardı. Bunun üzerine esnaf, *bu musibetin* gitmesi için Şeyhülislam Dürri-zâde Efendi’ye Şifâ-i şerif okunması talebinde bulundu.¹²⁹ Hükümet, bütün bu durumlar karşısında çaresiz bir durumda kalmıştı. Şehrin çıkış kapılarına gönderilen gizli görevliler vasıtasıyla sur dışındaki mezarlıklara gömülecek olan ölü sayısının kaydedilmesini istemişti.¹³⁰

Dini yönden de tedbirler alınmıştı. Bu amaçla 1726’daki veba salgını sırasında başlatılan camilerde Ahkâf Suresi okunması¹³¹ uygulamasına bu dönemdeki salgınlarda da bir buyruldu ile devam edilmişti. Çünkü vebanın ortadan kaldırılabilmesi için dini ve ahlaki bozuklukların düzeltilmesi gerektiği düşünülürdü. Dualar etmek, Allah’tan bu hastalıktan kurtulmayı dileyerek tövbe etmek gerektiği vurgulandı. Bu bağlamda İstanbul, Üsküdar, Galata ve Eyüp kadılarına hitaben Eylül

¹²⁷ “...Bu sene-i mübârekede [1227/1812] Dersa‘âdet’de zuhûr iden maraz-ı vebâ hasebiyle yedi sekiz mâhdan beru tüccâr tâ’îfesi mütevahhiş ve perâkende olarak bu takrîb berren ve bahren emr-i ticâret münkatı‘ derecesine resîde olduğu ma‘lûm...” BOA, HAT, nr. 280/16568.

¹²⁸ Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.198-199.

¹²⁹ Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi (Tarih-i Sultan Selâm-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni)*, Tahlil ve Tenkidli Metin, Ankara 2003, haz. Mehmet Ali Beyhan, Sayı 24, Cilt 2, s.913.

¹³⁰ Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul* s.115.

¹³¹ İstanbul Mahkemesi, 24 Numaralı sicil, 1726,40.

1812’de gönderilen emirler, sabah namazından sonra Ahkâf Suresi’nin okunması ardından salât ve selam getirilerek hastalıktan kurtulmak için dua edilmesi gerektiğini bildiriliyordu. Yine bu emre Selâtin camiler ve diğer “mümtaz” camilerin minarelerinden de güneş doğmadan önce Ahkâf Suresi okunması da ilave edildi.¹³² Bu emrin icra edilebilmesi için Üsküdar’da da Duhân ve Ahkâf surelerinin okunacağı on camii belirlenmişti.¹³³ Fakat bu davranış halkta daha çok korkuya sebebiyet verince bu uygulamadan vazgeçilmişti.¹³⁴ Halk, evlerine kapanmış Ramazan ayı olması nedeniyle sadece ikindiye yakın dışarı çıkıp zorunlu ihtiyaçlarını karşılamıştı. Vebadan dolayı bazıları ayda en az iki üç mahalle değiştiriyorlardı.¹³⁵ Anadolu Hisarı o dönemde sıtma hastalığının yoğun olarak görülmesinden dolayı ikamet için fazla tercih edilmiyordu. Ancak burada vebanın görülmemesi insanları heyecanlandırmıştı. Halk veba olmaktansa daha az tehlikeli olan sıtmaya razı gelip buraya akın etmiş, yörede harap evler bile boş kalmamıştı. Yalılarda oturanlar bile buradaki rahatlarından feragat edip hastalıktan korunmak için Anadolu Hisarı’ndaki harabe evlerde yaşamaya razı olmuşlardı.¹³⁶

Artık Allah’a sığınmak ve dua etmekten başka çare kalmadığına kanaat getirilmişti. Öyle ki Sur kapısından Kur’an-ı Kerim okuyarak yola çıkan hafızlar surların etrafını dolanıp tekrar ilk kapıya gelerek Kur’an-ı hatmediyorlardı. Sonra evlerin çevresi dolaşarak devam ediyordu.¹³⁷ Vebaya karşı alınan tedbirler arasında beş vakit namazdan sonra sesli olarak tekbir getirilmesi de vardı.¹³⁸ Dualarının daha makbul olduğunu düşündükleri için küçük çocukları da duaya çıkarmışlardır. Bu anlamda İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kadılarına hitaben bir buyruldu gönderilmişti. Bu buyruldu sıbyan mektebi hocalarının çocukları yanlarına alarak yakın gördükleri yerlerde ara ara dua etmeleri isteniyordu.¹³⁹ Yapılan bu faaliyetin etkisine inanıldığından şehrin surları etrafında ve evlerin çevresinde de hatim okunmasına karar verilmişti.¹⁴⁰

¹³²BOA, A.MKT.d, nr. 1039 (30 Zilkade. 1228/24 Kasım 1813), s. 32.

¹³³Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.201.

¹³⁴Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul* s.115.

¹³⁵Beyhan, “Câbî Tarihi”, s. 901.

¹³⁶Beyhan, “Câbî Tarihi”, s. 902.

¹³⁷Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.115.

¹³⁸Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.202.

¹³⁹BOA, A.MKT.d., nr. 1039 (30 Zilkade. 1228/24 Kasım 1813), s. 37; Beyhan, “Câbî Tarihi”, s.910-911.

¹⁴⁰Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.202.

II. Mahmut da herkes ile beraber dua merasimlerine katılıyordu. 9 Ekim 1812’de Cuma selamlığı Üsküdar’da Beylerbeyi Camii’nde gerçekleşmiş ve padişahın da katılımıyla vebadan kurtulmak için dualar edilmişti. II. Mahmut veba konusunda endişe ve vesveseye kapılmayarak konumunun gerektirdiği bütün sorumlulukları yerine getirmeye çalışıyordu. Merasimlere ve vebadan ölenlerin cenazelerine katılıyor, vebanın hâkim olduğu yerlere gidip gelmekten kaçınmıyordu. Padişahın bu şekilde davranmasında halk arasında çıkan “padişahın cenaze namazında bulunması hastalığı yok edecek” söylentisinin etkili olduğu ifade edilmişse de, bunda Sultanın kendi iradesinin ön planda olduğunu söylemek daha doğrudur. Zira Sultan Mahmut çekinmeden kendi isteğiyle birkaç defa Ayasofya’da vebadan ölenlerin cenazesine katılmıştı.¹⁴¹

Veba, işlenen günahlara ve kötü yaşantılara “Allah’ın verdiği bir ceza” olarak algılandığından, vebanın ortaya çıkışında ahlaksızlığın, zinanın, zevk ve eğlence düşkünlüğünün bir rolü olduğuna hükmedildi. Bu düşünceden hareketle “Büyük Kıran, Kıran-ı Kattâl” diye şöhret bulan bu felaketin son bulması için batakhanelerin, umumhanelerin, bekâr odaları gibi mekânların yıkılması gerekiyordu. Bu sebeple vebalı günlerde İstanbul ve Galata’da, bekâr odaları ve fuhuşa karşı büyük bir mücadele yürütülmüştü. Tehlikenin en çok baş gösterdiği yer, birçok eşkıyanın mekânı olan Bahçekapı’daki Melekgirmez sokağıydı¹⁴². İsyan çıkabilme ihtimalinden korkulsa da salgının önüne geçebilmek amacıyla bu tedbirlerin uygulanması gerekiyordu. 25 Ekim 1812 günü Galata, Tahtakale, Kasımpaşa ve Melekgirmez sokağındaki ahşap bekâr odaları ile batakhaneler birkaç saat içinde yıkılmıştı. Yine 4 Aralık 1812’de Galata ve Kasımpaşa taraflarındaki bekâr odalarının çoğalması ve burada çeşitli ahlaksızlıkların yapılması neticesinde ahşap olanlar yıkılmış, kârgir olarak nitelendirilen taş ve beton yapıların da kapıları duvar ile kapatılmıştı.¹⁴³

Yıkılan yapıların yerine bir cami inşa edilmesi münasip görülerek söz konusu camiinin Bahçekapı dışındaki bir yere yapılması kararlaştırıldı. Sokağın adının

¹⁴¹Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.202-203.

¹⁴²Daha sonra Melekgirmez sokağının yerine Hidayet Camii yapılmıştır. Bk. Turgut Saner, “Hidayet Camii”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* IV (İstanbul 1994),71

¹⁴³BOA,C.SH,6/290, (29 Z. 1227/ 4 Aralık 1812).

Melekgirmez olarak kalmaması gerektiği düşünöldü.¹⁴⁴ Yapılan camiye “Hidayet” adı verildi. Hidayet hak yolunda olmak anlamındadır.

Veba salgınları konusunda Üsküdar’daki halk da fahişeleri suçlamıştı. Bunun sonucunda Üsküdar halkının ileri gelen kişileri, Üsküdar Mahkemesi’ne giderek, Büyük İskele etrafında fahişelerin yaşadıklarını ve bu kişilerin yaptıkları kötü işlerin vebanın şiddetini arttırdığını beyan etmişlerdi. Bu fahişelerin derhal yakalanıp hapse atılması talep edilmişti.¹⁴⁵ Üsküdar sakinlerinin ileri gelenleri de iskele civarında yer alan bekâr odalarını kaldırtmışlardı.¹⁴⁶

Câbi’ye göre de, veba ile mücadele konusunda yaşanan başarısızlığın en önemli sebeplerinden biri bekâr odalarında hâkim olan zina ve fuhuş idi:

Âsitâne-i Aliye’de, Bahçekapısı hâricinde, Melekgirmez Sokağı nâm mahalde, bekâr odalarında, fâhişeler beşikleriyle ve tezgâhlarıyla otururlar olup, erâziller mat’unen fevt olan avreti alenen meydana çıkarmayub, kimi gece kayığa alub deryâya ilka ve Asmaaltı nâm mahalde bekâr odalarında kezâlik ve zen-pâresiyle fâhişesi, bir döşekte bir gece ikisi dahi fevtleri vaki’ ve İstanbul Ağası karşusunda pirinçi mağazaları üzerlerinde olan odalar içinde bekârlarının eyledikleri fesâdât ve Tahtakal’a derûnunda vâki bekâr odalarını, Yirmialtılar zabt, derunûnda bu kadar zinâ vü fuhşîyyât var iken, bu tâ’ûn u vebâ def olmayacağından başka, aher musibetten havf olunub ol dahi, Kapudan Paşa ve Sekbanbaşı Ağa’ya ve Bostancıbaşı Ağa’ya ve Mimâr Ağa’ya ifâde ile, küllî neccâran ve Cebecibaşı Ağa’ya ve sâir Baş yasakçı ve Tersâne Baş Ağası ve Ağa Kapusu Baş Ağası, ale’s-seher Melekgirmez Sokağı’na hücum ve odaları kezâlik ve Galata’da olan kalyoncu odalarının dahi hedmini Kapudan Paşa ihâle, Mimâr Ağa ve Şehremini adamları irsâlini ifâdede, Kapudan Paşa, Kaimmakam Paşa’ya; “efendim, bugün hedm olunan odaların durûnunda olan eşyânın dahi sâhibine hayır etmeyeceğini ma’lûm-ı devletiniz oldu ve çoğu yağmaya gitdi. İki (gün) ruhsat buyurup, mâl ve eşyâlarını nakl, üçüncü gün hedm edelim deyü izin alup, iki gün arasında, Tahtakal’a ve Asmaaltı nâm mahalde odaları dahi hedm olunup, elhamdülillahi te’âlâ kuvvet-i Pâdişâhî ile birkaç muhâlefet sâdedinde olmağla saire ibret olsun için, başını ve gözünü cerh ile Ağa Kapusu’na irsâl ve derakab i’dâm olunup, Galata dahi kezâlik hedm ile def’-i fuhşîyyât olunmuşdu. fi 17 L. Sene 1227.¹⁴⁷

Cabi’nin dile getirdiği görüşler, İstanbul yöneticileri tarafından da benimsenmişti. Öyle ki Melekgirmez sokağında olduğu gibi şehrin her yerinde, fuhuş mekânı olarak kabul edilen bekâr odaları yıktırıldı. Bu yıkımdan Galata’daki kalyoncu odaları da nasibini almıştır. Odalar yıkıldıktan sonra geriye kalan eşyaların sahiplerine hayır getirmeyeceğine inanılmış ve bu eşyaların çoğu yağmalanmıştı. İnsanlar yağmalar yaparak yeni bir ekonomi alanı oluşturmuştu. Yağmacılığı

¹⁴⁴BOA, HAT, 280/16589, (08 M. 1228/11 Ocak 1813); BOA, C.EV, 8/356, (12 M. 1228/15 Ocak 1813).

¹⁴⁵Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.199.

¹⁴⁶BOA,C.ZB, 34/1675,(12 C. 1226/4 Temmuz 1811). Beyhan, “Câbî Tarihi”, s.761.

¹⁴⁷Beyhan, “Câbî Tarihi”, s.914.

engellemek için Kaptan Paşa, Kaymakam Paşa halkın yıkılan binalardaki eşyalarını tahliye etmek adına iki gün izin verildi. Eşyaların tahliyesi ardından Tahtakale ve Asmaaltı'ndaki bekâr odaları yıkıldı. Başka insanların görüp ibret alması için bekâr odalarında yaşamaya devam edenlere ağır cezalar uygulanıyordu. Örneğin birkaç kişi diğerlerine örnek olsun diye başları ve gözleri yaralandıktan sonra Ağa kapısında idam edilmişti.¹⁴⁸

Bekâr odalarının yıkılması ve her türlü uygunsuz ortamın dağıtılması yönündeki çabalar hız kesmeden devam ediyordu. Bütün bunların yanında dini hususlarda ve toplum düzeninin sağlanması konusundaki hassasiyet de oldukça artmış durumdaydı. Öyle ki bazı avcılar avlarını yakalayarak başkalarına satma teşebbüsünde bulunmuş özellikle çocukların ellerine geçen kuşlar oyuncak gibi kullanılarak telef edilmeye başlanmıştı. Böyle durumların yasaklanması gündeme gelmiş ve bazı emirler yayınlanmıştı. Emirler şehrin güvenliğinden sorumlu sekbanbaşı ve bostancıya gönderildi. Buyruldu da vebanın çıkmasında boş işlerle meşgul olmak, oyun ve eğlencelerle vakit harcamak olduğu dile getirilmişti. Bu gerekçeyle kuşların oyun amacıyla telef edilmeleri yasaklanmıştı.¹⁴⁹

Mezarlara yapılan saygısızlık da salgın zamanlarının sorunları arasındaydı. Camilerin, mescitlerin, tekke ve zaviyelerin mezarlıklarında müminlerin birbirini unutmaması ve dua edilmesine vesile olması için dikilen mezar taşları yıkılıp mezarların üstüne tekrar mezar yapılmıştı. Bu durum mezar sahiplerinin ruhlarına bir eziyet olarak görülmüş derhal bu yanlışın önüne geçilmesi için İstanbul, Galata ve Eyüp kadılarına buyrulduklar gönderilmişti. Müslüman bir insanın camiye giymeyerek dedikodu etmesi, oyun ve eğlencelerle vakit geçirmeleri hiç hoş karşılanmamıştı. İnsanların başına afetlerin bu gibi yaşantıları sebebiyle geldiği sonucuna varılmış ve dedikodu benzeri kötü alışkanlıkları terk ederek daha Müslümanca bir hayat yaşamaları konusunda emirler yayınlanmıştı.¹⁵⁰

Her ne kadar hastalıktan korunmak için bazı tedbirler alınsa da şehirde ölü sayısı günden güne artmaya devam etmiştir. Bazı zamanlarda sayıları binleri aşan cenazeler defn edilmişti. Şiddetli veba salgınlarının yaşandığı zamanlarda

¹⁴⁸Turna, “İstanbul’un Veba İle İmtihanı..”, s.27-28.

¹⁴⁹BOA, A.MKT.d, nr. 1039, (4 Şevval. 1227/11 Ekim 1812), s.36.

¹⁵⁰Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.200.

İstanbul'da Şânizâde' nin bildirdiğine göre üç bin, Câbî Ömer Efendi'nin sunduğu bilgilerde ise iki bin dört yüz cenaze olduğu günler yaşanmıştı.¹⁵¹

Ölüm sayılarının günden güne artması cenaze işlemleriyle ilgili sıkıntıların da artmasına neden oldu. Bazen imamlar, hastalığın kendilerine de bulaşmasından korktuğu için bu hastalıktan vefat eden birini yıkayıp kefenlemekten çekiniyordu. Ancak cenazelerin de ortada kalmaması gerekmektedir ve birilerinin yardım etmesi gerekiyordu. Osmanlı yönetimi, bunu haber alınca derhal kadılarla imamlara yazılar yazarak hastalıktan ölenlerin defin işlerini yapmaktan geri duramayarak ellerinden geleni yapmalarını emretmişti.¹⁵² Cenazelerin fazla olması imamlar, mezarcılar, taşçı gibi kişilerle kefen ve sabun esnafının iş yükünü arttırmıştı. Bütün bu faaliyetler fiyatların yükselmesini de beraberinde getirmiştir. Bütün bu alanlardaki yüksek zamlar halkı daha da zor bir duruma düşürüyordu. Devlet bu gidişatı engellemek için teftişler yapmış ve emirler yayınlamıştı.¹⁵³

Yüksek fiyatla mezarlık satılması konusunu teftiş etmek için farklı bir kıyafetle mezarlık ziyaretine çıkan Kaymakam Rüşdi Paşa, rastladığı bir mezarcıdan kendisine bir mezar kazmasını istemiş mezarcıyla fiyat konusuna sıkı bir pazarlık yapmıştır. Mezarcı kazacağı bu mezar için 12 kuruş istemiş ancak Rüşdi Paşa 8 kuruştan fazla vermemiştir. Mezarcı istenilen mezarı 8 kuruşa kazmıştır. Bu olay yaşanınca Kaymakam Paşa'nın "harbeciler"¹⁵⁴ adındaki adamları cellâtlarla birlikte cenaze işlemlerinden önce mezarlığa, Kaymakam Rüşdi Paşa'nın yanına gitmiştir. Kaymakam yaptığı davranıştan dolayı mezarcının kendi kazdığı mezara konulmasını istemiştir. Bunun üzerine Mezarcılar Kethüdası, söz konusu mezarcının bir gün boyunca mezarda bırakılmasını emreder. Kaymakam Paşa, şahit olduğu bu durum karşısında çok sinirlenmiş ve etrafındaki kimselere öfkeyle şöyle demişti: "Çıkarın mezarcıyı ve illâ size dahi etmeyeceğim yoktur. Ne demek sekiz guraşa keşâkeş mezar kazmak, halkın ciğer-gâhı yanar iken."¹⁵⁵ Bunun gibi haksız kazançların ve fırsatçılığın önüne geçebilmek için mezar kazımı ve tabut ile ilgili işlemlerin narh

¹⁵¹Çetin, "1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar'a Tesirleri", s.203.

¹⁵²BOA, A.MKT.d., nr. 1039, (2 Şevval 1227/9 Ekim 1812), s.36.

¹⁵³Çetin, "1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar'a Tesirleri", s.204. Sabun ve kefeni pahalıya satanlar için bk. İŞS, nr. 106, vr. 55a (23 N. 1227/30 Eylül 1812); Mezarcılar, taşçılar, tabut yapanlar, kefeciler ve imamların yaptığı zamlar için bk. İŞS, nr. 106, vr. 56b (6 Şevval 1227/13 Ekim 1812).

¹⁵⁴Harbeciler: Sadrazam emrindeki askeri bir sınıfın üyeleriydiler. Suç işleyenleri zorla topluyorlardı ve tomruk cezası uyguluyorlardı. Bunlarında sırtlarında post, başlarında keçe, bellerinde balta, ellerinde ise harbe bulunurdu.1826 yılında yeniçerilerin kaldırılmasıyla bu sınıf son buldu. Mehmet Zeki Pakalın, "Harbeci", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 1.Cilt, 737.

¹⁵⁵Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihani..", s.32.

bedelleri belirlenmişti. Narha göre, tabutlu büyük mezar kazımı için 3 kuruş, tabutsuz orta boy mezar kazımı için 2 kuruş, tabutsuz küçük boy mezar kazımı için 1 kuruş ücret alınacaktı. Düzenlemeye göre tabutların en pahalısı 6 kuruştı. En ucuzu 3 kuruştı. Teneşirin en pahalısı 3 ve en ucuzu 1 kuruştı.¹⁵⁶

1812 yılı göçler, iktisadi problemler, salgınlar ve bu salgınlar nedeniyle günde yüzlerce ölümün olduğu acı bir tablo içinde geçmişti. Veba yılsonuna doğru şiddetini azaltmış, İstanbul ve Üsküdar ahalisinin çetin kış şartlarından çıkıp nefes almayı hayal ettiği 1813 baharıyla beraber yeniden şiddetlenmişti. Ölümler ciddi sayıda artmış önceki senenin vebaya sebep olan şartları tekrarlamıştı. İnsanlar artık aynı kaderi yaşayacakları günü bekleyen duruma gelmişlerdi. Bu süreçte idareciler de ciddi bir sıkıntı içerisinde girmişti. Çünkü İstanbul’da özellikle gayrimüslim kesimin vebadan ölmeleri veya hastalıktan kurtulmak için kaçıp gitmeleri cizye vergisinin toplanmasında sıkıntılar meydana getirmişti.¹⁵⁷ Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler özellikle Mudanya, Tuzla, Gemlik taraflarındaki kasaba ve köyler ile Tekfurdağı, Malkara, Keşan, İpsala, İnöz, Şarköy, Gelibolu civarlarına yerleştiler. Bu göçler nedeniyle cizye vergisinde ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Yaşanan bu durum karşısında bir takım tedbirler alınmıştır. Vergi vermekle sorumlu olan ve İstanbul’u terk eden kişilerin gittikleri yerlerde bulunan cizyedarlardan alacakları kâğıtların geçersiz sayılacağı ilan edildi. Tahsil işlemlerinin sadece başkent cizyedarının görevlendireceği kişiler tarafından yapılabileceği kararlaştırıldı. Alınan tedbirlerle başkentin cizye miktarının azalması önlenmeye çalışıldı. Yine vebanın ekonomiyi ilgilendiren bir başka boyutu da varisi olmadan ölenlerin geride bıraktıkları sahipsiz mirasla ilgiliydi. Bu gibi durumlarda görevlilerce vefat edenlerin beytülmal kalacak mirasları hakkında gerekli yerlere bilgilendirilme yapılmadığında devlet ve vakıf gelirlerinde kayıplar yaşanıyordu. Bu gelir kaybına engel olabilmek için vebadan dolayı vefat edenlerin ellerindeki mukataat, malikâne ve esham gibi sahipsiz miras ile ilgili olarak Defterdar Efendi’ye haber verilmesi gerektiği konusu hükme bağlandı. Böyle durumlar söz konusu olduğunda devlet görevlilerine haber verenler ödüllendirilecekti. Bu gibi mirasın başkasına verilmeyerek miride toplanması gerektiği özellikle vurgulanıyordu.¹⁵⁸

¹⁵⁶Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.204.

¹⁵⁷Çetin, “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, s.204.

¹⁵⁸Turna, “İstanbul’un Veba İle İmtihani...”, s.31.

Ekonomi bağlamında değerlendirilebilecek bir diğer husus da ticaretin sekteye uğramasıydı. Yaşanan bu veba salgını sırasında tüccarlar yedi sekiz ay boyunca kara ve deniz yoluyla yaptıkları ticareti yapamadığından ekonomiye büyük bir darbe vurmuştu.¹⁵⁹

1813 yılında insanlar önceki yılda uygulanan tedbirlerle hastalıktan korunmaya çalışmıştır. 1814'te İstanbul'a gelen Polonyalı Edward Raczynski Seyahatname'sinde, 1813 salgınıyla ilgili araştırmacıların dikkatinden kaçan bir hususa değinmişti. Raczynski, Sultan II. Mahmud'un bu yılki salgında hastalanan kişileri Üsküdar'da özel olarak yaptırılan hastanelere yerleştirdiğini ifade etmiştir. O aynı zamanda padişahın, İslam dininin vebaya yaklaşımı hakkında bir de ferman yayınlandığını kaydetmiştir. Raczynski, padişahın bu uygulamasının İstanbul'daki ilk *karantina* teşebbüsü olduğunu bildirmiştir. Başka kaynaklarda rastlanmayan bu iddia, gerek Üsküdar ve gerekse karantina tarihi açısından önemli bir husustur. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda modern anlamda karantina uygulamasının 1831'de başladığı kabul edilmektedir.¹⁶⁰ Raczynski, İstanbul'a ilk geldiği günlerde vebaya yakalanmamak için insanlardan uzak durmaya çalıştığını, çevre ile temasını kestiğini ancak kalabalık nüfuslu bir şehirde üstelik sokakların dar olması nedeniyle bunun pek mümkün olmadığını yazmıştır. Dolayısıyla o da Osmanlı vatandaşı gibi "*kısmette ne varsa kaşıktaki o çıkar*" anlayışıyla umursamayarak duruma alışmaya çalışmıştır.¹⁶¹

Raczynski, hastalıkla ilgili başka bilgiler de vermiştir. İstanbul'da yaşayan Avrupalı vatandaşların vebadan ötürü ölüm korkusuna kapılarak ya şehri biran önce terk etmeye çalıştıklarını ya da evlerine kapanıp çevreleriyle olan bağlantılarını kesme yoluna gittiklerini söylüyordu. İstanbul'da yıllarca oturan yabancılar bile tehlikeye karşı kayıtsız kalmayıp tedbir alırken Türklerin kadercilik anlayışından dolayı böylesi bir tehlike halinde dahi telaşa kapılmayarak işlerine devam ettiklerini aktarmıştı. Raczynski, Sultan II. Mahmut'un Üsküdar'da özel olarak hastaneler yaptırmasını da insanları ölümle yüz yüze getiren kaderci anlayıştan kurtarma çabası olarak yorumlar.¹⁶²

¹⁵⁹ BOA, A.MKT. MHM, 140/37, (29/ Z. 1227/3 Ocak 1813).

¹⁶⁰ Çetin, "1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar'a Tesirleri", s.204.

¹⁶¹ Gürsoy Şahin, "İngiliz Gezginlere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Sağlık Koşulları", *History Studies*, 12(6) , 2996.

¹⁶² Şahin, "İngiliz Gezginlere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Sağlık Koşulları", 2996.

İstanbul'da 1811- 1812 yıllarında vebadan korunma yolları içinde en çok tercih edilen yöntem, merkezden uzaklaşarak sakin bölgelere yerleşmektir. Şehir halkının veba ile mücadelede başarısızlığının nedeni tek başına Müslümanların dünya görüşlerini biçimlendiren yanlış dinsel anlayışlar değildi. Devlet kurumlarının gerekli önlemleri almaması ve hastalıkla mücadelede yetersiz kalmış olması da başarısızlığı etkilemekteydi. Ancak veba ile mücadelede yetersiz kalındığından hareketle devlet kurumlarının gerekli tedbirleri almak üzere zamanla daha bilinçli bir tavır sergilediği, örneğin bulaşıcı hastalıkların toplum içinde yayılmasına engel olmak için karantina uygulamasına gidildiği görülmektedir.¹⁶³

2.3. 1831-1832 Yıllarında İstanbul'da Veba

İstanbul'da 1831-1832 yıllarında da veba salgınları devam etmişti. Bu salgınlarda çok ciddi tedbirler alındığı görülmektedir. Hastalık görülen evler mühürlenip eve girişlere izin verilmiyordu. Kullanım eşyaları atıldıktan sonra evi dezenfekte etmek maksadıyla kömür dolu bir mangal yakılıyordu. Sebze, et, pamuklu eşya benzeri yiyecekten giyeceğe her türlü eşya görevli tarafından tuzlu su doldurulmuş bir tenekede bekletiliyordu. Vebadan ölenlerin evlere yakın olan evler dahi boşaltılıp çıkan eşyalar yakılıyordu. Sonra her yer yıkanarak dezenfekte ediliyordu.¹⁶⁴

Saint Benoit Lisesi'nin ilk yöneticisi Louis-Florent Leleu, İstanbul'un 1834'deki durumuyla ilgili şunları aktarmaktadır;

İstanbul'da bir kolej kurulmasının ne kadar zor olduğunu tahmin edemezsiniz. Sık sık çıkan yangınlar, Levantenlerin kapris ve vefasızlıkları ama özellikle de veba, çok ciddi sıkıntılar yaratıyor; yine de elli öğrenciyi bir araya getirmeyi başardık; başlangıç için çok bile. Yine de her şey bu sayının artacağına ve bu kurumun epeyce gelişeceğine işaret ediyor. Herkes buradaki çalışmaların tatmin edici, hatta başarılı olduğunu iddia ediyor. Buraya gelişimizin iyi bir etki yarattığı söyleniyor. Bir fizik ve astronomi dersi ve odasının açılması büyük yaki uyandırdı. Birçok genç İstanbul'da bir ilk olan bu derslere kaydolmak için bana geldi. Ama şu ara başımıza istila olan veba bizi çok rahatsız ediyor. Sokaklarda insanların birbirlerinden kaçtığını, uzaklaştığını bir düşünün. Paris'te insanlar sadece arabaların tekerleklerinden sakınırlar; İstanbul'daysa en iyi arkadaşlarından çekiniyorlar. Bu hastalığı taşıyan bir kıyafetle olabilecek en ufak temas bile onu edinmeye yetiyor. Her dışarı çıkışınızda koku sürünmek, hatta tütsülenmek zorundasınız. Her evin girişinde dört tarafı kapalı bir tür nöbetçi kulübesi var ve orada bir ocak kurulu. Burada yakılan reçineli odundan odaya dolan duman taşınabilecek miyazmaları öldürüyor. Tahmin ederseniz ki orada insan dumana boğuluyor ve oradan duman içinde, kapkara çıkıyor. Ama sonuçta

¹⁶³ Turna, "İstanbul'un Veba İle İmtihanı...", s.34.

¹⁶⁴ James Ellswort DeKay, "1831-1832 Türkiye'sinden Görünüm", Ankara 2009,124,144-146.

insan ölmek için nelere katlanmaz! Beter bir felaket şu veba! Ve sanki İstanbul'da ilânihaye sürececek bir belâ.¹⁶⁵

Louis-Florent Leleu'nun gözlemlerinden de anlaşılacağı üzere, veba bu yıllarda eğitim hayatından sosyal hayata kadar birçok alanda halkı müşkül duruma düşürmüş ve insanlar yalnızca hayatta kalma çabası içerisinde olmuşlardır.

2.4. 1836-1837 Yıllarında İstanbul'da Veba

Veba, İstanbul'daki son büyük salgını 1836-1837 yılları arasında yapmıştı. Frenkler, bu salgında hastalıktan korunmak için Beyoğlu sokaklarında siyah muşamba giyerek dolaşmışlardı. Salgında yaklaşık olarak 25-30 bin kişi vebadan ötü. Ölenlerin çoğunluğu Müslümanlardı.¹⁶⁶

Veba salgınlarının artmasında giyim kuşam alışkanlıklarının da etkili olduğu düşünülmüştü. Edmund Spencer, veba hastalığının devam ettiğini, mücadelede buharla dezenfekte etme sisteminin kullanıldığını yazmıştı. Ona göre bu dönemde temizlik koşullarına özellikle dikkat edilmesine rağmen hastalığı önlemede başarı elde edilememişti. Her ne kadar hijyen konusunda dikkat edilse de ihmal edilen kısımlar da bulunmaktaydı. Örneğin, yatak örtülerinin sıklıkla değiştirilmemesi ve ahalinin çardaklarda elbiseleriyle yatma alışkanlıkları gibi etmenlerden dolayı virüs hane halkına kolaylıkla bulaşıyordu. Salgınların yoğun olmasından dolayı bu tarihlerde başkent “veba şehri” olarak adlandırılmaya bile başlanmıştı.¹⁶⁷

22 Şubat 1837 tarihinde İstanbul'da bulunan Moltke, mektubunda veba salgınlarının şiddetinden uzun uzun bahsetmiştir.¹⁶⁸ Moltke bu mektupta, vebanın Mısır'dan mı yoksa Trabzon'dan mı, nereden hangi şekilde geldiğini kimsenin bilmediğini, bu durumun henüz aydınlanmamış bir sır olduğunu söyler. Bu sırrı çözmeye kalkışanların da henüz buna muvaffak olamadan vefat ettiklerini söyler. Ardından eşyaların hastalığı bulaştırma konusundaki tehlikesine dikkat çeker. Vakaların yayılmasında ikinci el eşya, elbise ve pamuklu giysi satışlarının etkisini vurgular. Bu yıllardaki salgının yirmi beş yıldan beri görülen en şiddetli salgın olduğunu ifade eder. Salgının şiddetle devam ettiği günlerde çevredeki semtlerin en dar köşelerine varana kadar bütün semti dolaştığını, hastanelere gittiğini, ölümlere ve

¹⁶⁵Rinaldo Marmara, “İstanbul'da Veba Salgını”, (Çev. Güneş Çelikkol), *Tarih ve Toplum*, 228,(Aralık 2002),s.34.

¹⁶⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba...*,s.182-183.

¹⁶⁷ Şahin, “İngiliz Gezginlere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Sağlık Koşulları”, 2998.

¹⁶⁸ Moltke'nin *Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs. İstanbul 1969,87-91.

can çekişenlere rastladığını ancak bütün bunlara rağmen hastalıktan korunmayı başardığını anlatır. Hastalıktan korunmanın en büyük iksirinin temizlik olduğunu söyler. Eve gelir gelmez tepeden tırnağa çamaşırlarını değiştirdiğini ve bu çamaşırları pencere açık bir yerde asılı tuttuğunu söyler.

En küçük tedbirin bile ne kadar kıymetli olduğunu belirten Moltke, delil olarak Türkler ve gayrimüslim halkın binlercesi ölürken, Avrupalılar arasında ölümlerin çok az oluşunu gösterir. Vebanın şiddetli olduğu bir dönemde yaklaşık sekiz ile on iki Frenk ailenin vebaya tutulduğunu, bunların çoğunluğunun da çocuklar ve hizmetçiler olduğunu belirtir. Bir Frenk'in vebaya yakalanması, yüz Türk'ün vebaya yakalanmasından daha çok ses getirdiğini ve hastalığın kendini gösterdiği yerde en ciddi tedbirlere başvurulduğunu söylüyor. Tedbirlere göre tüm elbiseler, yataklar ve halıların yıkanacaktı. Kâğıtlar tütsülenip, duvarlar badana edildikten sonra döşeme tahtalarının ovulması diğer tedbirlerdendi. Türklerin ise bu tedbirlerden habersiz olduğunu belirtiyordu. Moltke'nin, bir bataryada tanık olduğu olay da bu sözünü kanıtlar niteliktedir. *“Bataryada vebalılar için kurulan hastanedeki bir tabur askerin neredeyse üçte ikisinin öldüğünü, ölen askerleri gömen arkadaşlarının tabut örtüsünü sırtlarına alarak korkusuzca şarkı söyleyerek yerlerine döndüklerini, hatta ölenlerden geriye kalan eşyaları kendi aralarında paylaştıklarını”* söyler. Her ne kadar temizlik konusunda birtakım önlemler alınsa da bu konuda çok da ileriye gidilemediğini ortaya koymuştur. Korkunç ölü sayılarına ve bulaşmanın açıkça görülen delillerine karşı insanların hala inançlarından vazgeçmediğini “Allah Kerim”, kaderden kaçılmaz dediklerini kaydetmiştir.

Moltke serasker kapısında gördüğü hastane raporlarına göre, İstanbul ve çevresinde son vebadan ölenlerin sayısının yirmi bin ila otuz bin arasında olduğunu belirtir. Vebanın en büyük şiddetinin dört beş ay sürdüğü, şehrin nüfusunun yaklaşık 500.000 olduğu düşünülürse nüfusun yirmide birinin vebadan öldüğünü belirtir. Ayrıca garip bir durum olarak nitelendirdiği bir olay vardı. Frenklere oranla daha fazla Türk'ün vebaya yakalanmasına rağmen Frenklerde hastalığının ölümle sonuçlanması Müslümanlara oranla daha fazlaydı. Bunun sebebinin ancak ruhi olabileceğini söyleyerek, Türklerin vebaya yakalandığında buna sabırla katlandığını, tutulmadığı müddetçe de vebayı tamamıyla bilmezlikten geldiğini, “yumurcak” adını söylemeyip “hastalık” dediklerini ekler. Çünkü Türklere göre belanın adını söylemek onu çağırmak demektir.

Rumların veba karşısındaki tutumundan da bahseden Moltke, bu ahalinin çoğu zaman evlerini temizlemeyi bırakıp kırk gün müddetinde tüm sefalet ve soğuk mevsime göğüs gererlerse Hz. Meryem'in kendilerine merhamet edeceğini düşündüklerini ifade etmiştir. Frenklerin caddelerde dahi siyah canfes muşambaları içinde, adeta hayaletler gibi dolaşarak herkesin korkudan birbirine yaklaşmamaya çalıştığını ancak yolların dar olmasından bunun imkânsız olduğunu da söylemiştir. Cenaze alaylarından da bahseden yazar, ölen Frenk'se dostları ve akrabalarının cenazeye sahip çıkmayıp papaz rastladığı kişileri uzaklaştırmak için elinde uzun siyah bir asa ile önden yürüyordu der. Ölen bir Müslüman ise, cenaze yakınları olmayanların bile bir müddet cenazeyi taşımak için tabuta sokulduklarını anlatır. Çünkü bir mümin, bir cenaze yanında ne kadar adım atarsa cennete de o derece yaklaşmış sayılıyordu. Veba günlerinde bütün evlerin kaleler gibi kapalı olduğundan bahseden Moltke, evlere yapılan ziyaretlerin bütün aileyi korkuya düşürdüğünü, eve gelen misafirleri herhangi bir tokalaşma işlemine girmeksizin önce tütsü sandığına kapattıklarını, sonra kanepesiz, halısız ve perdesiz, sadece kumaş iskemleler, üstü muşamba örtülü tahta masalarla döşeli bir salona aldıklarından bahseder. Şehirde tiyatro, balo, toplantı, kulüp, okuma etkinlikleri, posta arabası, sonuç olarak bir araya gelmenin bütün şekillerinin akla bile getirilemez hale geldiğini de ekler. Moltke mektubunda vebayı anlattığı bölümü şu cümle ile bitirir; “Bu mektupta vebadan o kadar çok bahsedildi ki, zannedersem bunu sınırdan özel bir şekilde tütsülemek zorunda kalacaklar” şeklinde ifade etmiştir.

İstanbul'da yaşanan son büyük salgının ardından durağan bir süreç izleyen veba, 1839 yılının şubat ayında bazı vilayetlerde tekrar görülmeye başlandı. Hastalığın başkente bulaşmaması için acilen İstanbul ve çevre yerler sıhhi kordona alındı. Yine aynı yıl vebadan nasıl korunacağını anlatan bir layiha bastırılarak mahalle halkına dağıtıldı.¹⁶⁹ Aynı zamanda Takvim-i Vakâyi'de yayınlandı.¹⁷⁰

1841 yazında İskenderiye'den gelen bir ticaret gemisinde veba çıkması neticesinde İstanbul'da yeni bir veba salgını paniği oluşturmuşsa da karantinahanede bir iki, Beyoğlu'nda bir vaka, Manastırağzı'nda birkaç vakayla sınırlı kalmıştı. Meclis-i Sıhhiye'nin 1838'den itibaren faaliyete geçmesi neticesinde vebalı

¹⁶⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.117.

¹⁷⁰*Takvim-i Vakâyi*, “İllet-i vebaya dair kaleme alınmış ve mahallata neşr olunmak üzere varaka-i mahsusaya müstakillen tab ve temsil kılınmış ve iş bu mahalle dahi derc olunmuş olan layihadır”, 19 Nisan 1839.

gemilerdeki mallar 31 gün ve yolcular ise 21 gün karantinaya alınmıştı. Bundan sonra birbiri ardına çıkarılan yasalar, alınan önlemlerle İstanbul'da vebanın önü alındı.¹⁷¹

2.5. 20.Yüzyılın Başında İstanbul'da Veba

Tanzimat'tan itibaren İstanbul'da veba neredeyse görülmemişti. Bunda en büyük etmen bilimsel mücadele yöntemlerinin uygulanmaya başlanması neticesinde salgınların giderek gücünü kaybetmesiydi. Böyle olmakla beraber 20. yüzyıla girildiğinde, İstanbul'da ortaya çıkan belli başlı veba salgınları insanları ürkütüyordu. Çünkü toplumun belleğine kazınan eski felaketleri unutmak kolay değildi.¹⁷²

1901 yılının Nisan ayında Galata rıhtımındaki makarna fabrikasında çalışan bir amelenin hastalanıp hastalığı bulaştırmasıyla ortaya çıkan ufak bir salgın 14 Kasım'a kadar devam etti. Şehremini Rıdvan Paşa başkanlığında tıp hocaları, Meclis-i Sıhhiye üyeleri ve çeşitli hastanelerin hekimlerinden oluşan bir mücadele heyeti oluşturuldu. Bu heyete Londralı bir bakteriyolog olan Dr. Beac'da davet edildi. Bakteriyolojihane' de Dr. Nicolle ve arkadaşlarının yaptığı bakteriyolojik analizlerle 26 kişiye veba tanısı konuldu. İstanbul'da 1901 yılının yedi ayında (28 Nisan-27 Kasım) veba görülen 26 hastadan 8 hasta ölmüştü. 18 hasta ise sağlığına kavuşmuştu. 45 yerleşim yeri ve 1.204 kişi karantinaya alındı.¹⁷³

Vebanın bilinen tahribatı dikkate alındığında söz konusu tablo hastalıkla olan mücadelede kaydedilen gelişmeyi göstermesi bakımından inanılmaz bir sonuçtu. İstanbul'da salgının coğrafi dağılımına bakıldığında en fazla Galata'da olmak üzere, Pangaltı, Tophane ve Beyoğlu'nda etkili olmuş, tarihi yarımada ise Balat'ta görülmüştü. Bu yerlerin, sahil ve sahile yakın mekânlar olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁴

20. yüzyılın başlarında Osmanlı sağlık otoriteleri farelerle baş edilebilirse vebayla da baş edilebileceğini kavramıştı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin başlıca sağlık kurumları olan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de ve Hıfzıssıhha-i Umumi Komisyonu'nda bu kemirgenlerin nasıl yok edileceğiyle ilgili pek çok görüşmeler yapılmıştı. Yapılan çalışmalar sonucunda Sıhhiye Meclisi, bir nizamname hazırlayıp 1902 yılının başından itibaren yürürlüğe koymuştu. Nizamname gereğince, itlaf

¹⁷¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.117.

¹⁷²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.117.

¹⁷³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.117.

¹⁷⁴Mesut Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Devam Eden Etkisi", *History Studies*, s.183.

yapılacak gemiler belirlenerek itlaf işleminde izlenecek yöntem ve uygulamalar belirlenmişti. Ayrıca bu esnada kullanılacak kimyasal maddeler tespit edilmişti. Böylelikle, özellikle gemilerle limanlara gelen hasta farelerin İstanbul veya İzmir gibi şehirlere girişine meydan verilmemeye çalışılmıştı.¹⁷⁵

O zamanlarda İstanbul'da çıkan gazeteler adeta birer sağlık müfettişi gibi hareket ediyordu. Sağlığa aykırı durumları manşetlerine taşıyarak ilgili mercileri uyarıyorlardı. Yaptıkları bu haberler sayesinde mahalle aralarında kirliliğe sebep olan birkaç ahır ve mezbananın kapatılması sağlanmış, toplanmayan çöpler toplatılmıştı. Lağımlar tamir ettirilmiş, yollara çöp ve atık suların dökülmesi engellenmiş aynı zamanda bunları yapan esnaf ifşa edilmiştir. Belediyeler tarafından bazı fırınlardan çıkan sağlıksız ekmeklerin düzeltiltilmesi, birkaç sahili yüzmeye kapatması, Yeni Cami civarında yer alan ayak berberleri ve kebabçıların kaldırılması alınan benzer tedbirlerdi. Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, ilk vaka tespit edildiği andan itibaren, İstanbul'dan ayrılacak gemilerin yolcu ve tayfalarının tıbbi muayeneye tabi tutulması kararlaştırdı. Vakalardan iki ay kadar sonra başka vaka görülmeyince bu uygulamadan vazgeçilmişti. Fakat 2 Temmuz'dan itibaren nisan ayındaki tedbirlere döndü. Yeni vakaların görülmesinden sonra 24 Temmuz'dan itibaren de İstanbul'dan çıkanlara 48 saat karantina konulmaya başlanmıştı. Ancak söz konusu uygulamaya geçildikten yaklaşık üç gün sonra II. Abdülhamit duruma el koymuştu. Sultan, Sıhhiye Meclisi'ni baskı altına alarak karantinanın kaldırılarak yeniden tıbbi muayeneye dönülmesini istedi. Bu mecliste büyük tartışmalar ortaya çıkarmışsa da sonuçta padişahın isteği olmuş ve karantina 27 Temmuz'da kaldırılmıştır. İstanbul'da yaklaşık yedi ay kadar devam eden veba döneminde en çok konuşulan ve uğraşılan konu karantina hususu olmuştu. 19 Kasımdan itibaren tüm karantina uygulamaları kaldırılmış ve kent olağan haline dönmüştü.¹⁷⁶

2.6. Mütareke Yıllarında İstanbul'da Veba

Veba salgınlarına karşı alınan çeşitli tedbirlere ek olarak karantina uygulamaları neticesinde salgının seyrinde bir durgunluk yaşanmıştı. I. Dünya Savaşı sırasında da boğazlar trafiğe kapalı olduğu için İstanbul limanına dışarıdan vapur gelemediğinden veba vakaları azalmaya başlamıştı. Ancak mütareke imzalandıktan

¹⁷⁵Mesut Ayar ve Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yıl 2017, C.17, S.2, s.173.

¹⁷⁶Mesut Ayar, "1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları...", s.185-187.

sonra boğazların trafiğe açılıp limanın düşman kuvvetleri tarafından işgal edilmiş olması nedeniyle vapurlar gerektiği gibi kontrol edilememişti. Bunlara ek olarak savaş nedeniyle yerlerini terk etmek zorunda kalan birçok kişi İstanbul'a göç etmiş olduğundan şehir, sağlıklı ortamlarda yaşayan göçmenlerle dolmuştu.¹⁷⁷

Vebanın İstanbul'a tekrar girişi de işte bu olumsuz koşullar neticesinde gerçekleşti. 40 vakaya yol açan 1901 salgınından sonra Yafa'da 6 vaka görülmüştü. 1915 senesinden itibaren de zaman zaman İzmir limanında veba vakaları baş göstermişti. İzmir Limanı'nın Akdeniz'in vebaya tutulmuş limanları ile sürekli etkileşim halinde oluşu vebanın İzmir'e taşınmasını kaçınılmaz kılmıştı. Mondros Mütarekesi'nden sonra İzmir ve İstanbul'un ticari münasebetlerinin artması, İzmir'de görülen bir veba vakasının İstanbul için de tehlike arz etmesine sebep oldu. Her ne kadar İzmir'den çıkan yolcular vebaya karşı muayene edilip aşılanmış olsalar da, *Hudud-ı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi* vebanın görüldüğü İzmir limanından gelen gemilerde farelerin öldürülmesi hususunda çalışmalar yapmışsa da vebanın İstanbul'a girişine engel olunamamıştı.¹⁷⁸

1919 senesinde İstanbul limanı çevresinde görülen veba vakalarının çoğu hububat ve un ticarethanelerinde ve değirmenlerde hamal, sandalcı gibi liman işçilerinde ortaya çıkmıştı. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, 2 Ekimde görülen ilk veba vakasından sonra 5 Ekim 1919 tarihli beyanname çıkardı. Ve veba vakalarını resmi olarak ilan etti. Bunun ardından tüm Osmanlı vatandaşı aile reisi evinde çıkan hastalığı özel veba doktoruna bildirmeye mecbur tutuldu. Emre uymayan aile reislerinin hapis cezası ile cezalandırılacakları duyuruldu. Farelerle mücadele etmek için halka zehirli maddeler dağıtıldı. *Emraz-ı Sariye Heyeti*, Azâpkapı-Kabataş arasında fare ölüsü bulup haber veren veya bölge hekimlerine getiren kişilere fare başına 20 kuruş vermeyi kararlaştırdı.¹⁷⁹

1919 yılı Ekim ayı başlarında Galata'da görülen ilk vakalarda hasta sayısı 9 olarak tespit edilmiş ve hastalardan 6'sı vefat etmişti. Bu vakaların 7'si, Haşim Bey'in Mumhane Caddesindeki un fabrikasında çalışan amelelerde ortaya çıkmıştı.¹⁸⁰ Mumhane caddesinde Haşim Bey'in un fabrikasında amele olarak

¹⁷⁷Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.118.

¹⁷⁸Abdullah Lülecı, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar (1918-1922)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2009, s.38.

¹⁷⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.118-119.

¹⁸⁰Lülecı, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, s.38.

alışan birkaç kişiide *hıyarcıklı veba* hastalığı teşiis edilmesinden sonra hızlı bir şekilde hastalar karantinaya alınarak hastalığın zuhur ettiği mahallerde sıkı tedbirler alındı. Bu tedbirlerden ilki Haşım Bey'in un fabrikasında mevcut un çuvallarının şehir dışına taşınması oldu. Mevcut uvallardan içinde farelerin yuva yaptığı anlaşılan elli çuval, gece yarısı çöp mavnalarıyla Haydarpaşa açıklarında denize atılmıştı. Deliksiz olan yaklaşık 1.650 kg un, kepek ve buğday çuvalları kamyonlar aracılığı ile Darülaceze sırtlarında kurulan çadırlara sevk edilmişti.¹⁸¹ 9 Ekim-3 Kasım 1919 arasında şehremanetine bildirilen 26 hastadan 13' vefat etmişti. Tedaviye alınan 18 hastaya hıyarcıklı veba ikisine de septisemi (kan zehirlenmesi) teşiisi konmuş ve hepsi şıfa bulmuştu. şehremanetinin 26 vaka bildirmesine karşın dönemin gazetelerinden Vakit gazetesi, 1919 senesinde vebaya yakalanan 63 kişiden yalnızca bir tanesinin iyileştiğini bildirdi.¹⁸²

15 Aralık -8 Ocak 1920 tarihine kadar ki dönemde, şehirde herhangi bir veba olayı görülmemişti. Bu durum İstanbul'da vebanın bittiği algısı oluşturmuştu. Ancak çok geçmemiş 14 Ocak 1920'de dışarıdan gelen yeni bir mikrop neticesinde veba etkisini artırmıştı. 1920 yılının Ocak ayının sonlarından 1920 Mayıs'ına kadar ki yaklaşık üç aylık dönemde, veba etkisini tekrar kaybetmiştir. Ancak 1920 Mayıs'ında bir artış yaşanmış ve bu artış Eylül ayının sonlarına kadar devam etmiştir.¹⁸³ 1920 yılında 67 vaka görülmüş ve bunların 32'si ölümle sonuçlanmıştır.¹⁸⁴

1921 yılında İstanbul'da toplam 14 veba vakası görülmüştü. Aynı yıl içinde 6 kişi de bu hastalıktan hayatlarını kaybetmiştir. 1922'de de tek tük veba vakaları görülmüştür. 28 Ağustos 1922 tarihli Vakit Gazetesi Galata'da Lokantacı Aziz Efendi'nin iki çocuğunun da vebaya yakalandığını yazmıştı. Salgın nedeniyle Mücadele Heyeti tarafından veba aşısı uygulaması için iki büyük aşı grubu oluşturulmuştur. Aynı zamanda Karadeniz'den İstanbul'a gelen iki vapur da Kavak'ta karantinaya alınmıştır. İstanbul'da 1922 yılının Eylül ayında toplam 9 veba vakası meydana gelmiştir. Bütün bu veriler, alınan tedbirler sayesinde veba vakalarındaki ciddi azalmayı göz önüne koymaktadır.¹⁸⁵

¹⁸¹Lleci, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, s.50.

¹⁸²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.119.

¹⁸³ Lüleci, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, s.49.

¹⁸⁴ Mesut Ayar ve Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", s.179.

¹⁸⁵ Lüleci, *İşgal İstanbul'unda Salgın Hastalıklar*, s.51-52.

2.7. Cumhuriyet Dönemi'nde İstanbul'da Veba

23 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra hükümet, İstanbul'da gemilerin takibinde daha sıkı denetime tabi tuttu. Fare ile mücadelede hız vererek küçük odakları söndürmeye çalışmıştı. Bu yıl içerisinde 5 Şubat -12 Ağustos 1923 tarihleri arasında 12 vaka görülmüş bunların üçü ölümle sonuçlanmıştı. Sıhhiye Müdüriyeti, Ağustos 1923'te Üsküdar ve Kadıköy civarında her birinde beş sıhhiye memuru bulunan üç grubu faaliyete geçirdi. Böylece vebayla daha hızlı mücadele etmek amaçlanmıştı. Oluşturulan bu gruplar Emraz-ı Sariye Nizamnamesi'ne dayanarak Kalamış-Kuzguncuk arasındaki mevkiye aşılama faaliyeti, fareyle mücadele, hasta tespiti, dezenfeksiyon ve temizleme işlerini yürütecekti. 1924 yılının Ağustos ayında Cibali'de bulunan bir değirmende o dönemde *vebaî zatürrie/veba-yı rievî* adı verilen akciğer vebası görüldü. Bu veba türü İstanbul'da ilk kez görülüyordu. Görülen beş akciğer veba vakasından ikisi vefat etti. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, vebanın yayılmasını önlemek amacıyla Asmaaltı'nda çuvalcı dükkânlarını bir süreliğine kapattı. Bütün tedbirlere rağmen akciğer vebası 29 Ekim 1925'te Ortaköy'de Yaver Efendi ailesinde başlayarak hızlıca yayılmış ve yaklaşık 150 aileyi etkilemişti.¹⁸⁶

Eminönü, Unkapanı, Tahtakale, Küçükpazar, Tophane, Kasımpaşa ve civarı artan akciğer vebası olayları nedeniyle veba mıntıkası ilan edildi. Günlük gazetelerde yer alan yazılarda buralardaki halka mecburi aşı yapılacağı ve aşı yaptırmayanların Ceza-yı Kanuniye' nin 263. maddesi gereğince bir aydan bir seneye kadar hapis cezası ile cezalandırılacağını ilan etti. Ekim ayının ilk on beş gününde 1.100 kişiye veba aşısı ve bir o kadar da çiçek aşısı uygulandı. İstanbul'da 1929 yılına kadar tek tük vakalar görülmüşse de bu tarihten sonra vebaya rastlanmamıştı.¹⁸⁷

2.8. Veba Salgınları Boyunca İstanbul'da Kurulan Hastaneler

İstanbul'da bulunan Cizivit rahipler, 1610 yılında Taksim'de bugünkü Fransız Kültür Merkezi'nin yerinde, *Hospital Saint-Louis (St.Louis Hastanesi)* adını verdikleri barakadan olan vebalıları mahsus hastaneyi faaliyete geçirdiler. Yangın nedeniyle tahrip olan hastane Marsilya Ticaret Odası tarafından 1696 yılında restore edildi. Bu hastane 1719 yılında *Hopital des Français de Pera (Pera Fransız Hastanesi)* ve 1724 yılında da "Hopital des Français de la Peste a Pera (Pera Fransız

¹⁸⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.120.

¹⁸⁷Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.120.

Veba Hastanesi) isimleriyle tanınıyordu. Katolik bir papaz vebaya yakalananlara burada dini yardımda bulunuyor, ölenleri gömüyordu.¹⁸⁸

Hastane faaliyetlerinde bulunan bir başka kesim ise Rum cemaatiydi. Yedikule’de 1753 yılında bir veba hastanesi yaptırmışlardı. Bizans imparatorlarının ilkbaharda dinlenmeye gittikleri bir mesire yeri olan bu bölge veba hastalarının şehirden uzaklaşmalarını sağlıyordu. Aynı zamanda buradaki ayazmanın şifa dağıtmada etkili olduğu kanaati vardı. Yine Beyoğlu-Taksim’de 1779 yılında Rum cemaatinin ikinci veba hastanesi olan *Stavridromiu* açıldı. İtalyan Dr. Eusebio Valli 1802-1804 yıllarında bu hastanede başhekimlik yaptı. III. Selim’in fermanıyla yasal statü kazanan bu hastanelerden Yedikule Veba hastanesi, bir yangında zarar görünce 1793 yılında yenilendi. 1834’de Yedikule Hastanesi’nin hemen yanında bir Ermeni hastanesi olan *Surp Pırgiç* hizmete girdi. Ancak bir veba hastanesiyle komşu olmak Ermeni halkını huzursuz etmişti. Ziyaret veya tedavi amacıyla gelenlerin vebayı yaydıklarını dile getirerek 1836’da Yedikule Veba Hastanesi’nin uzak bir mahalle taşınmasını talep ettiler. Rum Cemaati aslında hastanenin önünden geçen yoldan rahatsızdı. Ermenilerin bu isteği haklı bulundu ve anayoldan 200 m uzaklıkta yeni bir hastane yapıldı. Hastalar 1939’da Panoliko (Veba Hastanesi) adı verilen bu hastaneye taşındı. Doktorlar hasta koğuşlarına giderken, o zamanlarda vebanın yayılmasını önlediğine inanılan tafta kumaştan yapılmış ceketler giyorlardı. Vizitten sonra da vebadan korunmak amacıyla alkol alırlardı.¹⁸⁹

Ermeniler vebaya yakalanan mensupları için Yedikule’deki Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi bahçesine 1883 yılında Surp Hagop Vebahanesi’ni yapmışlardı. Hem tıbbî hem ruhani işlevleri olan Surp Pırgiç Hastanesi ile Surp Hagop Vebahanesi aynı zamanda “Vank/Manastır” olarak adlandırılıyordu. Ancak II. Mahmut’tan alınan bir fermanla hastanedeki kiliseye papazlar atanması ve ruhani faaliyetlere karışılmaması sağlandı.¹⁹⁰

1838’deki karantina uygulamalarından önce, ordu birliklerinin çoğunlukla yerleştirildikleri İstanbul’da, asker arasında görülen salgın hastalıklar, özellikle

¹⁸⁸Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.120.

¹⁸⁹Yıldırım, “Panoliko’dan Balıklı Rum Hastanesi’ne”, *Toplumsal Tarih*, 153 (Eylül 2006) s.52-53.

¹⁹⁰Yıldırım, “Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi”, *Zeytinburnu Kültür Vadisi. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları*, Yayın no.54, Aralık 2018. C.2, s.685.

kolera ve vebaya yakalananları tecrit ve tedavi maksadıyla Maltepe Asker Hastanesi ve Kız Kulesi'ni kullanılmıştı.¹⁹¹

1822 yılında İstanbul'daki veba salgınında da, hastalar kısmen Kız Kulesi'nde kurulan veba hastanesinde tecrit edilmişlerdi. Bu hastanede vebalıların tedavisini yapmak üzere Fransız Hekim M. Bulard görevlendirildi.¹⁹²

1831 büyük kolera salgını sırasında karantina hastanesine dönüştürülen Kız Kulesi, 1836-1837 yıllarında görülen ve birçok insanın ölümüne sebep olan veba salgını sırasında da faaliyet göstermiş, burada kurulan hastanede hastalar hem tedavi edilmiş hem de karantina uygulanarak salgının yayılması da önlenmeye çalışılmıştır. Hastanede Fransız uyruklu Doktor Antuvan Lago'da görev almıştır. Hazırladığı 4 Nisan 1838 tarihli layihada, Avrupalılar' ın salgın hastalıklarla mücadele yöntemlerini anlatmıştır. Buna göre karantina faaliyetleri bir şehirle kısıtlı kalmayarak devletin bütün topraklarını kapsayacak şekilde geniş bir teşkilat yapısı sağladığı takdirde başarıya ulaşacağını belirtmiştir. Hazırlanmış olan bu raporun da etkisiyle Osmanlı İmparatorluğu, başta veba ve diğer salgınların getireceği yıkımdan korunmak amacıyla, tedbir olarak görülen karantinaların oluşturulmasına karar vermişti.¹⁹³

¹⁹¹Vildan Göksoy Özkan, "İstanbul Silüetinin Vazgeçilmezi Kız Kulesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, C.1, s.2.

¹⁹²Özkan, "İstanbul Silüetinin Vazgeçilmezi Kız Kulesi", s.2.

¹⁹³Kıfayet Özkul ve Süreyya Oskay, "Salgın Dönemlerinde Kız Kulesi'nin Karantina Hastanesi Olarak Kullanılması", *Şehir ve Medeniyet Dergisi*, C.6, S.19,2020, s.661.

3. 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'DA GÖRÜLEN KOLERA SALGINLARI

3.1. Kolera Salgınının İstanbul'a Girişi (1831 Salgını)

Osmanlı arşiv kayıtlarında kolera “illet-i kolera”, “illet-i adiyе”, “illet-i mahuf” olarak geçmektedir.¹⁹⁴ Anadolu coğrafyasında kolera 1830 yıllarında görülmeye başlanmıştır. Bunun nedeni ise koleranın henüz yeni bir hastalık olmasıdır. Kolera, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı Devleti'nde tesirini göstermeye başlamıştır. 19. yüzyılın sonlarına kadar da etkisini Anadolu'nun hemen hemen her yerinde göstermişti.¹⁹⁵

İstanbul, konumu nedeniyle uluslararası ulaşım ve ticaret yollarının birleştiği önemli bir liman kentidir. Bu nedenle yoğun bir nüfus hareketliliğine sahiptir. Bu hareketlilik şehrin salgın hastalıkların odak noktası durumuna gelmesine neden olmuştur. Başkent uzun yıllar boyunca koleranın etkisi altında kalmıştır. Kolera her ne kadar dışarıdan gelmiş olsa da, salgına yol açan iç etmenleri de azımsanmayacak kadar çoktu. En başta düzenli bir kanalizasyon sistemine sahip değildir. Kullanma suları temiz sayılmazdı, evlerde temizliğe özen gösterilmesine rağmen sokakları çer çöp içindeydi. Bütün bunlar kolera için uygun bir zemin oluşturmaktaydı. Nitekim Avrupa'ya gelen dünyanın ikinci pandemisi İstanbul'u etkilemekte geç kalmadı. İstanbul'da kolera 1831 yılından 1914 yılına kadar aralıklarla salgınlar yapmıştır. 1831 yılında başkentte ilk kolera vakaları görüldüğünde ilgililer, bu yeni hastalığa karşı ne yapılması gerektiğini bilmiyorlardı. Odessa'dan gelen bir gemiyle Galata'ya taşınan kolera salgını, 26 Temmuz-1 Ağustos arasında daha da şiddetlendi. Öyle ki ölenlerin sayısı günde 120'ye çıkmıştır. Bu sayının 5-20 Ağustos arasında 200'ü bulması insanlar arasında korkuya neden oldu. Eylül ortalarına kadar devam eden salgında beş ila altı bin insan ölmüştü.¹⁹⁶

Bu yıllarda kolera sadece Osmanlı'da değil genel olarak tüm dünyada tıp camiasında da yeni ortaya çıkan hastalık çeşidiydi. Fransız tıbbını rehber alan Osmanlı Devleti, hemen Fransa'nın tanınmış hekimlerine kolera hakkında bir talimat hazırlatmıştı. Hazırlanan bu talimat Türkçe'ye çevrilerek Takvim-i Vakâyi'de yayınlatıldı. Bu talimatta, koleraya yakalanmamak için uyulması gereken kurallar,

¹⁹⁴Yıldız, “19.Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar...”, s.18.

¹⁹⁵Yıldız, “19.Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar...”, s.37.

¹⁹⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul* „s.130.

salgın zamanında hangi yiyeceklerin yenilip hangi yiyeceklerden uzak durulması gerektiği, doktor beklerken koleralı hastaya ilk olarak yapılması gereken ilaçları anlatılmıştı.¹⁹⁷ Fransız doktorlar birçok korunma yöntemi öneriyordu. Bu önerilerin başında, “dayanıklı, güçlü, sağlam ve korkusuz olmak” gelir. Havası temiz ve hoş yerlerde oturulması gerektiği, odaların sık sık havalandırılması, temizliğe özen gösterilmesi yine Fransız doktorların önerdiği eylemlerdi. Yine başkaca içki gibi hararete sebep olan şeylerden uzak durulması, ağır yiyecekler yerine sebze tüketilmesi öneriler arasındadır. İçme suyunun saf olmasına dikkat edilmesi gerektiğini söylemişler hatta mümkünse süzgeçten geçirilip içine birazcık sirke koyarak tüketilmesini tavsiye etmişlerdir. Kolera hastalarının ayrı odalarda ve giysilerinin sıcak sabunlu su içine atılması da talimatta yer alan en önemli uyarılardandı.¹⁹⁸

Salgın sırasında döneminin hekimbaşısı Mustafa Behçet Efendi'dir. Mustafa Behçet Efendi kolera hususunda hükümdara bir yazı sunmuştu. Hekimbaşı yazdığı yazısında, ilacı henüz bilinmemekte olan koleranın bulaşma yolunun veba salgınındaki gibi insandan insana temasla olduğunu söylemiştir. Yine vebada olduğu gibi hastalık virüsünün havaya karışarak solunum yoluyla da bulaştığını belirtmiş ve hastalıktan korunmak için şunları tavsiye etmiştir:

Karantina ve perhize riayet edilip açıklık ve yüksek yerler mesken tutulmalıdır. Zeytinyağlı ağır yemeklerle süt ve sütlü gıdalar insan bedeninde bu hastalığa müsait bir zemin oluşturduğundan çarşı pazarda satılan baharlı dolma, zeytinyağında pişmiş lokma; baklava, çörek, börek, sütlü muhallebi, kurabiye ve revani gibi yiyeceklerin bir müddet satışı yasaklanmalı. Ekşi meyveler ile sirke, soğan, sarımsak dışındaki meyveler askerlere men edilmelidir.¹⁹⁹

Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi bu tavsiyelerini daha da genişleterek, kolerayı ve bundan korunma yollarını anlattığı bir kılavuz kitapçık yazmıştı. Yeni bir hastalık olan kolera *illet-i cedide* (*yeni hastalık*) olarak tanımlanmıştı. Bu dönemde koleraya “*maraz-ı heyza*” (şiddetli kusma hastalığı), “*Asya kolerası*” ve “*kolera morbus*” de denmişti. Sonradan 1831’de Kolera Risalesi adıyla ünlenen bir kılavuz

¹⁹⁷Takvim-i Vakâyi, “Lisan-ı azbül-beyan Arabide Heyza ve meraz-ı esved ve lisan-ı frengide kolera namıyla mütearif ve meşhur olan illete müteallik bazı vesaya ve talimat beyanındadır”, 22 Nisan 1832. Takvim-i Vakâyi, “Kolera illerine dair bundan evvelki Takvim-i Vekâyi’de mestur olan talimat ve vesayanın lahikasıdır”, 4 Mayıs 1832. Takvim-i Vakâyi, “Kolera illetine dair bundan akdem tab olunan Takvim-i Vakâyi nüshasında mestur vasaya ve talimatın lahikasıdır ki ol madde bununla hitam bulacaktır. Tabib-i hâzıkın hastaneye vürudundan mukaddem tiz elden imal ve icrası lazım gelen muacele tedabiri beyanındadır”, 18 Mayıs 1832.

¹⁹⁸Yıldırım, “İstanbul’un Kolera ile Tanışması:1831 Salgını”, *Toplumsal Tarih*, Nisan 2020, S.316, s.63.

¹⁹⁹Yıldırım, “İstanbul’un Kolera ile Tanışması..”, s.63.

kitapçık 4.000 adet basılarak devlet adamlarına, askerler ve memurlara birer adet, mahallelere ise ikişer adet dağıtıldı.²⁰⁰

Kolera Risalesinin başlarında, hastalığın ortaya çıkışı ve belirtileri anlatılmaktadır. Sebep olmaksızın, şiddetli baş dönmesiyle başlayan hastalığın el ve ayaklarda büzülme meydana getirdiği, midede veya karnın iki tarafında şiddetli sancılara neden olduğu anlatılır. Daha sonra çehre ve diğer organlarda morarma görülür ardından kanlı ve pis kokulu kusma ve ishal başladığından bahsedilir. Risalede aktarılanlara göre hastanın damarları içeriye gömülmüş bir vaziyettedir ve kan almak neredeyse imkânsız durumdadır.²⁰¹ Nane yağı, ada çayı vb. şeyler verilmedikçe damarın meydana çıkmadığını yazan Behçet Efendi, bazen damara neşter vurulsa bile kan çıkmadığından bahseder.²⁰²

Risalenin ikinci bölümünde, Behçet Efendi hastalıktan korunma yöntemlerinden bahsetmiştir. En önemli korunma yolunun hastalardan uzak durmak olduğunu dile getirmiştir. Yazısında bu durumdan şu şekilde bahsetmiştir: *“Bittecrübe tahkık olunduğunu göre bu illet zuhur eyleyen haneye mümkün mertebe uğramayıp ve bu misillu hastanın yanında olanlarda dahi sohbet ve tekarrübden hazer eyliyeler, zira Ta’unda olduğu gibi lems ve iltisak (temas) tarıkıyla dahi sirayeti tecrübe olunmuştur.”*²⁰³

Görüldüğü üzere koleranın da vebada olduğu gibi temas yolu ile bulaştığı mümkün olduğunca hastalık görülen ortamlara uğranmayıp hastaların yanında olanlarla sohbetten sakınılması gerektiğini söylemiştir. Herhangi bir evde kolera hastalığı görüldüğünde, hemen hastanın bütün giysileri yıkanıp temizlenmelidir. Hastanın bulunduğu odadaki bütün eşyalar yıkanır ve oda kapatılarak beş-on gün boyunca o şekilde kalır. Ortamdaki mikropların temizlenmesi için birkaç gün çömlek bir kapta sirke pişerdi. Mümkün olduğunca birbirine yakın evlerin bulunduğu mahallelere gidilmezdi. Gitmek zorunda kalınırsa da, sirke veya hırsız sirkesi, nişadır ruhu (amonyak) ve en azından sarımsak koklanırdı. Esasen bu tür malzemeler sıhhat açısından her zaman koklanmalıydı. Günde bir kez katran, servi kozalağı ya da ardıç tohumu yakılarak evlerin tütsülenmesi gerekmekteydi. Elden geldigince temiz ve

²⁰⁰Takvim-i Vakâyi, “Fünûn/Behçet Efendi’nin yeni bir hastalık olan kolera hakkındaki risalesi ve karantinaya başlandığı”, 13 Kasım 1831.

²⁰¹Yıldırım, “İstanbul’un Kolera ile Tanışması..”, s.63.

²⁰²Feridun N. Uzluk, “Kolera Risalesi”, *Türk Tıp Tarihi Arşivi*, C.1, No.4, (1935), s.147.

²⁰³Uzluk, “Kolera Risalesi”, s.147.

havadar yerlerde vakit geçirilmesi hastalığa yakalanmamak adına önem arz etmekteydi.²⁰⁴

Bu hastalığın sebebinin yanık safra olduğunu dile getiren Mustafa Behçet Efendi, safrayı arttıran ve tahrik eden her türlü yiyecek ve içeceklerden kaçınılması gerektiğini ifade eder. Çok fazla ve ağır yemekler yemek yerine daha az miktarda hafif gıdalar tüketilmesi gerektiğini belirtir. Zeytinyağının safrayı yakma özelliği olduğundan zeytinyağında pişmiş olan bütün yiyecekler bu hastalığa davetiye çıkarmaktaydı. Yine çok yağlı yemeklerle hamur işlerinin de tüketilmemesi gerekiyordu. Ayrıca süt ve sütlü yemeklerle yumurtadan da sakınılması gerektiği belirtilir. Çünkü bunlar hemen safraya dönüşme özelliğine sahip yiyeceklerdir. Erik, şeftali, kayısı, kavun, karpuz, hıyar ve benzeri meyveler hemen safraya dönüştüklerinden yenmemelidir. Aşırıya kaçmamak şartıyla elma, nar, koruk, ekşili şerbetler, limonata ve sirkencübin tüketilmelidir. İçme suyuna bir miktar sirke katmak ve sirkeli salatalar yemek de tavsiye edilmektedir. Mustafa Behçet Efendi'nin özellikle ekşi yiyecek ve içecekleri tavsiye ettiği anlaşılmaktadır. Daha sonraki araştırmalar Behçet Efendi'nin önerilerin doğruluğunu kanıtlar nitelikteydi. Çünkü kolera vibriyonlarının asit ortamında tutunamadıkları anlaşılabilecekti. Risalenin üçüncü bölümü, hastalığa yakalanılması durumunda alınabilecek tedbirlere ve uygulanabilecek ilaçlara ayrılmıştır. Hastalığın başlangıcında şiddetli baş dönmesi olduğundan bu durum yaşanır yaşanmaz birkaç sarımsak ve soğan, tuz, hardal, biber, kırmızıbiber, keskin rakı, nişadır, sedef otu, tiryaktan hangisi bulunabiliyorsa dövülüp sirkeyle merhem yapılmalıdır. Bu şekilde hazırlanan merhem fanila veya çuhadan yapılmış bir keseyle ellere sürülüp hastanın ayakları ve elleri kızarıncaya kadar sıkıca ovulmalıdır. Ayrıca zaman kaybetmeden bir hekim çağrılarak koldan kan alınmalıdır. Midenin üstü ve göbekte sancı varsa oraya 20 kadar sülük yapıştırılır ya da sancı yeri rakı ile acı elma yağı merhem yapıp üzerine konur. Buna benzer birçok ilaç ve tedavi önerisinde bulunan Mustafa Behçet Efendi tavsiyelerine , “ *Bu illetten korunmak için anlatılanlar yapılırsa Allah'ın izniyle kurtuluşun mümkün olduğu, birkaç saat ihmal edilirse bu tedbirlerin yararlı olmadığı gözlemlenmiştir*” ifadesiyle son verir.²⁰⁵

²⁰⁴ Yıldırım, “İstanbul’un Kolera ile Tanışması.”, s.64.

²⁰⁵ Yıldırım, “İstanbul’un Kolera ile Tanışması.”, s.64-65.

1831 yılında İstanbul'da bulunan Dr. James Ellswort De Kay (1792-1851), kentte görülen ilk kolera salgınına şahit olmuştu. O koleranın aniden Topkapı Sarayı yakınında bekleyen bir Amerikan savaş gemisinde çıktığını belirtir. Kısa bir zaman diliminde teknedeki insanların çoğu hastalanmıştır. Hastalananlardan üç kişi öldükten sonra denize açılan tekneden bir daha haber alınamamıştır. Şehrin bir bölgesinde ortaya çıkan kolera burada şiddetini hissettirdikten sonra o bölgeyi terk edip şehrin bir başka köşesine sıçramıştır. De Kay, ölenlerin hesabı tutulmadığı için bu salgında tam olarak kaç kişinin öldüğü bilinmemekle beraber kurban sayısının bini bulduğunu nakletmektedir. De Kay, koleraya yakalananlara sıcak rom veya rakıyla birlikte belirtilerin durumuna göre, hemen 50-200 damla afyon tentürü verildiğini söyler. Ancak Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi Kolera Risalesi'nde şarap, rakı, rom ve benzeri şeylerle afyon gibi keyif verici maddelerden uzak durulmasını önermiştir. Dr. De Kay Amerika'ya döndükten sonra İstanbul'daki kolera salgını ile ilgili gözlemlerini aktarmıştır. Avrupa'da koleraya yakalanan kişilerin bazen kapı ve pencereleri örülerek ölüme terk edildiğini, ancak Osmanlı'da bu durumun aksine hastalananların sirke ve bazı maddelerle tedavi edilmeye çalışıldığını belirterek bunun insani bir çaba olduğunu söyleyerek takdir eder.²⁰⁶

İstanbul'u 1831 yılında etkileyen ilk kolera salgınının en önemli sonucu Osmanlıda bir karantina teşkilatının kurulmasını sağlamasıydı. Salgın esnasında şehrin denizden korunması gündeme geldi. Galata Nazırı Sarım Bey, dost ülkelerin sefaret tercümanlarıyla bir toplantı düzenlemişti. Yapılan toplantıda alınan kararlar gereğince, Boğaziçi-İstinye Körfezi, Karadeniz'den gelen yabancı gemilere; Büyük Liman-Sarıyer ise Osmanlıya ait gemiler için karantina yeri olarak belirlendi. Sonra Boğaz'ın iki yakasında karantina istasyonları ve karakollar yapıldı. Adalar ve Rumeli kıyılarından hareket edip Çanakkale Boğazı'na gidecek gemilerle, Akdeniz Boğazı'ndan başkente geçecek olan gemi ve kayıkların karantina denetlemesine başlandı. Bu faaliyetlerden sonra 1837'de yedi maddelik bir talimatname hazırlandı. Bu talimatname ilk karantina yönetmeliği sayılmaktadır. Ertesi yıl da karantina uygulamalarını belirlemek üzere Meclis-i Sıhhiye isimli bir karantina idaresi kurulmuştu. Osmanlı'nın ilk tahaffuzhanesi (karantina istasyonu) 1838 yılında Kuleli Kışlası'nın bir bölümünde faaliyete geçirilmiş oldu.²⁰⁷

²⁰⁶Yıldırım, "İstanbul'un Kolera ile Tanışması..", s.65-66.

²⁰⁷Yıldırım, "İstanbul'un Kolera ile Tanışması..", s.66.

3.1.1. Meclis-i Sıhhiye/Karantina Meclisi

Osmanlı Devleti'nde ilk karantina, şiddetli veba salgınlarının görüldüğü ve aynı zamanda yeni bir tehlike olarak kolera'nın baş gösterdiği 1831 yılında uygulanmaya başlandı. Mustafa Behçet Efendi'nin önerisiyle Karadeniz'den gelen gemilere ilk uygulama yapıldı. Karantina esasları arasında eşya ve mekanların dezenfekte edilmesi, ölümlerin muayenesi ve gömülmelerine ilişkin kurallar vardı. Yani karantina denilince akla sadece veba, kolera gibi ölümcül ve bulaşıcı hastalıkların bulunduğu bölgelerden gelenlerin belli bir yerde tutulması akla gelmemelidir.²⁰⁸

Osmanlı Devleti'nde karantina usulü II. Mahmut zamanında 1831'den itibaren geçici olarak uygulansa da, karantinaya karşı oluşabilecek tepkilerden korkulması²⁰⁹ ve karantina uygulamasının bilimsel esasları bilinmediğinden herhangi bir sonuca ulaşamamıştı. Akıl yürütme yoluyla bazı önlemler alınsa da sonraki yıllarda İskenderiye, Kahire, İzmir ve İstanbul'da görülen veba salgınlarında birçok kişinin ölmesi bilimsel esaslara dayalı bir karantina teşkilatının kurulma çalışmalarını hızlandırdı.²¹⁰

Bir türlü sürekli hale getirilemeyen karantina usulünün Osmanlı Devleti'nde yerleşmesinde Fransız uyruklu bir doktor olan Antuvan Lago'nun da etkisi olmuştur. Kızkulesi'nde veba hastaları için yapılan hastanede görev yapan Fransız doktor, 4 Nisan 1838'de bir layiha yazmış ve bu layihada Avrupalıların salgınlarla mücadelede kullandıkları yöntemleri anlatmıştır. Karantinanın yalnız bir şehirle bir bölgeyle sınırlandırılmayıp bütün Osmanlı topraklarını kapsayacak şekilde geniş bir teşkilat yapısı oluşturulduğunda başarının sağlanacağını belirtmiştir.²¹¹ Karantina, geniş bir örgütlenme gerektiren devletin kara yolları, limanları ve bütün yerleşim yerlerini ve yabancı ticaret gemilerini de kapsayan bir uygulamaydı. II. Mahmut bunda gereken başarının gösterilmemesi halinde Avrupalılara mahcup olma endişesi taşıyordu. Ayrıca, karantinanın vebadan ölenlerin dini vecibeler yerine getirilmeden gömülmesi benzeri, şeriata aykırı görülen uygulamaları mevcuttu. Bu sebeplerden dolayı

²⁰⁸Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük", *Toplumsal Tarih*, S.150, Haziran 2006, s.18.

²⁰⁹Ayar, "Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", s.291.

²¹⁰1835 yılında Kahire'de 75 bin, İskenderiye'de 15 bin; 1836'da İstanbul'da 25-30 bin; 1837'de İzmir'de 15-16 bin, Selanik'te ise 6 bin kişi vebadan öldü. Bk. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba..*, s.182-183.

²¹¹Ayar, "Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", s.291.

karantina usulünün ilan edilmesi ve bu usulü halka kabul ettirmek de bir hayli zor bir meseleydi.²¹²

Devlet adamları ve ulemeden oluşan büyük bir meclis, Babîâli'de toplanarak karantinanın tıbbi ve coğrafi yönleri şeriat açısından ele alınarak tartıştı. Tartışmalar neticesinde karantinanın şeriata aykırı olmadığı kabul edilerek ülke genelinde bir karantina teşkilatı kurulması kararlaştırılırken, bazı hoşnutsuzluk ve ticari zorluklara neden olacağı da belirtildi. Şeyhülislam Mekkizâde Asım Efendi karantinanın şeriata uygun olduğuna dair fetva verdi.²¹³

Fetva şöyledir;

“Bir beldeye taun isâbet edüp Hak sübhaniha Tiâla Hazretlerinin kahrından lütfuna iltica ile esbâb-ı tahaffuza teşebbüs etmede beis var mıdır? El cevab yokdur.”²¹⁴ Fetvadan sonra Takvim-i Vakâyi'de yayınlanan yazıda karantinanın faydaları sıralanarak şeriata uygun olduğu belirtilerek Osmanlı'da karantina usulünün yürürlüğe girdiği ilan edildi.²¹⁵

Karantinanın uygulanmaya başlamasıyla halk arasında, “Frenk âdeti” olan karantinaya Müslümanların uymalarının sakıncalı olduğu gibi bazı dedikodular dolaşmaya başlamıştı. Karantina hekimlerinin hastalıktan ölenleri, özellikle kadınların cenazelerini muayene etmeleri büyük tepkiye neden olmuştu. Cesetlerin kireçlenerek gömülmesi mecburiyeti ise hiçbir şekilde hoş karşılanmamıştı. Ancak karantinanın önemini II. Mahmut çok iyi kavramıştı. Bu bağlamda insanların karantinaya karşı mevcut olan yaklaşımlarını olumlu yöne çevirmek ve direnişleri engellemek amacıyla Hamdan b. Osman'a karantinanın yararları konusunda bir kitap yazdırmıştır.²¹⁶

Hamdan b. Osman, II. Mahmut'a sunduğu bu eseri yazma sebeplerini anlatırken modernleşmenin İslam dünyasında ortaya çıkardığı birçok probleme de

²¹²Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s.18.

²¹³Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s.18-19.

²¹⁴Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, C.58, S.222, Ağustos 1994, s.336.

²¹⁵Sarıyıldız, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s.336-337. Bkz. Takvim-i Vakâyi, no:164, II, S.1254 (6 Mayıs 1838).

²¹⁶Tercüme-i İthafü'l übedâ (İstanbul, Matbaa-i âmire, 1254 [1838]) adlı bu kitabı Türkçe'ye çeviren Hamdan b. Osman birkaç kez Avrupa'ya gitmişti. Karantina karşılığında “tefrid-i mevrâ” terimini kullanmıştır. Bk. Nuran Yıldırım: “Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında”, In Memoriam Ali Nihad Tarlan, *Journal of Turkish Studies*, Ed. Şinasi Tekin-Gönül A. Tekin, Harvard University Printing Office, Vol.3 (1979), p.459.

değindi. Deneyimlerinden faydalanarak karantina uygulamasının salgınlarda uygulanmasının gerekliliğini dinî ve siyasi gerekçelerle açıklamaya çalışmıştır. Bu açıklamalar aynı zamanda dinî modernleşmenin birçok klişesini barındırması açısından önemlidir.²¹⁷ Yine Hamdan Hoca karantina karşıtı olanlara, karantina imgesinin Batılıların dinlerinden kaynaklanan bir durum olmadığını ifade eder. Ayrıca Frenklerin karantina uygulaması sayesinde salgın hastalıkların etkisini azalttıkları hatta başka birçok meseleye de bu yolla çözüm bulduklarını dile getirmiştir. Hamdan Hoca, akli izahlar yoluyla halkı ikna edemeyeceğini anlayınca konuyu ayetlerle, hadislerle açıklamanın yolunu aramıştır. Şer’i delilleri bu yolla akli izahlarla ve kıyasla güçlendirmeye çalışmıştır. Konuya dair ölçüyü ortaya koyarken Müslüman olmayanlardan bir şey alırken yapılması gerekenleri belirtmiştir. Buna göre dinle ilgisi bulunmayan konularda gayrimüslimlerden bir şey almakta bir sakınca görülmez. Modernleşmenin önemli ilkelerinden biri olarak hem hukuki hem dini alanı genişletmeye imkân tanıyan ve Mecelle’nin de önemli ilkelerinden biri kabul edilen “*Zaruretler mahzurları ortadan kaldırır.*” fetvasına başvurur.²¹⁸ Müslümanların şer’i ve dinî ilimlere daha fazla yöneldiğini, aksine dünyayı ilgilendiren ilimlere gereken önemi verilmediğini ifade eder. O yabancıların, Müslümanlardan aldıkları bu müspet ilimleri daha sıkı tutarak dünyevi ilimlerde ilerlediklerini iddia ediyordu. Bu meselelerin sevk ve idaresinde yöneticilerin görevi tedbir işlerini düzenleyip takip etmektir. Bu durum modernleşmenin devlet eliyle yapılması karakteriyle de örtüştüğünü söyleyebiliriz. Yani yöneticiler, karantinayı hem uygulamak hem de salgınları önlemek adına işinin ehli Avrupa’yı tanıyan bir ekip kurmalı veya Avrupalılarla fikir alışverişinde bulunarak hareket etmeliydi.²¹⁹

Halk bilinçlendirilmeye çalışılarak karantina usulünün uygulanması önündeki engeller kaldırılmaya çalışılmış ve karantina uygulamaları hız kazanmıştır. Karantina usulünün yürürlüğe girmesiyle beraber İstanbul kadısı, Bilâd-ı Selâse kadıları (İstanbul, Üsküdar, Eyüp), ihtisap nazırı, seretıbbâ ve üç milletin hahambaşlarıyla patriklerine ilmühaber gönderildi. Veba veya şüpheli hastalıktan ölenlerin derhal Sıhhiye Meclisi’ne bildirilmesinin mecburi olduğu bildirildi.²²⁰ Ancak henüz Sıhhiye Meclis-i kurulmamıştı. Çünkü İstanbul’da tahaffuz usulünü bilen hekim yoktu. Bu

²¹⁷Rıdvan Özdiç, “Modernleşme ve Salgın Hastalık: Hamdan Hoca’nın Mirası”, *Sabah Ülkesi Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi*, Nisan 2021, Sayı 67, s.132.

²¹⁸Özdiç, “Modernleşme ve Salgın Hastalık...”, s.132-133.

²¹⁹Özdiç, “Modernleşme ve Salgın Hastalık...”, s.133.

²²⁰BOA. A.DVN. NMH.2/11, (19 Ş.1254/ 7 Kasım 1838).

usul Avrupalılardan öğrenilecekti. Sultan Mahmut Avusturya devletine güvendiğinden, karantina usul ve şartlarına aşına üç kişinin Viyana'dan getirtilmesini istedi.²²¹ Avusturyalı Dr. Minas, 22 Temmuz 1838 tarihinde *Karantina baş direktörü* olarak atandı. Dr. Minas'ın tavsiyesiyle, Avrupa devletlerinde olduğu gibi karantina uygulamalarını belirlemek üzere Sıhhiye Meclisi (Conseil Superieur de Sante) kuruldu. Dr. Minas, bir süre görev yaptıktan sonra deniz karantinasını bilmediğinden dolayı istifa edip ülkesine döndü.²²² Bu meclis, Meclis-i Sıhhiye, Meclis-i Tahaffuz, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Nezareti, Nezaret-i Umur-ı Sıhhiye, Sıhhiye Nezareti, Karantina Nezareti, Karantina Meclisi gibi isimlerle anılıyordu. Meclis'e, Osmanlı topraklarındaki salgın hastalıklarla mücadelede sorumlu olmak kaydıyla bütün kararlarında ve icraatlarında bağımsızlık verildi. Meclis, Hariciye Nezareti'ne bağlanarak yönetimi Karantina Nazırına verildi. Karantina ile ilgili tüzükleri Sıhhiye Meclisi hazırlamaktaydı. Alınan kararların bütün ülkede uygulanması ise vilayetlerde bulunan tahaffuzhaneler aracılığıyla oluyordu. Her karantina istasyonunda bir Müslüman müdürle Avrupalı bir hekim vardı. Taşradaki karantina istasyonlarında Müslüman bir müdürün görev yapması şarttı. Müdür, yerel yetkililerle iletişim kurup, cemaatlerle görüşerek karantina uygulamalarını kitlelere kabul ettirmek konusunda önemli bir rol oynamaktaydı.²²³

İlk yıllarda Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de, biri Karantina Nazırı olmak üzere iki Osmanlı temsilcisiyle beraber Avusturya-Macaristan, Belçika, Fransa, İngiltere, Rusya, Sardanya ve Toskana delegeleri vardı. Sonraları Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve başka ülkenin dâhil olmasıyla yabancı sayısı artmıştı. Fransızca resmi dildi. Toplantıların başkanlığını, Levanten veya azınlıklardan birine mensup Osmanlı delegelerinden biri yapıyordu. İtalyan asıllı Osmanlı hekimi Bartoletti, uzun yıllar üye ve aynı zamanda müfettiş-i umumi olarak çalıştı. Gazeteci Ahmet Mithat Efendi 1895-1908 karantina nazırlığı yaptı. Tanınmış şair Cenap Şahabettin de nazırlık görevini 1909-1913 yıllarında yaptı. Avrupa'da 19. yüzyılın sonunda karantinanın yerini dezenfeksiyon uygulamaları almış ancak Osmanlı Devleti ısrarla bu uygulamaya devam etmiştir. Fakat karantinahane koşullarında yaşamak istemeyen birçok kişi karantinaya girmemenin veya karantinahanelerden kaçmanın bir yolunu

²²¹Yıldırım: "Karantina İstemezük", s.19.

²²²BOA. A.DVN. NMH.3/17, (10 Ş.1255/ 19 Ekim 1939).

²²³Yıldırım: "Karantina İstemezük", s.19-20.

buluyordu. Karantina teşkilatı, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması ile lağvedildi.²²⁴

3.1.2. Tahaffuzhaneler

“Karantina” kelimesi halkımıza yabancı dilden geldiğinden Abdülhak Molla karantina kelimesine karşılık olarak “usul-i tahaffuz” (korunma usulü), karantina beklenen yerleri ifade etmek için ise “tahaffuzhane” (lazaret) terimlerini koymuştu. Koruma anlamına gelen tahaffuzhane sözcüğü karantinahane ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Tahaffuzhaneler; salgın ve bulaşıcı hastalık bulunan ülkelerden deniz ve kara yoluyla gelenlerin hastalığı taşıyıp taşımadıklarını tespit etmek amacıyla bekletildikleri yerlerdi. Jandarmalar tarafından sürekli denetim altında tutulan tahaffuzhanelerde kalanların, bütün ihtiyaçları devlet tarafından karşılanıyordu. Bekleme süresince yapılan kontrollerde hasta olduğu anlaşılan kişiler tedaviye alınıyordu. Sağlıklı kişiler karantina süresi sonunda yolculuklarına devam ediyorlardı. İstanbul’un ilk tahaffuzhanesi, 1838 yılında faaliyete geçen Kuleli Tahaffuzhanesi’dir. Burada Akdeniz ve Karadeniz’den gelen, gemiler, gemi personeli ve yolcular kontrol edilir, hastalık görülenler tedaviye alınır, eşyaları ise dezenfekte edilirdi. Kuleli Kışlası’nda kalan ve vazifeli olarak İstanbul dışına gönderilen süvari askerleri kışlaya geri döndüğünde ise 1842’de tahaffuzhane Kavak’a nakledilerek Kavak Tahaffuzhanesi adını aldı. Aynı sene Serviburnu, Sarıyer, Harem İskeleyi, Cisirderbent, Yenikapı, Çekmece, Bulgurlu, Taşlıtarla, Örümce, Yarımburgaz, Şamlar ve Derbent-i Kebir’de tahaffuz memurlukları bulunmaktaydı. İstanbul’a, Karadeniz’den gelen gemiler Kavak (Manastırağzı) ve Umuryeri limanlarında karantina izni almaktaydılar. Fakat 1892 yılında Rusya limanlarının çoğunda kolera olduğu için Kavak’ta bulunan etüv, karantina süresi içinde gemileri dezenfekte etmeye yetmediğinden dolayı Kavak limanına yeni bir etüv gönderilmişti. Burhaneddin adı verilen bu etüv bir dubaya yerleştirilmişti ve gemilerin yanına giderek dezenfeksiyon yapıyordu. Küçükçekmece’de 1839-40’dan itibaren ve Kartal’da 1843 yılında olmak üzere iki karantihane kuruldu. 1893’deki salgında Beykoz Sevriburnu’nda ve Anadolu’dan geleceklerin karantinaya alınması için Tuzla’da birer tahaffuzhane yaptırıldı. Şehremaneti tarafından yaptırılan Serviburnu Tahaffuzhanesi sadece şehirde bulaşıcı bir hastalık görüldüğü esnada kullanılıyordu. 1911’in Ağustos-Eylül aylarında Harbiye Nezareti’ne terk edildikten

²²⁴ Yıldırım: “Karantina İstemezük”, s.20-21.

sonra askeri tahaffuzhane olarak kullanılmaya başlandı. Cumhuriyet döneminde, Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü'ne bağlanan bu tahaffuzhaneler, 1980 yılında askeri bölge kapsamına alınmıştır.²²⁵

3.1.3. Karantina Uygulamalarına Toplumsal Tepkiler

Osmanlı toplumu, Tanzimat ve karantina gibi iki önemli değişimle aynı anda tanışmıştı. Söz konusu yıllarda cerrahlık, eczacılık gibi meslekler çoğunlukla yabancılar ve azınlıklar tarafından icra ediliyordu. 1827'de eğitim öğretim faaliyetine başlayan Tıphâne-i Âmile yeni mezun vermeye başlamıştı. İstanbul'daki Meclis-i Sıhhiye'de üyelerin çoğu yabancıydı. Taşralardaki tahaffuzhane ve belediye tabipliklerine gayrimüslim hekimler görevlendirilmişti. Dolayısıyla çoğunluğu Müslüman olan ülkede insanlar Gayrimüslim hekimlerin uyguladığı karantina yöntemlerine güvenmiyordu. Kolera tedavisi için verilen ilaçlara kuşku ile yaklaşılıyordu. Karantina uygulamalarının benimsenmesi bu gibi nedenlerden ötürü kolay olmadı. Bazı şahıslar karantina sebebiyle ekonomisi bozulan bölge halkını “karantina şeriatı aykırıdır” diyerek kışkırtıyordu. Yine gayrimüslim doktorlardan bazılarının halkın değerlerini önemsemeyen tutumları uygulamaların benimsenmesini zorlaştırıyordu. Ölümle sonuçlanan bu gibi olayların ardından Hekimbaşı' ya emir gönderilmişti. Emirde karantina hizmetinde görevlendirilen yabancı doktorların çoğu yanlış davranışlarda bulunduklarından bunların görevden alınarak yerlerine Padişah'ın huzurunda imtihan edilmiş doktorların tayin edilmeleri isteniyordu.²²⁶

Karantinaya karşı ortaya çıkan ve bazılarının ölümle sonuçlandığı olaylara Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinden örnekler mevcuttur. Örneğin; Kuşadası'nda karantina uygulanması için görevlendirilen Müdür Arif Beyle bir hekime, görevlerini yerine getirmeye çalışırken 26 Mayıs 1838'de bir takım uygunsuz davranışlar sergilenmişti. Türkmen Mahallesi'nden Kara İmam, Kaleiçi'nden Hacı Molla ve Türkmen Mahallesi muhtarı derici esnafından İbrahim adındaki kişiler, bazı kadınlarla iyiyi kötüyü ayırt edemeyen insanları kandırıp karantina usulünün uygulanmasına karşı koymaya çalışarak nizamı aykırı hareketlerde bulunmuşlardı. Bunlar bazı karantina istasyonlarını yıktıkları gibi karantina görevlilerine de saldırmışlardı. Küçük çaplı karışıklık sonrası bunlar cezalandırılmış İstanköy

²²⁵ Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.132.

²²⁶ BOA. HR. MKT. 5/79, (17 B.1260/ 2 Ağustos 1844).

Adası'na sürülmüştü. Bu kişiler dokuz ay hapis cezasını çektikten sonra ıslah olduklarını dile getirerek padişahı af talebinde bulunmuşlardı. Padişah da bu kişileri “Müslüman ümmetine hayırlı olan karantina usulüne müdahale etmemeleri ve söz karıştırmamaları” şartıyla affetmişti. Bu olayların yaşanmaması adına 11 Mayıs 1840'ta karantina memurlarına talimatnameler gönderilerek bu tür uygunsuzluklara mani olunması istenmişti. Yine karantinaya karşı bir başka başkaldırı karantina teşkilatının kuruluşunu izleyen yıllarda Amasya'da ortaya çıkmıştı. Ölen kişilerin, özellikle de kadın cesetlerine otopsi yapılırken mahrem yerlerinin görülmesi ve ölümlerin kireçlendikten sonra gömülmeleri gibi uygulamaları Amasyalı din uleması tarafından şeriata karşı olarak yorumlanmıştı. Bunların yorum ve tahrikleri ölümle sonuçlanan olaylara neden oldu. Karantina esaslarının yeni yeni uygulanma başladığı 1840 yılında Amasya'da kıtlık yaşanmış hububat fiyatlarında artışlar olmuştu. Padişah, Amasya'da karantina bürosu kurulmasını emrederek birer karantina memuru ve karantina hekimi tayin etmişti. Henüz karantina şartları icra olmadan şehrin çevresindeki kasaba ve köylerde oturanlar karantina korkusu yüzünden Amasya'ya gelmemişti. Bu sebeple buğday, arpa, tuz gibi zaruri ihtiyaçlar bulunamıyordu. Bir taraftan gıda tedarikinde sıkıntılar yaşanırken, ölen bazı Müslüman cesetlere karantina hekimi Dr. Paldi'nin otopsi için bakması başkaca sıkıntıları beraberinde getirdi. Paldi'nin ölen hastaların sadece yüzüne bakmakla yetinmeyip mahrem yerlerine bakmak istemesi halkta tepkiye yol açtı. Çünkü şeriatta mahrem yerlere bakılması haramdı ve inançlarına göre buna izin kesinlikle olmazdı. Ayrıca Dr. Paldi'nin, *“Eğer vebalı ölenler olursa ölümlerinizi kireçle yakar ve sizleri 40 gün evlerinize hapsederim. Kapılarınıza birer adam görevlendirip evlerinize giriş çıkışları yasaklarım. Ayrıca sizlere çeşitli tür tütsü verip bunların bütün masraflarını sizden alırım”* demesi daha büyük tartışmaları beraberinde getirmiştir. Şeriatta böyle bir şey görmediğini söyleyen ahaliye Dr. Paldi “Fransız usulü böyledir, bütün usulü sizlerin üzerinde icra edeceğim” diye cevap vermişti. Amasyalılar hekime Fransız reayası değil, İslam padişahı tebaasından olduklarını dile getirerek böyle bir muameleye karşı çıkmışlarsa da Dr. Paldi: “Padişahınız bu âdetlerimizi sizin üzerinizde icraya bana izin verdi öyle icra edeceğim” demiş ve bu sözü ahali ile arasındaki ipleri iyice germişti. Dr. Paldi'nin bir gün, camiye götürülmek üzere karantinahane sokağından geçirilmekte olan, Müslüman bir kadına ait cesete bakmakta ısrar etmesi gerginliği iyice artırdı. Bunun üzerine Sıhhiye Meclisi çıkardığı ilk talimatnamenin 8. Maddesine göre karantina hekimlerine şüpheli bir

hastalıktan ölenlerin cesetlerini muayene izni verse de, ceset eğer kadınsa sıhhiye eğitimi almış bir kadın tarafından muayene edilmesi şartı getirildi.²²⁷ Ancak bu talimatnameye uymayarak halkın manevi değerlerini hiçe saymakla suçlanan Dr. Paldi hakkında, “Karantina doktoru vebaya yakalanan kadınların mahrem yerlerine mum sokarak vebalı olup olmadıklarına bakıp vebalı cesetleri kireçle yakacak” gibi dedikodular dolaşmaya başlamıştı. 1840 senesi 4 Ağustos Salı günü Amasya Bayezit Camii’nde kılınan öğle namazından sonra hocalar, cemaatin dağılmayarak şeriatla yeri olmayan karantina uygulaması ve karantina hekimini istemediklerini belirten dilekçe hazırlanacağını söylemişti. Ayrıca çarşıya da adam gönderip Müslümanları camiye çağırmışlardı. Esnaf meraklı bir şekilde dükkânlarını kapatıp gelmiştir. Reşitzade Hoca Mustafa Efendi, cami avlusunda yanında olan mollalara ve halka, “Haydin şu kâfiri getirün” demesiyle halk galeyana gelip karantinahaneye saldırmıştı. Dr. Paldi, Rum kilisesine sığınmıştır. Fakat kilisenin kapısını kırıp içeri giren grup tarafından doktor öldürülmüştür. Halkı tahrik edip bu olaya sebep olanlar İstanbul’a götürülerek Meclis-i Vâlâ’da sorguya çekildi. Reşitzade Hoca Mustafa Efendi ile Yahya Efendi’ye üçer ay müddetle Gelibolu’ya sürgün cezası verildi. Olaya karışmadıkları anlaşılan Amasya esnafından iki kişinin memleketlerine dönmesine izin verildi.²²⁸

Karantinaya karşı gerçekleşen saldırılarından diğeri Amasya’da yaşanan olaydan birkaç sene sonra İbrail (Brail) karantinasına bir saldırı gerçekleşmişti. Dört Yunanlı karantina gardiyanı ile hizmetliyi kılıçla doğrayarak öldürdükten sonra sandala binerek kaçmıştı. Bu olay üzerine Babîâli, Silistre Müşiriyeti’ne katillerin her tarafta aranmasını tebliğ etmişti.²²⁹

Bir başka örnek ise 1845 yılında Hicaz’dan gelen hacıların tedbir amaçlı Adana dışında karantinaya alınmak istenmesi üzerine yaşanmıştı. Karantina kararı ilgililere bildirilince hazırlıklara başlanmıştı. Gerekli tespitlerin yapılmasından sonra bazı mahallere çadırlar kurulmuştu. Adana karantina doktoru ile Adana mutasarrıfının görevlendirdiği memur, 150 kadar askerle hacıları karşılayıp emri uygulamak istediğinde, sinirlenen yaklaşık 2500 kadar hacı, mutasarrıfı görmek istemişti. Bunun üzerine Mutasarrıf “...eğerçe hüccâc itaât edüb karantina bekler ise âlâ, beklemedikleri sûrette istedikleri mahale gidebülürler...” deyince kalabalık bir grup

²²⁷Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s.21-22.

²²⁸BOA. İ.MVL., 231, (22 ZA.1256/ 15 Ocak 1841).

²²⁹BOA. HR. MKT., 4/75, (4 C.1260/ 21 Haziran 1844).

Adana'daki karantinahaneye saldırmıştı. Burada vurmak istedikleri karantina gardiyasını güçlükle kaçarak hayatta kalmıştı. Tüm bu olayların üstüne Demirci müftüsünün de “Karantina lazım değildir” diye fetva vererek bunu tellalla halka duyurması olayları daha da alevlendirmişti. Hükümet bunun üzerine Konya'dan Adana'ya asker sevk etmişti. Adana'dan temiz belgesi almadan kaçan hacıların yakalanarak 15 gün karantinaya alınmaları ve hapsedilmeleri için de vilayetlere emirler gönderilmişti.²³⁰

1848 yılında Antep şehrinde yaşanan olaylar da karantinaya karşı başka örnek teşkil etmektedir. Bu yıllarda Halep şehrinde kolera salgını olduğundan Antep istasyon müdürü buradan gelen kimselerin karantina süresi uygulanmadan şehre girmelerine izin vermiyordu. Fakat Kaymakam ve diğer görevlilerin teşvikiyle gardiyanlar, Halep'ten gelen kervan, eşya ve yolcuları karantinaya almıyorlardı. Müdür gardiyanlardan görevlerini doğru yapmalarını isteyince şehirde bir huzursuzluk baş göstermeye başladı. Kolera, Antep'te de çoğalmaya başlayınca müdür koleradan ölen bir adamın eşini karantinaya almak istedi. Bu istek sonucunda şehirde huzursuzluk daha da tırmanmaya başladı. Koleradan kurtulmak için manevi güçlere sığınan Antep halkı, 20 Haziran Salı günü Kurban Baba'yı ziyaret edip dua etti. Kaymakamın adamları ve karantina gardiyanları, “Karantina kalkmadıkça kolera illeti bitmez, artık kadınlarımızı da karantinaya alacaklar” söylentisiyle duadan dönenleri galeyana getirdi. Karantina istasyonuna giden halk kapıları, camları ve karantina bayrağını kırıp karantina müdürünü öldürme teşebbüsünde bulundu. Bir sipahi, karantina müdürünün kıyafetini değiştirmiş ve müdür oradan böylelikle kurtarılmıştı.²³¹

Görüldüğü üzere karantina uygulamalarına karşı ülkenin çeşitli şehirlerinde ciddi olaylar yaşanmıştı. Bunların bazıları ölümle sonuçlanmıştı. Karşı çıkışların altında dini ve ekonomik olarak birtakım sebepleri yatsa da karantina uygulanmadan salgın hastalıklardan korunamayacağı gerçeği ortadaydı. Sonraları toplum nezdinde de kabul gören ve uzun yıllar birçok faaliyette bulunan Karantina İdaresi, 1923 yılında Lozan Antlaşması'nın 114. Maddesi gereğince lağvedildi. Yerine de “İstanbul ve Boğazlar Karantina Müdürlüğü” kuruldu. Bu müdürlük 1924'te Hudut

²³⁰Sarıyıldız, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s.361.

²³¹Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s.23. BOA. A.MKT, 144/15, (17 N. 1264/ 6 Ağustos 1849).

ve Sevahil Sıhhiye Müdüriyeti adını aldı. Günümüzde Hudut ve Sahiller Sıhhiye Müdüriyeti adıyla faaliyetine devam etmektedir.²³²

3.2. Koleranın İstanbul'daki İkinci Büyük Salgını (1847-1849)

Yaşanan ilk salgının ardından Meclis-i Sıhhiye oluşturulmuş ve karantina teşkilatı kurularak salgınlara karşı tedbir alınmaya çalışılmıştı. Ancak bütün bu tedbirlere rağmen koleranın İstanbul'a tekrar girişi önlenememişti. 1844'te Hindistan'da başlamış olan dünyanın üçüncü kolera pandemisi, Afganistan, Azerbaycan, İran, Irak ve Rusya yoluyla Anadolu'ya ulaşmıştı. 9 Eylül 1947 günü Trabzon'da ortaya çıkarak yavaş yavaş genişledi. Alınan tüm karantina tedbirlerine rağmen hızla yayıldı.²³³ İlk vaka 24 Ekim'de Galata Sıhhiye Bürosu'nda çalışan Müslüman bir gencin birkaç saat acı çekmesi ve ardından birden bire ölmesi neticesinde fark edildi. Burada görevli doktorların raporları ve Meclis-i Tahaffuz' un üyeleri arasında yapılan otopsi, hastalığın niteliği konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmıyordu. Bu durum karşısında çok farklı tepkiler ortaya çıktı. Kimileri aşırı derecede korkuya kapılırken kimisi de gerçeği inkâr etme peşine düştü. Bazıları ise kuşkularını daha da ileriye taşıyarak doktorların iyi niyetini sorgulamaya başladılar. Ekim ayının son günü yeni bir kolera vakası, eğlencenin merkezi sayılan Pera'da görüldü. İtalyan bir hancı gece yarısı koleranın ilk belirtilerini göstermiş ve 26 saat boyunca can çekişmişti. İki gün sonra Galata'da biri İngiliz bir denizci, diğeri de limanda kalfalık yapan bir Rum olan iki kolera vakası daha tespit edildi. Vakalar günden güne artarak devam etti.²³⁴

Tatavla, Beyoğlu, Kasımpaşa, Balat, İstinye 20 Kasım'a kadar koleranın en yoğun görüldüğü bölgelerdi. Daha sonra Hasköy, Fener, Üsküdar ve İstanbul'da yoğunlaşan kolera, aralık ayının sonuna doğru ise Üsküdar'dan, Tersane' de demirlenmiş savaş gemilerine atladı.²³⁵ Bundan itibaren kolera vakaları düzenli bir seyir izlemeden yayılmaya devam etti. Birkaç günlüğüne bir yerde etkili olduktan sonra aniden kayboldu ve sonra tekrar ortaya çıkarak bir süre sonra etkisini tekrar kaybetti. Koleranın bu düzensiz yayılışı hakkında fikir vermek adına Verrolot, iki ay boyunca koleranın can aldığı çeşitli yerleri gösteren bir tablo vermiştir.

²³²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.131.

²³³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.133.

²³⁴Marie-Pierre Verrolot, "*İstanbul'da Kolera 1848 Salgını Üzerine Bir İnceleme*", Çev-Ed. Özgür Yılmaz, Yıl 2019, s.109-111.

²³⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.133.

Tablo 3.1. Bölgelere Göre Koleradan Ölümmler (24 Ekim-31 Aralık)²³⁶

Tarih	Yer	Ölümmler		Tarih	Yer	Ölümmler	
		Kasım	Aralık			Kasım	Aralık
24 Ekim	Galata	14	15	28 Kasım	Haydarpaşa	6	14
31 Ekim	Pera	7	8	7 Aralık	Kuleli	0	8
2 Kasım	Ticaret İskelesi	5	4	11 Aralık	Maltepe	0	8
3 Kasım	Tophane	2	6	12 Aralık	Cibâli	0	3
4 Kasım	Tatavla	2	4	14 Aralık	Büyükdere	0	2
*	Kasımpaşa	3	6	16 Aralık	Kuzguncuk	0	7
*	İstinye	1	0	*	İstanbul Hapishanesi	0	1
5 Kasım	Balat	1	1	19 Aralık	Tarabya	0	5
*	Arnavutköy	1	9	20 Aralık	Altınmermer	0	8
6 Kasım	Yenişehir	1	2	*	Davutpaşa	0	2
*	Fener	2	2	*	Yedikule	0	10
11 Kasım	Ortaköy	2	1	21 Aralık	Bedesten	0	2
20 Kasım	Hasköy	1	2	23 Aralık	Edirnekapı	0	4
*	Yenisaray	2	10	25 Aralık	Silivrikapı	0	1
21 Kasım	Üsküdar	2	3	28 Aralık	Samatya	0	2
22 Kasım	Eskisaray	8	9	31 Aralık	Sultan Mehmet	0	1
23 Kasım	Askeri Liman	2	64	Toplam		62	224

Tabloya baktığımızda, koleranın farklı bölgelerde farklı zamanlarda sayıları değişkenlik gösteren ölümlere neden olduğunu görmekteyiz. Aralık ayında bütün bölgelerde ölüm oranının kasım ayına oranla daha fazla olduğu da görülmektedir.

²³⁶ Verrolot, “İstanbul’da Kolera 1848 Salgını..”, s.112.

Koleranın genel olarak bütün aylardaki seyrini görmek ve kıyaslamak adına bir başka tabloyu da incelemekte fayda görülmüştür.

Tablo 3.2. Koleradan Ölümlerin Aylara ve Bölgelere Göre Dağılımı²³⁷

Aylar	Suriçi Mahalleleri	Avrupa Yakası Köyleri	Anadolu Yakası Köyleri
Ocak	42	5	1
Şubat	12	4	1
Mart	11	4	1
Nisan	15	9	2
Mayıs	15	8	2
Haziran	55	13	7
Temmuz	92	19	13
Ağustos	85	19	16
Eylül	12	0	1
Ekim	1	0	0
Kasım	0	0	0
Aralık	2	2	0

Bu tablo Boğaz'ın Avrupa kıyısındaki 22 köyü, Asya kıyısındaki 18 köyü ve Suriçi' nin 136 mahallesini kapsamaktadır. Görüldüğü üzere kolera salgını Anadolu Yakası'nda, Avrupa Yakası'na oranla daha yavaş yayılmış ve ölüm oranı da düşük kalmıştır. Anadolu Yakası'nda ölüm oranlarının arttığı aylar temmuz ve ağustostur. Avrupa Yakası'na baktığımızda ise bu oranın haziran ayında artmaya başlayıp ağustosta zirve yaptığını görmekteyiz. Suriçi mahallelerinde ise ölüm oranı oldukça fazladır. Oranlar ise ekim, kasım ve aralık ayı haricindeki aylara hemen hemen eşit dağılmıştır diyebiliriz.

Salgın yılın ilk beş ayında, Üsküdar ve buraya en yakın köyler olan Kuzguncuk ve Kadıköy (burada sadece sivil halktan bahsedilmektedir) ile sınırlı kalmıştır. Ancak haziran ayının sonunda Boğaz'ın diğer bir ucunda yer alan Anadolu Kavağı'nda, daha sonra da Çengelköy, Kandilli, İncirliköy, Stavros, Beylerbeyi, Kuleli, Vaniköy,

²³⁷ Verrolot, "İstanbul'da Kolera 1848 Salgını, s.144.

Beykoz vb. yerlerde ortaya çıkmıştı. Avrupa Yakası'nda ise kolera öncelikle Tatavla ya da Aziz Dimitti, Beşiktaş, Kuruçeşme, Arnavutköy ve Büyükdere'ye, diğer bir ifadeyle tüm Boğaz boyunca uzanan bölgeye sirayet etti. Şubat ayında Ortaköy'de, mart ayında Bebek'teydi. Daha sonra ilerleyişini sürdürdü ve aynı anda Rumeli Hisarı, Sarıyer ve Yenimahalle'ye bulaştı. Sonunda mayıs ayının sonundan itibaren sırasıyla Yeniköy, Tarabya, İstinye, Büyükdere, Rumeli Kavağı, Emirgan, Büyük Liman vb. yerleri etkisi altına aldı. Sayısız mahallesi olan Suriçi'ne gelince, salgın buralarda da aynı düzensizlikle yayılmaktaydı. Ocak ve şubat ayında hastalığın neredeyse tamamen şehrin batı ve güney kısmında, yani büyük merkezi vadi ile Marmara kıyılarına kadar olan alanda hâkim olduğu görülmektedir. Bu dönemde koleraya en çok kurban veren yerler Edirnekapi, Yenibahçe, Topkapı, Silivrikapi, Şehremini, Molla Gürani, Avretpazar, Koca Mustafapaşa, Samatya, Altımermer, Davutpaşa ve Yenikapı'ydı. Hastalığa ilk kurbanlarını verenler Fener ve Ayvansaray'ın Rum; daha sonra Balat ve Tekfursaray'ın Yahudi sakinleriydi.²³⁸

Verrolot, salgının İstanbul'un çeşitli yerlerinde ne derece etkili olduğunu anlamak için bu yerlerin nüfusu ile koleradan yaşanan ölümlerin sayısı arasındaki ilişki göz önüne alınarak, az çok benzerlik gösteren yerler bir araya getirmiş ve dokuz bölge oluşturmuştur. İlk bölge; Kâğıthane, Emirgan, Tarabya, Büyükdere, Sarıyer, Rumeli Kavağı, Büyükliman, Büyükada, Kandilli, Kanlıca, Anadolu Kavağı vb. yerleri kapsamaktadır. Bu bölgeler salgının daha az yoğunluk gösterdiği yerlerdir. Buralarda koleradan ölüm oranı 1,000 kişide 1 veya 2'dir. İkinci bölge; Yeniköy ve Anadolu Hisarı köylerini, üçüncü bölge; Tophane ve Beykoz köylerini, dördüncü bölge; Suriçi, Eyüb, Tershane, Bebek, Rumeli Hisarı ve Üsküdar'ı kapsamaktadır. Beşinci bölge; Kasımpaşa, Tatavla ve Beşiktaş'ı, altıncı bölge; Kuruçeşme, Çengelköy ve Beylerbeyi'ni, yedinci bölge; Galata ve Arnavutköy'ü, sekizinci bölge; Pera (Yenişehir de dahil), Ortaköy ve Kadıköy'ü, dokuzuncu bölge ise Yahudi nüfusunun hakim olduğu Hasköy ve Kuzguncuk'u kapsıyordu. Dokuzuncu bölge ölüm oranlarının en çok görüldüğü yerd. Burada ölüm oranı 1,000 kişide 8-10 arasındaydı.²³⁹

²³⁸ Verrolot, "İstanbul'da Kolera 1848 Salgını, s.116.

²³⁹ Verrolot, "İstanbul'da Kolera 1848 Salgını, s.117.

Tablo 3.3. İstanbul'un 9 Farklı Bölgesinde Görülen Ölüm Oranları²⁴⁰

Bölge	Ölümler (1,000 kişi üzerinden)		
	Müslüman	Reaya	Müslüman/Reaya
I	1,6	2,2	2,0
II	1,8	2,9	2,5
III	2,6	5,8	3,1
IV	2,5	5,7	3,9
V	3,4	6,0	4,5
VI	2,6	6,7	4,9
VII	3,5	7,9	6,1
VIII	2,3	7,7	7,1
IX	3,0	9,9	8,9

İstanbul'un bütün alanlarını, biri Boğaz'ın Avrupa kıyılarında, diğeri de Asya'nın kıyısında bulunan bütün yerleri kapsayan iki bölüme ayıran başka bir bakış açısı da mevcuttur.

Tablo 3.4. Avrupa ve Anadolu Yakası'nda Koleradan Ölümünün Oranı²⁴¹

Bölge	Ölümler(1,000 kişi üzerinden)		
	Müslüman	Reaya	Müslüman ve Reaya
AVRUPA YAKASI			
Suriçi (İstanbul)	2,5	6,8	3,9
Eyüp'ten Dolmabahçe'ye	3,2	7,8	5,3
Beşiktaş'tan Rumeli Hisarına	3,0	6,8	5,2
Baltalimanı'ndan Fener'e	1,5	2,5	2,1
Avrupa Yakası'nın Ortalaması	2,7	6,7	4,3

²⁴⁰ Verrolot, "İstanbul'da Kolera 1848 Salgını", s.118.

²⁴¹ Verrolot, "İstanbul'da Kolera 1848 Salgını", s.118.

ANADOLU YAKASI			
Üsküdar	2,4	6,4	4,2
Adalar		1,7	1,7
Kadıköy'den Anadolu Hisarı'na	2,3	7,7	5,9
Kanlıca'dan Anadolu Feneri'ne	1,7	3,5	2,5
Anadolu Yakası'nın Ortalaması	2,2	6,0	4,2
Her İki Yakanın Ortalaması	2,6	6,6	4,3

Tablo incelendiğinde salgının Boğaz'ın aşağı kesimlerinde diğer yerlere oranla daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Avrupa yakasına oranla salgın, Anadolu Yakası'nda, güney ve batı tarafında daha fazla etkili olmuştur. Çünkü Avrupa yakası havadar ve serin bir iklime sahiptir. Müslüman nüfusa göre gayrimüslim nüfusta ölümler iki kat daha fazla olmuştur. Bunu Sıhhiye Bürosu'nun kayıtlarından da tespit etmek mümkündür. Kayıtlar 1848'de Suriçi'nde, 1,393 kolera ölümü olduğunu göstermektedir. Bunlardan 604 Müslüman, 344 Ermeni, 338 Rum, 101 Yahudi, 6'sı Katolik'tir. Toplam 789 gayrimüslim nüfusa karşılık 604 Müslüman koleradan ölmüştür.²⁴²

Dr. Verrollot' un 6 Ocak tarihli raporunda, başkentte kolera hala şiddetli şekilde görülüyordu. Dr. Verrollot, Meclis-i Tahaffuzdaki Fransız delegesiydi ve Fransız elçiliğine yazdığı raporlarda hastalığın gidişatına dair önemli bilgiler aktarmıştı. O, sadece 24 Ekim'den itibaren 6 Kasım'a kadar İstanbul'un farklı yerlerinde ortaya çıkan 18 vakadan 8'inin ölümle sonuçlanarak hastalığın şehirde görüldüğünü belirtiyordu. Soğuk mevsimlerde hastalığın etkisini kaybettiği görülen bir durumdu. Oysa Dr.Verrollot'ya göre, İstanbul'da 1848 yılının kışı gayet yumuşak geçiyor ve sıcaklık ortalama 11 derece civarında seyrediyordu. Bu da şehrin salgın döneminde yaşadığı başka bir talihsizlikti. Çünkü ılık hava hastalığı beslediğinden özellikle nemle birleştiğinde fakir kesimlerin sağlık koşullarını daha da kötüleştiriyordu. Verrollot' un raporuna göre, sadece 16-26 Aralık arasında sivil halktan 180, 138'i asker olmak üzere toplam 318 kolera vakası ortaya çıkmıştı. Bunlardan 122 kişi hayatını kaybetmişti. İstanbul'da hastalığın etkili olduğu altmış

²⁴² Verrolot, "İstanbul'da Kolera 1848 Salgını, s.119.

dört günden beri 668 kişi hastalığa yakalanmıştı. Yine bu kişilerin 302'si vefat etmişti.²⁴³

İstanbul'un değişik semtlerinde hastalık görülmeye devam etse de askeri hastanelerde tedavi görenlerin sayısında bir azalma vardı. 27 Aralık'tan 6 Ocak'a kadar görülen 118'i sivil, 111'i asker olmak üzere 299 vakadan 122'si ölümle sonuçlanmıştı.²⁴⁴ Salgın, 1848 yılının Ocak ayına doğru sönmeye başladı. Ocak sonlarına doğru etkisini azaltan hastalık Şubat'ta daha şiddetli bir şekilde yeniden çıktı. Langa, Samatya, Kuzguncuk, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Kadıköy, Dolmabahçe gibi bölgelerde salgın kuvvetli bir şekilde hissedildi. Boğaziçi, Beşiktaş, Eyüp civarlarında hastalık yoktu.²⁴⁵

Dr. Verrollot' un yerine Şubat 1848'den itibaren Meclis-i Tahaffuz' un Fransa delegesi olan Antonie Fauvel geldi. Fauvel' in yazışmaları hastalığın gidişatı hakkında önemli bilgiler içeriyordu. 23 Şubat tarihli raporda, şehrin nüfusuna oranla bu zamana kadar olan ölüm vakalarının çok yüksek olmadığını dolayısıyla hastalığın endişe verici bir boyutta olmadığını yazmıştı. Ancak İstanbul'un aniden değişen havası hijyen koşullarını kötüleştirmekte, yoksul kimselerin bazı mahallelerde toplanması hastalığa yeniden davetiye çıkarıyordu. Hastalık çoğunlukla daha önce başka sağlık sorunları olanlarda veya yetersiz beslenmenin görüldüğü kişilerde ortaya çıkmaktaydı.²⁴⁶

Mart başındaki bir hafta zarfında herhangi bir vaka görülmemişti. Ayrıca geçici olarak tayin edilenlerin çoğu tıp öğrencisi olduğundan sınav zamanına kadar derslerini yetiştirmeleri gerektiğinden maaşlarının kesilip memuriyetlerinden alınmıştı.²⁴⁷ Çok geçmeden nisan başında Kadıköy'de bir günde birkaç kişi birden vefat edince karakolda hasta bakmak ve tedavi uygulamak için bir hekim ve bir eczacı görevlendirildi.²⁴⁸ Bu yıllarda devletin sağlık örgütlenmesi olmadığından

²⁴³Özgür Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2017, C.6, No.1, s.43.

²⁴⁴Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını...", s.44.

²⁴⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.133. BOA, A.MKT.,109/81, (2 RA.1264/ 7 Şubat 1848).

²⁴⁶Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını...", s.44.

²⁴⁷BOA, İ.DH., 166/8751, (28 RA.1264/ 9 Mart 1848).

²⁴⁸BOA, A.MKT.,118/38, (29 R. 1264/ 4 Nisan 1848).

salgın zamanlarında hastalar karakollar ve eczanelere tayin edilen hekimler tarafından tedavi ediliyordu.²⁴⁹

Salgın mayıs ayının 20'sinde yeniden alevlendi. Hazirana kadar da şehrin bütün mahallelerine sıçradı. Ölüm artınca şüpheli ölümlerde cesetleri muayesini yapıp hangi hastalıktan öldüklerine belirleyen ve *mortucu* adıyla anılan görevliler yetersiz hale gelmişti. Mecburen üç mortucu daha görevlendirilerek her birine 300'er kuruş maaş bağlandı.²⁵⁰ Salgın, 1848 yılının Temmuz ayında şiddetini arttırmıştı. Bir haftada 276 ölüme neden oldu. Fauvel 5 Temmuz 1848 tarihli raporunda, 13 Haziran'dan 3 Temmuz'a kadar görülen ölümlerin gün gün miktarları göstermişti. O tarihlerde 117 Müslüman, 112 Ermeni, 99 Rum, 33 Yahudi ve yabancılardan da 4 kişi olmak üzere toplam 365 kişi koleranın kurbanı olmuştu. Sonraki raporlara göre, koleradan dolayı ölenlerin sayısı 4-10 Temmuz arasında 276, 11-17 Temmuz arasında 206, 17-23 Temmuz arasında 123, 25 Temmuz ile 2 Ağustos arasında 158 olarak ifade edildi.²⁵¹ Bu artışın nedeni olarak çevre kirliliği ve kötü kokular olarak belirtildiğinden sokakların temiz tutulması, çöplerin, süprüntü ve leşlerin oraya buraya atılmaması istendi. Ayrıca kasap dükkânlarında koyun kesilip işkembe bağırsak deri gibi şeylerin asıldığı ihbar edildiğinden kasap dükkânlarında hayvan kesmek yasaklandı.²⁵²

15 Ağustos'ta ölü sayısı pik yapmıştı. Kuleli Kışlası'nda beş gün zarfında 307 vaka bildirildi. Temmuz ve Ağustos aylarında 1.080 kişinin öldüğü kayıtlara geçti.²⁵³ Fauvel, 15 Ağustos 1848 tarihli raporunda koleranın etkisini iyice arttırdığından bahsetmişti. 25 Temmuz'dan 2 Ağustos'a kadar 158 kişinin öldüğünü ve Ramazan'ın başlamasıyla beraber salgının Müslümanlar arasında daha da etkili olmaya başladığını bildirir. 3-9 Ağustos arasında gerçekleşen 197 ölüm vakasında ölenler çoğunlukla Müslümanlardı.²⁵⁴ Dr. Rigler'da, bu salgında Müslümanların diğer cemaatlere göre koleradan daha fazla etkilenmelerini dile getirmişti. Bu durumu 25 Temmuz - 24 Ağustos'a denk gelen Ramazan'a bağlıyordu. Oruç tutarak gün boyu aç kalan Müslümanlar gece vakti yemek yiyerek yanlış besleniyorlardı. Askeri

²⁴⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.133.

²⁵⁰BOA, A.MKT.,134/43, (13 B. 1264/18 Haziran 1848).

²⁵¹Mehmet Alâeddin Yalçınkaya, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel' ye Göre 1849'da Karadeniz Karantinaları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2019, C.26, s.444.

²⁵²BOA, A.MKT.140/89, (18 Ş. 1264/ 20 Temmuz 1848).

²⁵³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.134.

²⁵⁴Yalçınkaya, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre..", s.444.

birlikler de Ramazan boyunca, önceki salgınlara göre koleraya daha fazla kurban vermişti.²⁵⁵

Fauvel, 24 Eylül 1848 tarihli başka raporda salgının Ağustos'un sonlarından itibaren hafıflediğini aktarır. 10-17 Ağustos arasında 201 kişi, 17-24 Ağustos arasında 165 kişi, 24-30 Ağustos arasında 70 ve 31 Ağustos ile 4 Eylül arasında 21 kişi ölmüştü. Fauvel, Eylül ayından sonra vakaların ciddi anlamda azaldığını gözlemlemişti.²⁵⁶ Eylül ayı boyunca askeri hastanelerde hiçbir vakaya rastlanmadı. Giderek azalan salgın 21 Eylül'de büyük ölçüde sönmüştü.²⁵⁷ Bu arada ölenlerin karantinaya haber verilmeden defnedildiği haberleri yayılmaktaydı. Sağlık kurallarına aykırı olan bu duruma son verilmesi için mahalle imamı, hancılar kethüdası ve cemaat başkanlarına karantina izni görülmedikçe cenazelerin kaldırılmaması tembih edildi.²⁵⁸

Meclis-i Sıhhiye, Ekim ayının ilk haftasında hasta bulunanlar hariç bütün gemilere uygulanmakta olan karantinayı kaldırdı.²⁵⁹ Karantinayı kaldırmasının hemen ardından İstanbul'da kolera vakası görülmemesi üzerine salgının bittiği duyuruldu. Ve İstanbul limanından ayrılan gemiler ve yolculara temiz patente verilmeye başlandı. İstanbul kolera illetinden şimdilik kurtulmuştu. 18 Ekim 1848 günü irade ile salgının sona erdiği resmen ilân edildi.²⁶⁰ Bu salgında toplam 4292 ölü kaydedilmiştir.²⁶¹

3.2.1. 1847- 1849 Kolera Salgınlarında Alınan Tedbirler

İlk olarak kolera vakalarının tespiti için Padişah'ın emriyle Fransa'dan Dr. Monneret, İstanbul'a davet edildi. Buradaki inceleme gezilerinde eşlik etmek üzere Dr. Monneret'nin yanına Galatasaray Tıp Okulu'nun en zeki öğrencilerinden biri verildi. Tıbbiye öğrencilerinin bir bölümü, koleralı hastaları taşımak için şehrin çeşitli bölgelerine yerleştirilen seyyar hasta arabalarında çalıştılar. Hekimbaşı İsmail Paşa İstanbul'un çeşitli mahallelerine gönderilmek üzere 11 yeni seyyar hasta arabası tahsis etti. İlk salgında olduğu gibi bu salgında da Hekimbaşı'dan kolera hastalığı

²⁵⁵Yeşim Işıl Ülman, *Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi*, Doktora Tezi, İstanbul 1999, s.131-133.

²⁵⁶Yalçinkaya, "Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel'ye Göre..", s.444.

²⁵⁷Yeşim Işıl Ülman, *Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi*, Doktora Tezi, İstanbul 1999, s.131-133.

²⁵⁸BOA, A.MKT.MHM.12/33, (15 CA.1265/ 8 Nisan1849).

²⁵⁹BOA, İ.DH., 162/8418, (13 CA.1264/ 18 Ekim 1848).

²⁶⁰BOA, İ.DH., 181/9904, (20 ZA.1264/18 Ekim 1848).

²⁶¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.134.

hakkında halkı uyarıcı bir kitap yazması istendi. Hekimbaşı İsmail Paşa'nın hazırladığı Kolera Risalesi, Padişah'ın fermanıyla devlet görevlilerine dağıtıldı.²⁶² Arapça, Bulgarca, Yunanca, Ermenice ve Karamanlıca' ya çevrilerek her milletin cemaat liderlerinde gönderildi ve dindaşlarını koleraya karşı uyarmaları gerektiği bildirildi.²⁶³

Hekimbaşı İsmail Paşa, yaz aylarında insan vücuduna muzır meyve ve yiyecekleri yasaklattı.²⁶⁴ Kurumsal alanların temizliğine özen gösterildi. Bundan başka caddelerin temizlenip çöplerin toplatılması, kasap dükkânlarında kesim yapılmaması, deri, işkembe ve bağırsakların dükkânlara asılmaması ve temizliğe dikkat edilmesi istendi.²⁶⁵

3.3. Kırım Savaşı Sırasında İstanbul'da Yaşanan Kolera Salgını

İstanbul'da görülen üçüncü kolera salgını, Kırım Savaşı sırasında şehre gelen Fransız askerleri aracılığı ile başlamıştı. Savaşta Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Fransa, askerlerini Marsilya'dan vapurlarla Gelibolu'ya nakletmeye başladı. O sırada Güney Fransa'da kolera salgını yaşanmaktaydı. Yolda askerler arasında kolera salgını çıkmış ve ölenler olmuştu. Bunun üzerine Gelibolu kaymakamına Fransa askerinin istihkâm mahalli etrafına kordon uygulanması, kara ve denizlerdeki ithalattan da men edilmesi emredildi.²⁶⁶ Hemen ardından Varna'da Fransız askeri arasında kolera çıktı ve koleralıların bulunduğu hastanenin kordona alınması istendi.²⁶⁷ Gelibolu'daki Fransız askerlerin, o zaman "Varna fever" adı verilen bu kolera salgını geçinceye kadar oradan ayrılmamaları kararlaştırıldıysa da Varna'daki Fransız ordusundan bir iki alay süvari askerinin Ağustos başında İstanbul'a geleceği bildirildi.²⁶⁸ İlk vaka Mesageri işletmesinin "Thabor" vapuru ile Gelibolu'ya gelen askerler arasında, karantina için Fransız askerlerine tahsis edilmiş olan tahaffuzhanede görüldü. Hastalık buradan Gelibolu'ya da yayılınca diğer şehirleri korumak amacıyla alınan tedbirler, bütün vilayetlere gönderildi.²⁶⁹

²⁶²BOA, A.MKT., 111/39, (15 RA. 1264/ 20 Şubat 1848).

²⁶³Ulman, *Gazette Medicale de Constantinople*, s.71-72.

²⁶⁴BOA, İ.DH., 9472, (6 Ş.1264/ 8 Temmuz 1848).

²⁶⁵BOA, A.MKT.,140/89, (18 Ş.1264/ 20 Temmuz 1840).

²⁶⁶BOA, HR.MKT., 81/10, (25 L.1279/ 21 Temmuz 1854).

²⁶⁷BOA, HR.MKT., 82/11, (7 ZA.1270/ 1 Ağustos 1854).

²⁶⁸BOA, A.MKT.UM.,161/70, (6 ZA.1270/ 31 Temmuz 1854).

²⁶⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.135.

Thabor gemisi, İstanbul'dan geçtiği sırada bir hasta bakıcıda kolera görülmüş ve bu hasta Maltepe Askeri Hastanesi'ne götürülerek ayrı bir yerde tutulmuştu. Ardından Davutpaşa Kışlası'nda konaklayan Fransız askerleri arasında kolera başladı. Yine Maslak'ta konuşlanan Fransız ordusunda da kolera tespit edildi. Üsküdar'da konuşlanmış olan 6.000-8.000 kişilik İngiltere Devleti Ordusu başkumandanı Lord Reglan koleradan vefat etti. Fransız, İngiltere ve Osmanlı askerleri arasında gittikçe yayılan hastalık tüm şehre bulaştı.²⁷⁰

1854 yılının Şubat'ında, Davutpaşa bekâr odalarında kürk silkeleyenlerin, Fener'de oturanların oraya buraya süprüntü ve mezbele yığdıkları tespit edilmesi üzerine Karantina Nazırı, bunların koleradan korunma usulüne aykırı şeyler olduğunu belirtip bir an evvel terk edilmesini istedi.²⁷¹ Meclis-i Sıhhiye, İstanbul'da meyve yenmemesini tavsiye etti. Kolera kötü hava şartlarından kaynaklandığı için köşe bucaklarda kötü havaya sebep olabilecek süprüntülerin temizlenmesinin önemine değindi. Ayrıca hamam ve helâ pisliklerinin sokaklara yayıldığı, özellikle Demirkapı'dan geçen mecra-ı kebir (büyük kanalizasyon) sahile vurunca tamamen dolduğu için atık suların sokaklara taşmasının vahim bir durum olduğunu vurgulayarak bir an önce temizlenmesini istedi.²⁷²

İstanbul'da birkaç yıl devam eden salgında koleraya yakalananların tam sayısı bilinmemekle beraber istatistiklerde ölü sayısı 3.200-3.500 olarak kaydedilmişti. Fransa Konsolosluğu'nun Meclis-i Sıhhiye delegesi Dr. Fauvel, bu rakamın gerçek sayıdan çok düşük olduğu kanısındaydı.²⁷³

Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a çok sayıda askerin gelmesi ve bunların barındırılması sırasında kentin alt yapı yetersizliği ortaya çıktı ve belediye teşkilatı kuruldu (13 Haziran 1854). Beyoğlu Belediyesi'nin hazırladığı, Sokaklara Dair Nizamnameyle (Reglement Police de Voirie, 20 Nisan 1859), bölgesindeki sokakları üç sınıfa ayırdı. Sokakların temizlik işleri eksiltme usulü ile ihale edildi. 1. Sınıf sokaklar kışın günde bir, yazın günde iki, 2.sınıf sokaklar günde bir, 3. sınıf sokaklar ise haftada bir defa süpürülmekteydi. 7. Madde uyarınca Ev ve dükkân sahipleri süprüntülerini toplayıp görevlilere verecekti. Sokaklarda çöp bırakmak, kirli suları dışarıya dökmek yasaklandı. 11. maddeye göre, kurallar ihlal edenlere yaptırım için

²⁷⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.135.

²⁷¹BOA, HR.MKT., 71/6, (14 CA.1270/ 12 Şubat 1854).

²⁷²BOA, A.MKT.NZD., 118/71, (20 M.1271/13 Ekim 1854).

²⁷³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.136.

para cezaları uygulanacaktı. Para cezası “bir beyaz beşlikten, beş beyaz beşliğe kadar” olarak belirlendi. Defalarca tembih edilmiş olmasına rağmen mahalle ve çarşı pazar temizliğine pek uyulmamış, ilgililer de ısrarla temizliğin sağlık kurallarından olduğunu vurgulayıp dikkat edilmesini istemiştir.²⁷⁴

3.4. İstanbul’da Yaşanan Büyük Kolera Salgını (1864)

İstanbul, 1864 yılında dördüncü kez koleranın pençesine düştü. Bu salgın iki yıl evvel Singapur’da başlamış olan, Buharlı vapurlar ve şimendiferlerle hızla Batı’ya doğru yayılan dördüncü kolera pandemisinin uzantısıydı. 21 Mayıs 1865’te İskenderiye’de kolera olduğu için Mısır’dan kara ve deniz yoluyla İstanbul’a gelenlere karantina uygulanıyordu. 28 Haziran 1865 günü, Mısır’dan İstanbul’a hareket eden Osmanlı Donanmasının Muhbir-i Sürur firkateyni denize açıldıktan sonra bazı tayfalar koleradan ölmüş, hatta yeni yakalananlar da olmuştu. Geçirmekte olduğu tüberküloz nedeniyle Mısır’a tebdil-i havaya gitmiş olan Dârişûrâ-yı Askeri Reisi Ferik Osman Paşa bu gemiyle İstanbul’a dönmekteydi. Hiçbir limana uğramadan beş gün yol alarak Kasımpaşa Limanı’na demir atan “Muhbir-i Sürur” firkateyninin doktoru Rodoslu Bnb. Ahmet Bey, Karantina yönetmelikleri uyarınca, İstanbul limanına girer girmez gemide kolera olduğunu bildirmekle yükümlüyüdü. Ancak Osman Paşa ve firkateyn kumandanının baskısıyla, kolera vakalarını bildirmeyince temiz belgesi verilen gemi karantinaya alınmadı. 28 Haziran 1865 günü Kasımpaşa limanına çıkan Muhbir-i Sürur tayfalarından 12’si ishal şikâyetiyle Bahriye Hastanesi’ne yatırıldı. O akşam vefat eden tayfaların koleralı oldukları anlaşıldı. İki üç gün sonra, maddi anlamda çok zor koşullarda yaşayan, az miktarda kazandığı parayı da biriktirmek için yetersiz beslenip her türlü hastalığa yatkın hale gelen Kasımpaşa’daki Tersane işçileri arasında hızla yayılan kolera bütün şehri sarmıştı. 16 Temmuz 1865 Pazar günü sabah aileler cesetlerini alarak şehri terk etmeye başlamıştı. 10 Ağustos’ta bütün İstanbul semtlerinde kolera etkisini iyiden iyiye göstermişti. Şehir adeta bir ölüm hane olmuştu. Muhbir-i Sürur kumandanı ve kolerayı saklayan gemi doktoru, yakalarını zor kurtardılar.²⁷⁵ Salgın esnasında İstanbul’da bulunan Robert Koleji’nin kurucularından olan Cyrus Hamlin, 1865 yazında payitahtta her şeyin durduğunu, insanların sadece ölüleri gömmekle meşgul

²⁷⁴Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.136-137. .BOA, A.MKT.UM, 398/13, (4 Ş. 1276/ 26 Şubat 1860); A.MKT.UM, 398/66, (9 Ş. 1276/2 Mart 1860).

²⁷⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.137.

olduğunu nakleder.²⁷⁶ Bu salgın İstanbul'un yaşadığı en şiddetli kolera salgınıdır. Resmi verilere göre 28 Haziran-10 Ekim 1865 tarihleri arasında cereyan eden bu salgın 11 bin kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Farklı kaynaklar ölü sayısının 20 bin hatta 30 bin civarında olduğundan da bahsetmektedir. Yaşattığı felaketin anısı uzun yıllar silinmeyen bu salgın, toplumsal hafızada “Büyük Kolera” adıyla yer etmiştir. Günlük ölümler binleri aşmışken, bu tarihlerde insanları sevinç ile hüznün arasında kararsız bırakan vehim bir olay yaşanmıştı. Eylül ayı başlarında yaklaşık on bin evi kül haline getiren Hoca Paşa yangını çıkmıştı. Yangından bir hafta sonra da salgın ortadan tamamen kalkmıştı.²⁷⁷

3.4.1. Büyük Salgın Karşısında Alınan Tedbirler

Meclis-i Sıhhiye, salgınlarda ölümlerin artması üzerine bir takım önlemler almak zorunda kaldı. Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa başkanlığında, “*Hıfzıssıhha Meclis-i Muvakkatı*” adıyla bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, mücadele çalışmalarında görev alacak hekimleri belirledi ve acil tedbirler için Askeri Sıhhiye Nazırı ile temasa geçti. Sağlık hizmetlerine erişimi kolaylaştırmak üzere, seyyar hastaneler, çeşitli mahallelerde dispanserler ve yardım birimleri oluşturuldu. Koleralılar için İstanbul'un farklı bölgelerindeki dört büyük hastanede yataklar ayrıldı. Üsküdar'da iki kolera hastanesi kuruldu. Ayrıca Boğaz köylerinde 20-30 yataklı küçük hastaneler faaliyete geçirildi. Hıfzıssıhha Meclis-i Muvakkatı'nın atadığı hekimlerin veya hastaya bakmak üzere çağrılan hekimlerin “fakirdir” belgesi verdiği hastalara ücretsiz ilaç verilmesi emredildi ve bu emir hassasiyetle uygulandı. Seyyar eczaneler oluşturularak eczanesi olmayan mahallere ve ihtiyaç duyulan yerlere ilaç ulaştırılmıştır. Salgın sona erince fakirlere verilen ilaçların bedelleri devlet tarafından eczanelere ödendi.²⁷⁸

Salgının şiddetlendiği dönemlerde bireysel tedavi çabalarının olduğunu da görmekteyiz. Örneğin, saray eczacılarından Vincent Pache'in hazırladığı antikolerik terkip pek çok kişide başarı ile kullanıldı. Robert kolejinin kurucularından Cyrus Hamlin (1863-1877), Robert Koleji'nden meslektaşları, George Washbum ve Albert Long ile ellerinde bulunan iki terkip, her gün koleralı evlere giderek Bebek ve

²⁷⁶ Cyrus Hamlin, *Among the Turks*, New York 1878, s.304.

²⁷⁷ Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.137.

²⁷⁸ Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.138.

Rumelihisarı'nda kuşaktan kuşağa nakledilen, “Dr.Hamlin’in Kolera Terkibi” ile koleralılara umut dağıtmıştır.²⁷⁹

Koleralıları tedavi etmek için İstanbul’a gelen Saint Vincent de Paul rahibeleri Beyoğlu Kaledibi’nde kiraladıkları bir dükkânda koleralıları tedavi ettiler. Salgın bitince Altıncı Daire-i Belediye (Beyoğlu Belediyesi) kiraladığı bir binada Osmanlı Devleti’nin ilk belediye hastanesi sayılan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi hizmete girdi. Bu hastane Saint Vincent de Paul rahibeleri tarafından yönetilmekteydi. Mikrop fikrinin yeni yeni oluşmaya başladığı bu yıllarda kolera ile mücadele daha çok temiz hava, güneş, yüksek yerler, açık alanlar ve dinlenmeyle mide ve bağırsakları bozmamak üzerine kuruluydu. Bu manada Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu’nun aldığı kararlar, günlük gazetelerde “Madde-i Resmiye” başlığı altında halka iletiliyordu. Bu ilanlarla, koleraya yakalanmamak için alınması gereken tedbirler, hastalık belirtisi görüldüğünde neler yapılması gerektiği anlatılıyor. Temizliğin koleraya karşı en etkili ilaç olduğu vurgulanarak sokakların temizlenmesi gerektiği söyleniyordu. Bu işlemler için Zaptiye zabıtları de görevlendiriliyordu. Bu konuda yararlılık gösterenler padişah tarafından taltif ediliyordu. Bu hususta padişahın, sokaklardaki pislikleri temizleyen ve hastalara yardım eden bütün görevlilere teşekkür ettiği duyuruluyordu. Ham meyve satışı yasaklanmış, keçi, kıvrıcık, koyun, inek, sığır eti külbastısı, piliç kebabı ve taze balık ile taze fasulye, enginar ve patatesin yenmemesi ayrıca yoğurt ve kaymaktan sakınılması tavsiye ediliyordu. Meyvelerden karpuz, kavun, üzüm ve hıyarın zararlı olduğu ilan edilmişti. Salgın sona erdiğinde yasaklanan yiyeceklerinde satışı serbest bırakıldı. Koleranın yayılmasını önlemek için alınan tedbirlerden birisi de, mahallelere yakın olan mezarlara ölü gömülmesinin yasaklanması ve definlerin belirtilen mezarlıklara yapılmasıdır. Bunun için 20 Şubat 1867’de İstanbul, Galata, Eyüp ve Boğaziçi’nde Defn-i Emtat Hakkında Nizamname yürürlüğe girdi. 30 Mayıs 1869’da bu nizamname kanunlaştı. Bu kanuna göre Eyüp hariç Bilâd-ı Selâse’de cami ve kilise avluları ile meskûn yerler civarındaki mezarlıklara ölü gömmek şiddetle yasaklandı. Ancak bütün yasaklara rağmen 6. Ordu Müfettişliğinden gönderilmiş şifreli bir telgrafla; koleradan ölmüş ve irade gereği sur dışından 500 metre uzaklıkta belirlenen

²⁷⁹Suzan Bozkurt, vd., “1865 Kolera Salgınında Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej’nden Cyrus Hamlin’in Kullandıkları Antikolerik Terkipler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.3, S.2, s.56.

yerlere gömülmüş olan Yahudi cenazeleri, akrabalarından alınan yüklü miktarlarda paralar karşılığında her gece üçer beşer çıkarılarak şehir içine gömülmüştür.²⁸⁰

3.5. İstanbul'da Beşinci Kolera Salgını (1870-1872)

İstanbul'da ortaya çıkan dört kolera salgınında çeşitli tedbirler alınmış, özellikle temizlik konusunda halk bilinçlendirilmeye çalışılmıştı. Ancak salgınların bitmesinin ardından bu uygulamalar boş verilip tekrar eski yaşantıya dönülmüştü. Bu boşluktan dolayı kolera, 1871 yılında şehre tekrar hâkim oldu. Bu sırada rıhtımlar çamur ve çöp içerisindeydi. İstanbul'da içilebilecek temiz su bulmak lüks kabul ediliyordu. Uygulanan kordon yöntemleri ile koleranın yayılması önlenmeye çalışılmış; evler, sokaklar, dere çevreleri dezenfektanla yıkanmışsa da kolera bütün tedbirleri yıkıp geçmiş, İstanbul'un birçok semtine hâkim olmuştu. 2 Ekim-12 Aralık 1871 arasındaki 70 günde; 4.675 kolera vakası, 1.347 kolerin (koleranın hafif şekli), 2.914 ölüm yaşanmıştır. Ölüm oranı % 62 civarındaydı.²⁸¹

Vakalar bazen artıyor bazen azalıyor ama hastalık şehri terk etmiyordu. George Washburn, dört ay kadar süren bu salgın sırasında şehirde 4.000 kayıp yaşandığı tahmininde bulunmuştur. Devlet yetkililerinin kolera ile mücadele için aldığı dehşet verici kararların, halkı salgından daha fazla korkuttuğunu gözlemleyen Washburn, o sıralarda ilk defa duyulan “mikrop” sözcüğünün halk arasında endişe yarattığını ve Türk doktorlarının mikrobun başkalarına bulaşmaması için hastaların burun ve kulak delikleri ile ağızlarından içeri kireç klorit koyduklarını nakleder.²⁸² 14 Ekim 1874 tarihinde çıkarılan iradeyle, bazen artan bazen azalan vakalar halinde devam eden salgının kısmen de olsa söndüğü duyuruldu.²⁸³

3.6. 1893-1894 Kolera Salgını

1892 yılında Fransa, Belçika, Almanya, Hollanda, İngiltere, Danimarka, Avusturya, Macaristan, Rusya ve İran'da kolera salgınlarıyla boğuşuyordu. Hastalık bilhassa Paris, Hamburg, Bakü ve Rusya'nın liman şehirlerinde ağır şekilde

²⁸⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.139.

²⁸¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.141.

²⁸²George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, New York 1909, s.54.

²⁸³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.141.

seyrediyordu. Osmanlı İmparatorluğu, İsviçre, İsveç ve Yunanistan ise bu salgının dışında kalan ülkelerdi.²⁸⁴

1893 yılında, İstanbul’la yoğun ilişkiler halinde olan Tuna kıyısındaki Romanya rıhtımları da bu salgından nasibini almıştı. Bu limanlardan hareketle gelen gemilerin yoğun trafiği, koleranın başkente yayılma hızını etkileyebilirdi. Ve nihayetinde korkulan oldu. Tekirdağ’da başlayan koleradan sonra karantinaya alınmadan bu şehirden gelen yolcularla Bandırma ve İzmit’e ulaştı. Bu şehirlerden de İstanbul, Hasköy ve Yalıköy’e ulaştı.²⁸⁵ Şehremanetinin yaptığı araştırma sonucunda kolera, 14 Ağustos 1893 günü Batum’dan gelen George Fisher adlı İngiliz vapurunun koleralı tayfalarından ve Rusya’nın bulaşık yerlerinden Galata’ya yerleşen Yahudi göçmenler vasıtasıyla gelmişti. Yine Romanya’dan gelip Üsküdar Bimarhanesi’nde müşahedeye alınan bir akıl hastası yoluyla kolera tüm şehre bulaşmıştı.²⁸⁶ 29 Ağustos’ta, Üsküdar’daki Bimarhane’de tedavi görmekte olan 600 kişiden 116’sı hastalandı, 85 kişi öldü. Alınan bütün tedbirlere rağmen hastalık Bimarhane’den; Sirkeci, Kasımpaşa, Hasköy, Balat, Tahtakale’ye yayıldı ve kısa zamanda tüm İstanbul’u kapladı.

19 Eylül 1893 günü resmen ilan edilen kolera salgını, 15 Mart-6 Nisan 1894 tarihlerinde günde bir iki yeni vaka ve ölüme kadar geriledi. Salgın 26 Nisan 1894’te sona erdi. Şehremaneti’ndeki Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu’nun hazırladığı istatistiğe göre bu salgında belediyelerin açtığı geçici kolera hastanelerine getirilen toplam 2.683 koleralı hastanın 1.537’si ölmüş 1.146’sı da iyileşmişti. Hastanelere ulaşmadan ölenler bu istatistiğin dışındadır.²⁸⁷

İstanbul’da büyük yıkımlara yol açan bu salgınların önlenmesi için yapılması gereken şeyler vardı. Evvela bu salgınlara neyin yol açtığını belirlemek, sorunun kaynağını anlamak gerekiyordu. Bu maksatla salgınla mücadeleyi yönetmesi için Pasteur Enstitüsü’nden Dr. Andre Chantemesse (1851-1919) davet edildi. 26 Eylül 1893 günü İstanbul’a geldi.²⁸⁸ Yaptığı inceleme gezilerinin sonunda koleranın nedenlerinin başında, kanalizasyon sisteminin iyi olmamasından dolayı içme

²⁸⁴Nuran Yıldırım ve Hakan Ertin, “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları”, *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, Yıl 2020, Cilt 25, Sayı Special Issue on COVID 19 (Covid 19 Özel Sayısı), s.88.

²⁸⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.141.

²⁸⁶Yıldırım, “1893 Kolera Salgını İstatistikleri”, *Tarih ve Toplum*, 150 (Haziran 1996), 53-54.

²⁸⁷Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.142-143.

²⁸⁸Yıldırım, “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, *Tarih ve Toplum*, 129, Eylül 1994, 14-29.

sularının geldiğini bildirdi. Şehir halkının kullandığı çeşmelere lağım sızmaları oluyordu. Chantemesse şu tedbirleri önerdi: öncelikli olarak Şehremaneti’nde bir sıhhiye komisyonu kurulmalıydı. Kurulan bu komisyon salgın hastalık olduğunda alınması gereken tedbirleri kararlaştırarak bu işte çalışacak memurların iyi seçilmesine dikkat edecekti. Her bir belediye dairesine, İlel-i Müstevliye Müfettişi (Salgın Hastalıklar Müfettişi) sıfatıyla on hekim tayin edilmelidir. Başlıca görevleri dezenfeksiyon hizmetine nezaret etmek olan bu müfettişler, tehlikeli bir hastalık kaynağı gördüklerinde ayrıntılı bir rapor hazırlayıp bildirmekle de yükümlü olacaklardı. Tavsiyelerine devam eden Chantemesse, İstanbul, Beyoğlu ve Üsküdar’da dezenfeksiyon yapmak için üç tedbirhane/dezenfeksiyon istasyonu ve bakteriyolojik analizler için bir Bakteriyolojihane kurulması gerektiğini söylüyordu.²⁸⁹ Onun tespitleri dikkate alınmış ve önerileri yerine getirilmeye başlanmıştı. Hekim ve eczacılara, kolera veya benzer belirtiler gösteren hastalıklarda ihbar mecburiyeti getirilerek, ihmali görülenlerin hükümetçe sorumlu tutulacağı ilan edildi. Salgını yönetmek üzere Şehremaneti’nde bir “Hey’at-ı Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği” ve buna bağlı olarak şehremini (belediye başkanı) başkanlığında Tedabir-i Sıhhiye Komisyonu kuruldu. Bakteriyolojihane için de hemen hazırlıklar yapıldı. Dr. Chantemesse’in Bakteriyolojihane müdürlüğüne uygun gördüğü Dr. Maurice Nicolle (1862-1932), Pasteur Enstitüsü’nden davet edildi. 3 Kasım 1893 günü İstanbul’a gelen Dr. Nicolle, Bakteriyolojihane-i Şahane inşaatı tamamlanıncaya kadar İstanbul ile civarındaki suların muayenesi için görevlendirildi.²⁹⁰

1893-1894 kolera salgını bazı gelişmeleri de beraberinde getirmişti. Bunlardan bazıları şunlardır; Bakteriyolojihane-i Şahane, Tebhirhaneler gibi modern kurumların açılmış, tıbbi istatistiklerin tutulması gerçekleşmiş ve de İstanbul sularının sistemli bakteriyolojik analizlerinin yapılması sağlanmıştır.

3.6.1. 1893-1894 Kolera Salgınında Uygulanan Tedavi ve Tedbirler

3.6.1.1. Kolera Hastaneleri

Koleraya yakalananlar için evvela her belediye dairesinde geçici kolera hastaneleri kurulması kararlaştırıldı. 21 Mayıs 1894 tarihinde Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu’nun hazırladığı istatistik defteri Komisyon Reisi Şehremini Rıdvan Paşa

²⁸⁹Yıldırım ve Ertin, “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar..”, s.89.

²⁹⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.144.

tarafından II. Abdülhamit'e sunuldu. Buna göre, Birinci ve İkinci Belediye Daireleri Sultanselim'de, Üçüncü Daire Şehremini'nde, Dördüncü Daire Kuruçeşme'de, Beşinci Daire Mirgûn'da (Emirgan), Altıncı Daire Beyoğlu'nda, Yedinci Daire Sarıyer'de, Sekizinci Daire Beykoz'da, Dokuzuncu Daire Üsküdar-Tophanelioğlu'nda ve Onuncu Daire Haydarpaşa İbrahim Ağa Çayırı'nda olmak üzere birçok geçici kolera hastanesi kuruldu. Bu hastanelere getirilen 1.597 Müslüman, 505 Rum, 386 Ermeni, 173 Yahudi ve 17 yabancı olmak üzere toplam 2683 kolera hastasından 1537'si ölmüş 1146'sı iyileşmişti.²⁹¹ Cerrahpaşa'da kurulmuş olan geçici kolera hastanesi daha sonra Cerrahpaşa Zükûr Hastanesi adıyla daimi hastaneye dönüştürüldü. Ayrıca, İstanbul'daki diğer hastanelerin bahçelerine de barakalar yapılarak veya çadırlar dikilerek şüpheli vakalar müşahede altına alındı, kolera tanısı konulanlar ise tedavi edildi. Balıklı Rum Hastanesi, koleralı hastaları hastane bahçesindeki çadırlarda tedavi ediyordu.²⁹²

3.6.1.2. Kordon/Tecrit

Kolera salgını sırasında hastalığın başka bölgelere yayılmaması için İstanbul'dan ilgili makamlara telgraflar gönderilmişti. Sıhhiye Nezareti'nden gönderilen bu telgraflarla; tedbirlerin eksiksiz, dikkatli ve hızlı bir şekilde alınması, hastalık görülen ailelerin kordon altında tutulması, temizlik ve tutsüleme faaliyetlerinin yapılması, yeni kordonlar ve karantina alanları oluşturulması isteniyordu.²⁹³

Hastalara yapılan biyolojik inceleme sonunda kolera teşhisi konulanlar, kolera hastanelerine nakledilerek tedaviye alınıyorlardı. Hasta tedavideyken evi dezenfekte ediliyor, ev halkı muayeneden geçiriliyordu. Hasta olmayanların gaitaları analiz için en yakın bakteriyoloji laboratuvarına gönderilerek cevap gelinceye kadar ev halkı sabah akşam doktor tarafından muayene edilip, tıbbi gözetim altında tutuluyordu. Evde tuvalete gidenlerin arkasından göztaşı mahlulü ve kireçli su döktürülüyordu. Laboratuvardan temiz raporu gelirse yeniden gaita örnekleri alınıp ikinci kez bakteriyolojik inceleme için gönderiliyor yine temiz çıkarsa eve uygulanan kordon kaldırılıyordu. Sıhhiye gardiyanları, asker, polis ve jandarma, kordon altına alınan bölge ve mekânları koruyarak giriş çıkışlara izin vermiyorlardı. Hem kolay hem de

²⁹¹Yıldırım, "1893 İstanbul Kolera Salgını İstatistikleri", s.51-54.

²⁹²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.144.

²⁹³Sevda Ağır, *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1919)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2020, s.56.

ucuz olan tecrit usulü bu salgında sıkı bir şekilde uygulandı. II. Abdülhamit, hastalık görülen mekânların hemen kordon altına alınmasını, kordon dâhilinde tutulacakların yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçları bakımından hiçbir şekilde sıkıntı çekmemeleri için gerekenin yapılmasını ve iyi muamele edilmesini emretmiş, kordon usulünün terk edilmesine fırsat verilmemesini istemişti.²⁹⁴ Kordon uygulamasından seçkin aileler pek de hoşnut değillerdi. Bu hoşnutsuzluğu dikkate alan II. Abdülhamit, 25 Kasım 1893 tarihli iradesiyle, kordon usulünün han odalarında ve bunun gibi yerlerde yaşayan, gerekli korunma tedbirlerini almaya gücü yetmeyen bekâr ve aceze hakkında önemli bir tedbir olduğunu belirtmişti. Kordonun yüksek devlet görevlileri ile zenginlerin evlerinde uygulanmasına, dedikodu çıkabilme ihtimaline karşı gerek duyulmuyordu. Padişah hekimlerden, bu evlerde kolera çıkması halinde gerekli fenni tedbirlere başvurulup, kordon uygulanmaması hakkında bir karar almalarını istedi.²⁹⁵ Ancak aynı günlerde bazı bürokratların evlerinde gerektiğinde kordon uygulaması yapıldığı da görülmektedir.²⁹⁶

Kordon uygulaması sebebiyle karantina istasyonları ile kuşatılmış olan payitahtta şehir içindeki ulaşım zorlaşmıştı. Hafif seyreden bu salgında alınan tedbirler halk üzerinde hastalıktan daha fazla heyecan oluşturmuştu. Yerleşim birimlerinin alt yapısı ve sağlık teşkilatı yetersiz olmasına rağmen sıkı kordon uygulamaları sayesinde koleranın Osmanlı Devleti'nde büyük tahribatlar yapmadığı kabul edilmektedir.²⁹⁷

3.6.1.3. Çevre Temizliği Konusunda Alınan Tedbirler

Bulunduğu coğrafi mevki itibarıyla, koleranın deniz ve karayollarıyla sirayetine müsait bir şehir olan İstanbul'un, 1892 ve 1893 yaz aylarında çevrede hüküm süren salgınlardan korunması için, Osmanlı otoritelerince alınan en önemli tedbirlerden birisi de, şehrin temizliğine dikkat edilmesi olmuştur. İstanbul'un temizliği, 1854 yılında kurulduktan sonra çöp ve temizlik işlerini de üstlenen Şehremaneti tarafından yapılmaktaydı. 1868'den sonra ise, ilk kez çöp arabaları yaptırılıp, *çöpçü* adı altında görevliler iş başına getirilmişti. Ancak bu dönemlerdeki temizlik işleri, anayol, meydan, çarşı pazarlarla sınırlı kalmış, mahalle araları bu hizmetlerden pek yararlanamamıştı. 1877 yılında çıkarılan ve içinde temizlik

²⁹⁴Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.145.

²⁹⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.145.

²⁹⁶Ayar, “Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)”, s.249.

²⁹⁷Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.145.

işleriyle ilgili hükümlerin de yer aldığı Vilayet Belediye Kanunu'na göre, sahili olan yerlerde oluşacak çöplerin toplanıp denize dökülmesi ve sahili olmayan yerlerde ise toplanarak şehir dışında yer alan çöplüklere nakledilmesi gerektiği hükmü bulunmaktaydı. 1990'larda bu tip beledi işler, İstanbul Şehremaneti'nin bünyesinde, başlarında birer müdürün görev yaptığı 10 belediye dairesi idarelerince yürütülmekteydi. 1892 yılında İstanbul'da yaşanan kolera salgınının yayılmasına karşı alınan temizlik önlemlerinin ilki, cami, han ve hamamların umuma açık tuvaletlerinin badana ettirilip özel kimyasal maddelerle temizlenmesi olmuştur. Yine aynı dönemde dikkat çekici bir diğer gelişme de, İstanbul ve çevresinin temizlik işleri için alınacak tedbirleri kararlaştırıp uygulamak üzere "Sıhhiye Komisyonu" adı altında, Miralay Bonkowski idaresinde ve Şehremaneti'ne bağlı olan bir heyetin teşkil edilmesi olmuştur.²⁹⁸

Miralay Bonkowski, İstanbul ve çevresindeki beldelerde sıhhi teftişler yaparak, tespit ettiği sağlıksız ortamları ve bunların giderilmesi konusundaki görüşlerini padişaha iletti.²⁹⁹ Bonkowski Bey inceleme gezilerinin sonunda; mezbaha, kasap ve bakkallarda temizliğe dikkat edilmediğini ortaya çıkardı ve ayrıca Kasımpaşa deresinin temizlenmesini önerdi. Pek çok mahallerin temizliğinin sağlanmadığını, temizlik olmadıkça hastalıktan kurtulmanın mümkün olmadığını söyledi. Kalıcı bir çözüm getirilemediğinden, her kolera salgınında, sokaklar, çarşı, pazar gibi kurumsal mekânların temiz tutulması için önlemler gündeme gelmekteydi.³⁰⁰

Alınan yoğun tedbirlerin de etkisiyle, 1892'nin yaz ayında kolera İstanbul'a bulaşmadı. 1893 yazı için de benzer önlemlerin alınması gerekmekteydi. İstanbul ve çevresinde uzun zamandır süren lağımaların tamir edilmesi işlemine devam edilmesi, belediye daireleri dâhilindeki bütün mahalle ve sokaklar ile bazı boş yerlerdeki çöplerin düzenli aralıklarla kaldırılması ve gerekli görülen bölgelere muzadd-ı taaffün (antiseptik) maddeler dökülmesi, temizlik hususunda bu dönemde yapılan çalışmalardan bazılarıdır. Tüm bu faaliyetlerle, olası mikrop kaynakları kurutularak kolera şehre ulaşsa bile salgın haline gelmeden yok edilmek istenmiştir.³⁰¹

²⁹⁸Ayar, "Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", s.226.

²⁹⁹Ayar, "Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", s.226.

³⁰⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.146.

³⁰¹Ayar, "Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)", s.226.

3.6.1.4. Dezenfeksiyon Uygulamaları

Mikrop fikrinin henüz olmadığı yıllarda şüpheli yerlerden gelenlerin eşyaları kükürt, güherçile ve kepek karışımından oluşan bir maddeyle tütsüleniyordu. Suya dayanıklı olanlar kırk sekiz saat boyunca suda bekletiliyordu. Altın gümüş ve bunun gibi nakit paralar sirkeyle yıkandıktan sonra kullanılıyordu. Louis Pasteur öncülüğünde mikroorganizmaların varlığı kanıtlandıktan sonra hastalıklarda mikrop teorisi gelişti. Bu yüzden bilim dünyası mikropları yok etmeye yönelik araştırmalara girişti. Mikropların sebep olduğu salgınlar ve bulaşıcı hastalıklar hava, su, yiyecekler, giysiler ve ev eşyaları vasıtasıyla yayılıp genişlediğinden, bu ortamların sterilize edilmesi gerekiyordu. Bunun için değişik yöntemler ve araçlar geliştirildi. Kimyasal dezenfektan püskürten pülverizatörler, içme suları için filtreler, giysiler ve ev eşyaları için etüv makineleri tasarlandı. 100-150 derecedeki basınçlı su buharı kullanımının dezenfeksiyon için en etkili yöntem olduğu fark edilince, değişik etüv makineleri üretildi.³⁰²

Kireç bulunması kolay bir madde olduğundan halka önerilen dezenfektan maddelerindendi. Salgın zamanlarında evler ve dükkânların kireçle badana ettirilmesi, bir evde hastalık görüldüğünde doktor oraya gelinceye kadar hastanın odasına sönmemiş kireç dökülmesi önerilirdi. Hastanın kullandığı kapların kireçle temizlenmesinden başka normal zamanlarda da tuvaletlere günde iki kez kireç sütü dökülüp üzerine kapak kapatılması tavsiye ediliyordu. 1893 kolera salgını başladığında başkentin cadde ve sokaklarına ve hastalık odağı olabilecek yerlere kireç döküldü.³⁰³

Sıkça kullanılan yöntemlerden biri de mikropların yakılmak suretiyle imha edilmesiydi. Bilindiği üzere 1865 yılında İstanbul'da yaşanan büyük kolera salgını, Hasköy ve etrafında büyük hasara yol açan bir yangınla son bulmuştu. 1893'ün Ağustos ayında İstanbul'da bulunan Paris Sefiri Esat Paşa, padişahın isteği üzerine Paris'in kolera salgınında aldığı tedbirleri anlatmıştı. Bu tedbirlerden biri, koleradan ölenlerin odalarındaki eşyaların yakılarak odanın mikroplardan arındırılmasıydı.³⁰⁴

İstanbul'da 1893 senesinde kolera vakaları artmaya başlayınca, salgınla mücadele konusunda görüş almak maksadıyla Pasteur Enstitüsü'nden Dr.

³⁰²Yıldırım, "Karantina İstemezük..", s.23-24.

³⁰³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.146.

³⁰⁴Yıldırım, "Karantina İstemezük..", s.25.

Chantemesse şehre davet edildi. Dr. Chantemesse, şehirde yaptığı incelemeler sonrasında kolerayla en etkin mücadele yöntemlerinden birinin dezenfeksiyon olduğunu bu metodun da İstanbul'da uygulanmadığını bildirdi. Gedikhane, Tophane ve Üsküdar'da üç dezenfeksiyon evi açılmasını önermişti. Bunun üzerine Aralık 1893'te Gedikpaşa Tebhirhanesi³⁰⁵, Nisan 1894'te Tophane ve Mayıs 1894'te de Üsküdar Tebhirhaneleri hizmete girdi.³⁰⁶ Üç tebhirhaneye de Fransa'daki Genest-Herscher Fabrikası'ndan getirilen büyük boyu etüv makineleri yerleştirildi. Tebhirhanelerde, bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüm vardı. Bu iki bölümü ayıran bölüme etüv makinesi koyulmuştu. Etüvün bulaşık ve temiz bölümlere açılan iki kapağı vardı. Bulaşık ve temiz bölümlerin görevlilerinin kullandıkları araç gereçler farklıydı. Herhangi bir ihbar geldiğinde bulaşık tarafın görevlileri hastalığın görüldüğü eve giderek, eşyaları büyük bir çuvala doldurup evi dezenfekte ediyordu. Bulaşık eşyalar tebhirhaneye getirilerek bulaşık taraftan etüve konularak arındırıldıktan sonra temiz taraftan alınıp sahibine götürülüyordu.³⁰⁷ Bir bakteriyolog, senede bir kez etüvün eşyayı istenilen derecede dezenfekte edip etmediğini kontrol ediyordu. Yine görevliler de müfettişler tarafından denetleniyordu.³⁰⁸ Dezenfeksiyon konusunda bu istasyonların sistemli çalışmalarıyla 1893-1894 salgını kontrol altına alındı. Daha sonra ara sıra ortaya çıkan kolera ve diğer bulaşıcı hastalıklarda da dezenfeksiyon işlemine devam edildi. Hastalık olmadığı zamanlarda ise hijyen ve önlem gayesiyle dezenfeksiyon uygulandı.³⁰⁹

1893 kolera salgınında kullanılan modern dezenfeksiyon uygulamalarına muhalif sesler yükseldi. Koleraya yakalananlardan bazılarının padişahın emriyle elbiseleri yanı sıra yüzlerinin de sülümen (kalomel³¹⁰) ve asit fenik ile temizlendiği

³⁰⁵Tebhir, buhar sözcüğünden gelir. Buhar haline getirme, tütsüleme, salgın ve bulaşıcı hastalıkların etkeni olan mikroorganizmaların bulunduğu giysi ve eşyaların, basınçlı su buharı ile yok edilmesi amacıyla etüvden geçirilmesi yani dezenfekte edilmesi demektir. Bu işlemin yapıldığı yere de tebhirhane denilmektedir. Adem Ölmez, "İkinci Abdülhamit Döneminde Koruyucu Hekimlik ve Bazı Vesikalar", *Belgeler*, 2013, S. 34, s. 94.

³⁰⁶Yıldırım, "Karantina İstemezük..", s.25.

³⁰⁷Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu, 2 Haziran 2007, Ed. Bülent Öztay, Nuran Yıldırım, Murat Çekin, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul 2008, s.200.

³⁰⁸Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri", s.206.

³⁰⁹Yıldırım, "Karantina İstemezük..", s.25.

³¹⁰Kalomel: Hekimlikte, özellikle bağırsak kurtlarını düşürmekte kullanılan beyaz bir toz hâlindeki zehirli madde, cıva klorürün ticarî adı. Erdi Okulmuş, "PÂNZEHİR-NÂME", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s.152.

bunda dolayı zehirlenip ölenler olduğu yolunda şayialar şehrin sokaklarında dolaşmaya başlamıştı. Söylentiler saraya ulaştığında 18 Kasım 1893 günü dâhiliye, sıhhiye, zaptiye nezaretleri ve şehremanetine birer yazı gönderildi. Yazıda “dezenfekte etmek” terimiyle temizliğin kastedildiği, halk *dezenfekte* ve *dezenfeksiyon* gibi tabirlere alışık olmadığından, bu tabirlerin birtakım farklı yorumlara neden oluyordu. Bunun için artık bu tabirler yerine “tathir ve tanzif” yani temizlemek, yıkayıp pâk etmek gibi terimleri kullanılacaktı. Aynı gün sıhhiye ve zaptiye nezaretleriyle şehremanetinden söylentilerin doğru olup olmadığının araştırılması istendi. Yapılan araştırmalarda, tahaffuzhanelerde suyla karıştırılıp kullanılan yüzde beşlik asit fenik ile binde birlik aksülümenin, pülverizatörler ile insanın yüzüne ve gözüne gelse bile bir etki yapmayacağının fennen sabit olduğu, ayrıca bu maddelerin eşyadan başka insan vücudunda kullanılmadığı anlaşılmıştır. 23 Kasım 1893 günü gazetelerde yayınlanan ilanla gerçekler halka duyuruldu ve bu söylentilerin uydurma olduğu açıklandı.³¹¹

Etüv makineleri son derece pahalıydı. Bu nedenle Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa’nın (1832-1903) girişimiyle Bahriye Merkez Hastanesi operatörlerinden Dr. Ancelo Bohor (Angelo Acciote, öl. Kasım 1907) ile Çarkçı Solkolağası Mehmet Ali, Geneste ve Herscher etüvlerini model alarak bir etüv yaptılar (1892). Tersane-i Amire tezgâhlarında üretilen etüv makineleri ve pulverizatörler hastanelere, tahaffuzhanelere ve ihtiyaç duyulan yerlere gönderildi.³¹²

3.6.1.5. Şehrin Su Şebekesi İle İlgili Alınan Tedbirler

İstanbul’da kolera salgınlarının yaşandığı 1831-1915 yıllarında şehrin su ihtiyacı Bizans’tan kalma tesislere ilave olarak devreye koyulan kaynaklardan sağlanmaktaydı. Bunlar Halkalı, Kırkçeşme Suları ile Taksim Suyu, Elmalı Suyu, Terkos Suyu ve Kağıthane Suyu idi. Ayrıca; Kısıklı, Çamlıca, Karakulak, Göztepe, Kayışdağı, Büyükdere, Keçe, Kanlıkavak, Ayazma gibi kaynak sularına ek olarak çeşme, sarnıç ve kuyu suları da kullanılmaktaydı. 1892 yılında yaşanan salgınlarda Avrupalılar, şehir sularının koleranın en önemli bulaşma araçlarından biri olduğunu anlamışlardı. Hatta hastalık mikroplarının içme suları ile bulaştığı yolunda yayınlar

³¹¹Yıldırım, “Karantina İstemezük..”, s.25.

³¹²Yıldırım, “Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhir Makinesi/Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay. İstanbul 2004, s.423-424.

yapılmaktaydı.³¹³ Osmanlı Hükümeti bu gerçeğin farkında olarak, İstanbul'un içme suyu kaynaklarının kontrol ve ıslahı ile ilgili çalışmalarda bulunmuştur.³¹⁴ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askeri Tıp Okulu) Bakteriyoloji Muallimi Hamdi bin Aziz'in tavsiyesiyle İstanbul sularının sağlığa uygun olup olmadığını belirlemek amacıyla bakteriyolojik analiz yapacak bir laboratuvar yaptırılması kararlaştırıldı.³¹⁵

Kolera salgını ile mücadele yöntemlerini belirlemek üzere Pasteur Enstitüsü'nden davet edilen Dr. Chantemesse, bakteriyoloji biliminin, koleranın bulaşma vasıtası kabul ettiği şehir suları hakkında da incelemelerde bulundu. Çırçır, Dutluk ve saraya giden Taksim sularını temiz buldu, 1 cm³'de 4.220 mikrop gördüğü Beyoğlu'ndaki Taksim suyunu fena su olarak nitelendirdi. Koleranın şiddetlendiği o dönemde yağmur da sağanak şeklinde yağıyordu. Dr. Chantemesse kolera vakalarındaki artışı, çöplerin sel sularıyla birlikte iyi korunamayan su havzalarına taşınmasına bağladı. Bu şekilde kirlenen suların hastalığı yaydığı kanaatindeydi.³¹⁶

Kolera vakalarının devam etmesi Bentler çevresindeki köylerde de birtakım önlemleri gerekli kıldı. Bölgeye giden Dr. Chantemesse, Belgrat (Belgradcık) Köyü'nün domuz ahırları ile Kömürcü ve Bağçecik köylerinin kanalizasyonlarının su bendinde aktığını tespit etti. Bent sularını tahlil ederek bu köylerin Büyük Bent' in yanından kaldırılması gerektiğini Padişaha bildirdi.³¹⁷ Bunun üzerine Belgrat, Kömürcü ve Bağçecik köylerindeki emlak ve arazi istimlak edilerek köylüler Kemerburgaz'da yaptırılan evlere yerleştirildi. Su şebekeleri hakkında yapılan analizler, arkası gelmeyen kolera vakalarının Beyoğlu ve Taksim civarındaki ahalinin içtiği Taksim suyundan kaynaklandığına işaret ediyordu. Selimiye kışlasındaki askerlere kaynamış su içirildiği halde koleranın önü alınamamış, kışlaya gelen su iptal edilip memba suyu kullanılınca yok olmuştu. İstanbul'un farklı su kaynaklarından beslenen birbirlerinden uzak semtlerde kolera görülmesinin nedeni hemen hemen bütün su kaynaklarının kolera basili içermesiydi.³¹⁸

Su meselesine çok önem veren II. Abdülhamit acilen Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu'nun toplanmasını ve alınacak tedbirlerin belirlenmesini istedi. 11 Aralık 1893 günü toplanan komisyon, Dr. Maurice Nicolle ile Dr. J.Karlinski'ye suları

³¹³Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm", s.6.

³¹⁴Ayar, "*Osmanlı Devletinde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*", s.265.

³¹⁵Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm", s.6.

³¹⁶Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm..", s.6-7.

³¹⁷Yıldırım, "1893'te İstanbul'da Kolera Salgını", s.147-148.

³¹⁸Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm..", s.6-7.

analiz etmelerini bildirdi. Dr. Karlinski, Bahçeköy civarındaki bent suları ile Selimiye Kışlası'ndaki çeşmenin suyunda fazla miktarda koli basili olduğunu bildirdi, kolera vibriyonu bulunmuyordu. Dr. Nicolle ise Taşkısla ve Gümüşsuyu Kışlasına verilen sularda vibriyon tespit etmişti. 1895 yılında Yeniköy'de görülen kolera vakaları üzerine II. Abdülhamit, bu kez kolera ve şehrin temizliği çalışmalarıyla ünlenmiş, Münih Üniversitesi profesörlerinden Rudolf Emmerich'i (1852-1914) davet etti. Dr. Emmenerich, Yeniköy kuyu suyuna kanalizasyon karıştığını, bu suyun içmek ve yemek pişirmek için uygun olmadığını bildirdi. Bentlerden Yeniköy'e gelen suyu ise kullanılabilir nitelikte buldu. Belgrat ve Terkos su kaynaklarını, bentleri ve büyük su kemerlerini de teftiş eden Dr. Emmerich, aldığı su örneklerinde incelemeler yaptı. Başkentin su şebekesini yeterli görmekle beraber, Terkos ve Belgrat sularının araştırılmasını tavsiye etti.³¹⁹

Yapılan incelemeler sonucunda mikrop görülen su kaynakları için önlemler alınmaya başlandı. Terkos gölünde balık avlamak yasaklandı, bentlerden gelen suyollarının temiz tutulması için uğraşıldı, bentlerin yıkık baca ağızlarının taş kapaklarla kapatılması yerine yalnızca ağaç dallarıyla örtülüp üzerine küçük taş parçaları ve toprak konulmasının yanlış olduğunu, bunların suların temiz tutulmasını zorlaştırdığı belirtildi.³²⁰ Koleranın sularla bulaşıp yayıldığı anlaşıldıktan sonra deniz başta olmak üzere her türlü su ürünleri yasaklanmış; dereler, kuyular vb. kaynaklarla sulanıp yetiştirilen sebze ve meyveler de yasaklanarak alınan önlemler genişletilmiştir. 1865'teki büyük salgında olduğu gibi 1893-94 kolera salgınında da İstanbul'da sebze ve etlerin açıkta satılması yasaklanmıştır. Su şebekesi ile paralel yürütülmesi gereken diğer önemli mevzu ise kanalizasyonlardı. Kanalizasyon sistemi ile suların ilişkisini ortadan kaldırmak amacıyla yıllara yayılan uğraşlar sonunda İstanbul suları süzgeçler ve tasfiye makineleriyle arıtılmış, sonunda kolera tarihe karışmıştır.³²¹

Türkiye'de toplum sağlığının içme suları ile ilişkilendirilmesi ve şehir sularının bulaşma nedeni olarak genel kabul görmesi, 1893-94 İstanbul kolera salgınıyla başlamıştır. Suların kimyasal ve bakteriyolojik analizlerinin de yapıldığı, çağdaş bir eğitim ve kamu sağlığı kurumu olarak kurulan Bakteriyolojihane-i Şahane de bu

³¹⁹Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm", s.6-8.

³²⁰Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm", s.9.

³²¹Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm", s.11.

dönemde hizmete girmiştir.³²² Bu açıdan 1893-1894 kolera salgını araştırma konumuzun zaman diliminin dışında olmasına rağmen incelemek ve bu dönemde yaşanmış olan gelişmeleri aktarmakta fayda görülmüştür.

1893-1894 kolera salgınının ardından şehirde beş farklı salgın görülmüştür. İlki 1907-1908 yıllarında Rus hacı adaylarının sebep olduğu kolera salgınıdır. Bu salgın 1907’de Rusya’dan Hicaz’a gitmek üzere İstanbul’a uğrayan iki hacı adayı ile İstanbul’a taşınmıştır. İkincisi 1910-1911 salgınıdır. Başta Trabzon olmak üzere tüm Karadeniz sahillerini saran bu salgın Anadolu’nun başka taraflarına da bulaşmıştır. 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında yaşanan üçüncü salgın ise, savaşın 24 Ekim’de Kırklareli bozgunu ile son bulması neticesinde Osmanlı ordusunun dağınık bir halde İstanbul’a çekilmesi sonucunda gerçekleşti. Perişan ve yorgun askerler ellerine ne geçerse yiyor, önlerine gelen pis suları içiyor, tuvalet ihtiyaçlarını da yollarda gideriyordu. İşte bu koşulların etkisi ile ilk vakalar görülmeye başlandı. Dördüncü kolera salgını da bu salgının uzantısı olarak İstanbul’da yayılmaya devam etti ve alınan önlemlerle şiddet kazanmadı.³²³ Bundan sonra 13 Ekim 1970 günü Sağmalcılar’da kolera El-Tor tipi salgın baş göstermiştir. Türkiye’de yaşanan son ciddi kolera salgını olan bu salgın İstanbul’da yaşayanların hafızalarında ciddi izler bırakmıştır. 1978 yılında koleranın hafızalardaki etkisini silmek amacıyla Sağmalcılar ismi Bayrampaşa olarak değiştirilmiştir.³²⁴

³²²Yıldırım, “Su ile Gelen Ölüm”, s.10.

³²³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.149-154.

³²⁴Fatih Artvinli, “Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açıdan Kısa Bir Bakış”, Türk Tabipleri Birliği, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, s.52.

4. 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA İSTANBUL'DA GÖRÜLEN ÇİÇEK SALGINLARI

Arşiv kayıtlarında çeşitli şekilde geçen çiçek hastalığı için “illet-i çiçek”, “maraz-ı çiçek”, “çiçek istilası” gibi tabirler kullanılmıştır. Hastalık başkent İstanbul'da 19. yüzyıl boyunca belirli aralıklarla çeşitli tarihlerde hafif ya da şiddetli şekilde görülmüştü. Salgınlar 1845, 1847, 1853, 1856, 1864, 1871, 1877-78, 1881, 1887, 1889-91, 1894, 1897-98 olarak sıralanmaktadır. Gittikçe alanını genişleten hastalık başkentten Avrupa kıtasında bulunan topraklarına da sıçramıştır. Bölgede 1844-1897 yılları arasında 19 farklı noktada çiçek hastalığı görülmüştü.³²⁵

4.1. 1845 Yılında Yaşanan Çiçek Salgını

19. yüzyılda değişik tarihlerde çiçek salgını ile savaşmak zorunda kalan İstanbul, bazen birden çok salgını bir arada yaşamış, bu da ölüm oranlarını ciddi derecede arttırmıştır. Bu durum toplumun huzurunu iyiden iyiye bozmaya başlamıştır. Başkentte tespit edilen ilk çiçek salgını 1845 yılında görülmüştür. Abdülmecit'in saltanatına tesadüf eden bu salgının şiddeti çok fazla olmuştur. Hastanelerin yatak kapasiteleri yetersiz kaldığından hastalar hastane bahçesi ve avlularda tedavi edilmişti. II. Mahmut'un eşi ve Abdülmecit'in annesi olan Bezmiâlem Valide Sultan ortaya çıkan durumdan rahatsız olmuştur. Bu sıkıntıyı giderebilmek ve yoksulları karşılık beklemeden tedavi edebilmek adına 1845 yılında *Bezmiâlem Valide Sultan Gureba-i Müslimîn Hastanesi*'ni inşa ettirmiştir.³²⁶

4.2. Bezmiâlem Valide Sultan Gureba-i Müslimîn Hastanesi

Hastanenin ilk resmi adı *Bezmiâlem Gurebâ-yi Müslimîn Hastanesi*'dir. Ancak daha sonra Bezmiâlem Hastanesi, Vakıf Gureba Hastanesi, Gurebâ-yi Müslimîn Hastanesi gibi farklı adlarla da anılmıştır. Günümüzde *Bezmiâlem Vâlide Sultan Vakıf Gureba Hastanesi* olarak anılmaktadır. Sultan Abdülmecit zamanında İstanbul'da hizmet veren Fâtih Şifâhânesi, Süleymaniye Dârüşşifâsı, Haseki Hürrem Sultan Bîmarhânesi, Üsküdar'daki Nurbânû Vâlide Sultan Bimârhânesi gibi sağlık kurumları ihtiyacı karşılamada yetersiz kalıyordu. Bu sebeple Bezmiâlem Vâlide Sultan tarafından bina, yanındaki cami ve çeşme ile birlikte 200 yataklı bir erkek

³²⁵Mercan, XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...,s.23.

³²⁶Mercan, XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...,s. 24-25.

hastanesi olarak yaptırılarak 2 Nisan 1845 Cuma günü hizmete açılmıştı.³²⁷ Bu yapı Osmanlı tıp tarihinde *hastane* adıyla anılan ilk yapıydı. Yapı ağaçlarla bezeli ve dikdörtgen bir iç bahçe çevresini dolanan kapalı koridorları, dış kenarlarına dizili büyük hasta koğuşlarından oluşan plana sahipti. Dolayısıyla bu haliyle geleneksel Osmanlı medrese ya da 19. yüzyılda yapılan büyük askeri kışla yapısını anımsatmaktadır.³²⁸

Yapının dış ölçüleri 98m.x123m'yi buluyordu. Hastane genel itibariyle tek katlı olup, kuzey ve doğu yönündeki kanatların altındaki alana hamam, mutfak ve çamaşırlık bulunan bir bodrum kat eklenmişti. Buna ilaveten giriş kanadının batı ucundaki yapıya bitişik bir mescit yaptırılmıştır. Hastanenin ilk oluşturulduğunda 12 koğuş ve 201 yataklı olduğu ifade edilen hastanede baştabip, ikinci tabip, müdür, eczacı ve cerrahlar için ayrı odalar bulunmaktaydı.³²⁹ 12 koğuştan bir tanesi bulaşıcı hastalıklar için ayrılmıştı. Ülkede henüz mikrop anlayışının olmadığı bir dönemde bu tür hastalıklar için ayrı bir koğuş tahsis edilmesi önemli bir husustur. Diğer bir husus da hastanenin tek koridor üzerine ve bulaşıcı hastalıkların ancak koğuş yoluyla ayrılmasına imkân verecek biçimde inşa edilmiş olmasıdır. Vakfiyede, hastaların yiyeceklerinde kısıtlama yapılmaması, hastalara özellikle et gibi besleyici gıdaların verilmesi belirtilmişti. Vakfiyede ayrıca fiyatı altın değerinde olsa bile mutfakta soğan bulunması gerekliliği ifade edilmişti. Bu hususlar hastaların ihtiyaçlarının karşılanması noktasında önemle durulduğunun göstergesidir.³³⁰

15 Temmuz 1847'te hastanenin Bezmiâlem Valide Sultan'ın bütün vakıflarını kapsayan vakfiyesi tanzim edilmişti. Hastaneye ayrılan bölümün başında, hastanenin *gurebâ-yi müslimîne* tahsis edildiği vurgulanmış fakir ve kimsesi olmayan kişilere karşılıksız hizmet vermesi hususu günümüze kadar devam eden vakıf şartlarının temelini oluşturmaktadır.³³¹

Hastane hizmete girdikten sonra şehrin farklı bölgelerinde de çocuk, kadın ve erkek hastaneleriyle, zührevi hastalıklar ve kuduz vakalarına bakan başka ihtisas hastaneleri yapılmıştır. Abdülmecit, 1844 ve 1845 yıllarında Mekteb-i Tıbbiye-i

³²⁷Asaf Ataseven, "Gureba Hastanesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 14, İstanbul 1996, s. 202.

³²⁸Yıldırım Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 8, S.2, (1988), s. 126.

³²⁹Yavuz, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları", s. 126.

³³⁰Ataseven, "Gureba Hastanesi", *İSAM*, s.203.

³³¹Ataseven, "Gureba Hastanesi", *İSAM*, s.203.

Adliye-i Şahane’ den ilk mezun olacak öğrencilerin sınavlarında bizzat bulunmuştur. Başarılı olan talebelere iyi rütbeler verilmiştir. Padişah hastane inşası yanında aşı konusunda da son derece hassas davranıyordu. Verdiği önemi Rumeli seyahatindeyken Edirne’de kendi huzurunda çocukları aşılatmasından tespit etmek mümkündür. Aşılama konusunda halkın henüz bilmediği yeni usul aşidan korkmasını önlemek amacıyla onları bilgilendirmek adına seretibbaya konferanslar verdirmiştir. Bu uygulama başarılı olmuş olmalı ki halk kendi istekleriyle aşılanmak için müracaat etmeye başlamıştır.³³²

Hastane günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne bağlı, T.C. Bezmiâlem Vakıf Üniversitesi adı altında hizmet vermektedir. Üniversiteye dönüştürülen bu vakıf kuruluşunun vakfiyede adı ve sınırları belirtilen yerlerle birlikte, zeytinlikler de dâhil olmak üzere adanın ve işletmelerin birçoğunun tapusunun elde edilememesi bazı sorunların başında gelmektedir.³³³

4.3. 1845 Salgını Sonrası Hastalığın İstanbul’daki Seyri ve Alınan Tedbirler

Çiçek hastalığıyla mücadelede bir taraftan kurumsal anlamda çalışmalar yapılırken diğer taraftan zamanın şartları gereği gezici doktorlardan da faydalanılmıştı. Bu uygulama 1847’deki çiçek salgınında yapılmıştır. 1847 yılının Mart ayında tahaffuzhaneden gönderilen raporda İstanbul, Eyüp Sultan, Galata ve Üsküdar civarında çiçek hastalığına rastlandığı bildirilmişti. Bunun üzerine hemen 25 Mart itibarıyla sıkı tedbirlerin alındığı görülmektedir. Öncelikli olarak Müslüman okullardaki aşısız bütün öğrencilere aşı yaptırılmıştı. Aşılama için seyyar aşı memurları görevlendirilerek bunlar ayda bir yahut üç ayda bir mahalleleri gezerek aşılama yapılmıştır. Okula başlamamış çocuklar aileleri tarafından aşıcı dükkânlarında aşılanmıştı. Askerler ise bulundukları kışlalarda aşılanmıştı. Tüm tedbirler sayesinde çiçek salgını hafif atlatılmıştır. Böylece Kırım Harbi’ne kadar İstanbul’da hastalık görülmemiştir.³³⁴

³³²Ünver, Türkiye’de Çiçek Aşısı..., s. 11.

³³³Kenan Göçer, “Bezmiâlem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfiyesi”, *Çankırı Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Yıl 2014, Cilt 4, Sayı 1, s. 146.

³³⁴Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları...*, s.25. Bkz. BOA, A. MKT 68/41 (7 Rabiü’l-evvel 1263/23 Şubat 1847).

1853 yılında Kırım Savaşı başlayınca salgın hastalıklar için uygun ortam yeniden oluşmuştu. Esasen Kırım'da çiçekleme usulü³³⁵ bilinmesine rağmen çiçek gibi diğer pek çok bulaşıcı hastalık, düşmanın yaptığı tahribattan daha çok tahribata neden olmuştu. Savaş nedeniyle olan ölümlerden daha fazla insan yaşamını yitirmişti.³³⁶ Öyle ki İngiliz ve Fransız ordularının başkumandanları dahi hastalıklardan ölmüştür. Askerler binlerce kişilik kabileler halinde haftada birkaç defa İstanbul'a gönderilmişti. Gelen askerler Kasımpaşa, Selimiye, Haydarpaşa ve Haliç'teki gemilerde tedavi ediliyordu. Selimiye Kışlası, Haydarpaşa Hastanesi, Selimiye'deki Kavak Kasrı, Çengelköy'deki Süvari Kışlası, Beyoğlu'ndaki İngiliz St. George Hastanesi ve Haliç'e demirlenmiş iki savaş gemisi Kırım'dan gelen hastalarla dolup taşmıştı.³³⁷ Savaşın etkisiyle 1856 Kasımında tekrar şiddetlenen salgını etkisiz hale getirebilmek amacıyla Mekteb-i Tıbbiye Nazırı, hastanelerden birer tane aşı memuru görevlendirmiştir. Hızla aşılama faaliyetlerine başlandı. Durumu olmayanlar daha önceki dönemlerde olduğu gibi herhangi bir ücret alınmadan tedavi edildi.³³⁸

1864 yılının Ocak ayında Galata ve Beyoğlu'nda yeniden hastalık görüldüğünde halk korkuya kapılmıştır. Gün geçtikçe daha da şiddetlenen salgın dolayısıyla tıbbî personel ve malzeme eksikliği yaşanmıştır. Tedbir olarak bölge için Mekteb-i Tıbbiye' den on tane hekim ve aşı yapmayı bilen bir öğrenci talep edilmişti. Salgınının önü alınamayınca toplumda huzursuzluk ve kargaşa baş göstermişti.³³⁹ Bundan sonra çiçek hastalığı belli aralık görülmemişken 1871'in Mart ayında Beyoğlu, Boğaziçi ve Üsküdar kesimlerine tekrar görülmeye başlanmıştı. Bu günlerde Rumeli ihtiyat fertlerinden İstanbul'a gelen Arnavut askerler aşısız olmalarından dolayı hastalığı yaymışlardı. Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin avlusunda ayrı bir bölüm hazırlanarak özel hekim ve hastabakıcılar nezaretinde hasta olan askerler tedavi edilmişti. Ancak tedavi sırasında refakatçilerin bazılarına mikrop bulaşmıştı. Bu sebeple hasta sayısı artarak seksene kadar çıkmış ve hastalardan yirmisi hayatını kaybetmişti. Sayısal verilere göre, 1871 yılında

³³⁵Çiçekleme Usulü: "Türk Usulü Çiçek Aşısı" olarak da bilinen, hafif çiçek çıkarmış bir hastanın yarasından alınan apse bir ceviz kabuğu içinde saklanarak kurumaya bırakılır. Mayıs ayında gülsuyu ile sulandırılıp kola iğne ile yapılan çiziklere koyulur. Böylece bekletilerek hafifletilmiş olan çiçek virüsü sağlam insana aktarılmış olurdu. Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s. 9-15.

³³⁶Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s.25.

³³⁷Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 52.

³³⁸BOA, A. MKT. MHM, 104/17, (23 R. 1273/ 21 Aralık 1856).

³³⁹BOA, A. MKT. MHM, 2907/71, (12 Ş. 1280/22 Ocak 1864).

İstanbul'un diğer askeri hastanelerinde çiçek hastalığından ölenlerin sayısı 36'ydı.³⁴⁰ Çiçek hastalığının Arnavutlar arasında az görüldüğü ifade edilmektedir. Hastalıkların Arnavutlara bulaşmamasının en önemli nedeni olarak dağlık bölgelerde ve dağınık halde yaşıyor olmaları gösterilmektedir. Her hane birbirine 3-5 dakikalık mesafelerde olduğu için buralarda bulaşıcı hastalık görülmüyordu. Dolayısıyla çiçek hastalığı da görülmediğinden aşılanamıyor ve bağışıklık kazanamıyorlardı. İstanbul'a geldiklerinde ise çiçek hastalığı ile karşılaşp hastalanıyorlardı. Vücutları her türlü hastalığı kapmaya müsait oluyordu.³⁴¹

93 Harbi, İstanbul'da çiçek vakalarının artışına sebebiyet veren bir başka gelişme olmuştur.³⁴² Savaştan kaçan Müslümanlar Anadolu'ya ve İstanbul'a gelirken yol boyunca geçtikleri güzergâhlara çiçek gibi çeşitli hastalıkları da taşımışlardı. İstanbul'un genel sağlığını tehlikeye sokan bu şartlar birçok mültecinin de ölümüne sebep olmuştu.³⁴³ Bu dönemde salgın hastalıklardan ölenlerin sayısı, neredeyse savaşta ölenlerin sayısını geçmişti. Salgın sırasında İstanbul'da yaşanan en önemli sorunlardan biri defin işlemlerinde yaşanıyor. Ölümün çok olması ve bunların gelişigüzel gömülmesi salgınların artmasını tetikliyordu. Durumun anlaşılması üzerine definlerde şehir merkezlerindeki mezarlıkların kullanılması yasaklanmıştı. Mezarlıkların şehirden uzak yerlerde açılması kararlaştırılmış ancak bu kararın uygulanması geciktiğinden mülteciler, Eyüp ve Gümüşsuyu mezarlıklarını kullanmışlardı. Bu mezarlıklarda da yer kalmayınca içinde ölü bulunan mezarlar tekrar açılmıştır. Ölenler bu açılan mezarlıklara üst üste gömülmüştür. Defnedilmeyen cesetlerin kokusu şehrin etrafını sarmış ve üç ila dört gün dışarıda kalan cesetler bu defa Karacaahmet Mezarlığına defnedilmiştir.³⁴⁴ 93 Harbinden yaklaşık üç yıl sonra İstanbul'da yeni bir salgın başlamıştır. Bu salgında hastalığa yakalananların sayısı 50'ye ulaşmıştır. Yaklaşık bir ay devam bu salgın, Şubat 1881'den itibaren etkisini azaltarak ancak kontrol altına alınabilmişti. Başkentte sıklıkla çıkan çiçek hastalığıyla mücadele etmek için yetkililer belli aralıklarla aşı kampanyaları başlatmışlardı. 1883 yılının Şubat ayında, Şehremaneti'nden tayin olunan memurlar, çiçek hastalığından çocukları korumak maksadıyla 1. 2. ve 6. Belediye Dairelerinde 766'sı meccanen olmak üzere toplamda 2.450 çocuğun

³⁴⁰Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, 147.

³⁴¹Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, s. 147.

³⁴²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.122.

³⁴³Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s. 26-27.

³⁴⁴Özdemir, *Salgın Hatalıkları...*, s.56.

aşılmasını sağlamışlardı. Hastalık henüz atlatılmışken 1887'nin Aralık ayına gelindiğinde Küçükbakkalköy'de yeni bir salgın başlamıştı. Bu salgında on iki çocuk hayatını kaybetmişti. Gazete manşetlerinde bu ölümlerin sebebi olarak hekim yetersizliği gösteriliyordu. Bunun üzerine öncelikle Şehremaneti ile Sıhhiye ve Tıbbiye Nezareti harekete geçerek bölgeye hekim göndermiş sonrasında alınan diğer tedbirlerle beraber hastalık kontrol altına alınmıştı. Fakat çok uzun sürmemiş ve hastalık, farklı bölgelerde başlayıp oradan oraya sıçrayarak devam etmişti.³⁴⁵

Kasım 1889'da İstanbul'da bir salgın daha başlamıştı. Bütün alınan tedbirlere rağmen salgının kontrol altına alınması kolay olmayacaktı. Şubat ayında Şehremaneti ile Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen raporda aşılama faaliyetlerinin sürdürüldüğü ancak buna rağmen vakaların artmaya devam ettiği bildirilmişti.³⁴⁶ Aşılama faaliyetlerinin sürdürülmesine rağmen salgınların önü alınamayınca II. Abdülhamit Başhekim Mavroyani Paşa'yı görevlendirmişti. Başhekim aşı yaptırmayan İstanbul halkını sert bir dille uyarıyordu.³⁴⁷ Aşı faaliyetleri devam etmiş bir ay içerisinde Beşinci Daire-i Belediye tarafından 335 çocuk ücretsiz aşılanmıştı. Tedbirlerin ardından nisan ayında hastalık hafiflemişti.³⁴⁸ Aradan bir ay geçtikten sonra Üsküdar Açıktürbe'de sadece iki çiçek hastası tespit edilmişti. Sonuçlar tedbirlerin işe yaradığını göstermektedir. Ardından ağustos ayında Büyükdere'de ufak çapta bir salgın ortaya çıkmıştı. Bu salgında ölen çocukların sayısı on yediydi. Bu seferki ölümlerin altında yatan neden halkın belli aralıklarla üç defa tekrar yapılması gereken çiçek aşısının düzenli periyotlarına devam edilmemesiydi.³⁴⁹

Çiçek salgınları henüz tam anlamıyla kontrol altına alınamadan haziran ayında tekrar salgın baş göstermişti. Tıbbiye Nezareti'ne 4 Temmuzda gönderilen raporda Büyükdere, Dereiçi ve İslam adlı mahallerdeki bazı Hristiyan ailelerde çiçek vakaları tespit edildiği bildiriliyordu.³⁵⁰ Üstelik aynı anda kızıl, kızamık ve dank³⁵¹ hastalıklarının da hüküm sürdüğü bu mevkiinde çiçek hastalığından hayatını kaybedenlerin sayısı artmıştı. Vakaların artması üzerine ağustos ayında

³⁴⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.122.

³⁴⁶BOA, DH. MKT, 1695/41, (14 C. 1307/5 Şubat 1890).

³⁴⁷BOA, DH. MKT, 1699/47, (24 C. 1307/15 Şubat 1890).

³⁴⁸BOA, DH. MKT, 1706/80, (18 Recep 1307/10 Mart 1890).

³⁴⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.122-123.

³⁵⁰BOA, DH. MKT, 1747/57, (16 Zilhicce 1307/3 Ağustos 1890).

³⁵¹Dang Hastalığı: Tüm dünyada tropikal ve subtropikal bölgelerde endemik olarak görülen, şiddetli grip benzeri semptomlara neden olan viral bir hastalıktır. Kırılmış gibi kemik ağrılarına neden olduğu için 'kırık kemik humması' olarak da bilinir. Etkeni flavvirüs ailesinden Dang virüsüdür. T.C Sağlık Bakanlığı, Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü, Seyahat Sağlığı.

Büyükdere'ye bir aşı memuru gönderilmişti.³⁵² Bu salgın eylül ayına gelindiğinde hafifleyince önceden talep edilen aşı memuruna ihtiyaç kalmadığı ve belediye doktorlarının yeterli olacağı düşüncesi oluşmaya başlamıştı. Ancak çok geçmeden Büyükdere'deki çiçek mikrobunu şehir içine oradan Boğaziçi'ne sıçramıştı.³⁵³ Yetkililer acilen harekete geçerek duruma el koymaya çalışmış ve aşısız kimsenin kalmaması için çalışmalar yürütmüştü. Bu iş için görevlendirilen Dr. Violi çiçek aşılarını halka uygulamaya çalışmış ve belediye memurlarının zorlamasıyla ancak 200 kişiye aşı yapabilmişti.³⁵⁴ Çünkü birçok kişi saklanarak aşı olmaktan kaçınmıştı.³⁵⁵ Hastalığın tüm olumsuz sonuçlarını yaşamakla birlikte insanların aşı olmaktan kaçınmasının altında bir takım psikolojik, dini ve geleneksel kanaatlerin olduğunu söylemek mümkündür.

Fıstıksuyu civarında oturan Rum ailelerinden 4 çocuk Ekim ayında çiçekten dolayı ölmüştü. 7. Daire-i Belediye Tabibi Bedros, ölen çocukların elbiselerini usulüne uygun olarak yaktırmıştı. Hastalanan kişilerin kullandıkları giysiler ve eşyalar yakıldığı için halk, çiçek hastalarını belediyeye bildirmiyordu. Bu da salgının daha çok artmasına neden oluyordu.³⁵⁶ Ekim 1890'da bir rapor hazırlanmıştı. Tıbbiye Nezaretine sunulan raporda Suriçi, Büyükdere ve Kefeli köylerinde görülen çiçek hastalığı sebebiyle ölen veya tedavi altına alınanların isimleri, bu bölgede aşıların hangi usulle yapıldığı ve alınması gereken tedbirler ele alınmıştı. Raporda ayrıca çiçek nedeniyle vefat eden kişilerin ailelerinin yaptığı ihmaller de belirtilmişti.³⁵⁷ Hükümet tüm önlemlere rağmen çiçek salgınlarının bir türlü önünün alınamaması üzerine kasım ayında daha katı tedbirlere başvurmuştu. Öncelikli olarak Beyazıt bölgesinde ruhsat alınmadan açılan çekirge dükkânlarının kapatılması kararlaştırıldı. Sonrasında Bakırköy'de önceden kapatılmış olduğu halde izinsiz tekrar açılan mezbaha, ahır ve han odaları hakkında inceleme başlatıldı. Devam eden incelemeler sonucunda belediye görevlileri, Galata'daki Fransız kasabın dükkânında olup insanları rahatsız eden domuz eti ve salamura bağırsağı gibi malzemeleri kaldırttı.³⁵⁸ Dr. Violi'yle Dr. Topkapulıyan da, Büyükdere ve Mezarburnu taraflarına görevlendirildi. Doktorlar görev mahallindeki 700'den fazla kişiye aşı yapmıştı.

³⁵²BOA, DH. MKT, 1753/13, (4 M. 1308/20 Ağustos 1890).

³⁵³BOA, DH. MKT, 1757/36, (17 M. 1308/2 Eylül 1890).

³⁵⁴BOA, DH. MKT, 1773/105, (6 S. 1308/21 Eylül 1890).

³⁵⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.122.

³⁵⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.122.

³⁵⁷Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s.29.

³⁵⁸BOA, DH. MKT, 1777/33, 18 Ra. 1308/1 Kasım 1890).

İstanbul yönetiminin tüm çabalarına rağmen salgınlar önlenemiyordu. Violi ve Topkapulıyan' ın verdikleri bilgiler bu konuda bizlere bazı ipuçları vermektedir. Onlar birçok kişinin aşından kaçtığını ve aşı yaptırmama konusunda direndiklerini ifade ediyorlardı. Dolayısıyla istenilen başarı bir türlü elde edilemiyordu.³⁵⁹ Bunu Sıhhiye Müfettişliği raporları da göstermektedir. Sıhhiye Müfettişliğinin 22 Kasım 1890 tarihli raporunda Büyükdere ve Balat'ta çiçek hastalığıyla ilgili alınan tedbirlerin uygulanamadığı tespit edilmişti. Bunun üzerine Şehremaneti'nden ilgili bölgelere derhal uyarı yapılması bildirilmişti.³⁶⁰ Talep ardından 27 Kasım 1890'da Büyükdere ve Hasköy ahalisi, Şehremaneti tarafından sert bir dille uyarılacaktır.³⁶¹ Bu sıralarda Beykoz'a bağlı Paşabahçe mevkiinde Nemçeli aileler arasında da çiçek salgını başlamıştı. Hemen Sekizinci Daire-i Belediye tarafından, buraya doktorlar görevlendirilmişti. Ancak doktorlar hasta sahipleri tarafından kabul edilmemişti.³⁶² Bunun üzerine Hariciye Nezareti yazıyla Nemçeli aileleri uyarak tedavi olmalarını emretmiştir.³⁶³ Ayrıca Paşabahçe'deki şişe fabrikasında çalışan Nemçeli aileler için de fabrika yönetimine bir yazı gönderilip tabip kabul etmeyen aileler uyarılmıştır. Bu aileler fabrikada bulunan doktorun tedavi ve tavsiyelerine uyacaklardı.³⁶⁴ Büyükdere'de hastalık başladığı andan itibaren 180 kişiye bulaşmış ve hastalardan 22'si ölmüştü. Sonuç aşı yaptırmamanın önemine işaret etmektedir. Çünkü ölenlerin hiçbirisi aşılı değildi.³⁶⁵

Salgının bir türlü kontrol altına alınamaması altındaki en önemli etmenlerden biri toplumun modern aşıya karşı olumsuz yaklaşımıydı. Halkın bu yaklaşımı nedeniyle yaklaşık iki hafta sonra hastalık yeniden İstanbul Suriçi ve Bilâd- Selâse' de tekrarlamıştı. Bu salgının müsebbibi yine çocuklarını aşılattırmayan ebeveynler olarak görülüyordu.³⁶⁶ Büyükdere, Galata, Hasköy ve Balat sakinleri uzun zaman boyunca hastalıkla mücadele etmesine rağmen halk arasında hala aşısını yaptırmayanlar vardı. Aralık'taki genel bir uyarıyla yöre halkı aşılarmaya yönlendirilmiştir.³⁶⁷ Beyoğlu Belediye Dairesi Başkanı Macit Bey de, kaza

³⁵⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.122.

³⁶⁰BOA, DH. MKT, 1783/61, (9 R. 1308/22 Kasım 1890).

³⁶¹BOA, DH. MKT, 1785/95, (14 R. 1308/27 Kasım 1890).

³⁶²BOA, DH. MKT, 1790/24, (26 R. 1308/9 Aralık 1890).

³⁶³BOA, DH. MKT, 1783/115, (10 R. 1308/23 Kasım 1890).

³⁶⁴BOA, DH. MKT, 1790/24, (26 R. 1308/9 Aralık 1890).

³⁶⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.123.

³⁶⁶BOA, DH. MKT, 1791/53, (1 Ca. 1308/13 Aralık 1890).

³⁶⁷BOA, DH. MKT, 1795/01, (12 Ca. 1308/24 Aralık 1890).

dâhilindeki tüm yerli ve yabancı okul öğrencileri için bir aşı kampanyası başlattı.³⁶⁸ Belediyenin kampanyası üzerine 23 Kasım- 16 Aralık 1890 tarihleri arasında toplamda 165 çocuk aşılanmıştı.³⁶⁹

Ocak 1891’de Büyükdere, Topkapı, Kabataş ve Fındıklı mevkilerinde birtakım yeni tedbirler uygulanmıştı. Buna göre ilkin Balat iskelesindeki bataklıkın tasfiye edilmesi ve Fatih civarındaki medreselerdeki çöplerin kaldırılarak tuvalet ve lağımın koku saçmasının önlenmesi amaçlanmıştı. Yine bu tedbirler kapsamında Tophane Medresesi bitişiğindeki imaret kazanlarının kalaylatılması gerekiyordu.³⁷⁰

Devlet aldığı tedbir ve kararlarla salgınları önlemeye çalışsa da hala aşılama konusunda ihmaller vardı. Üçüncü, Dördüncü ve Yedinci Belediye sınırları içinde aşısız çocukların sayısı 553’tü. Bunun üzerine Başhekim olan Mavroyani Paşa İstanbul ve İstanbul’a yakın mahallerde gereken tedbirlerin alınması için Ocak ayında ikinci bir uyarı yapar.³⁷¹ İlgili uyarının ardından çocuklar aşılanarak hastalık kontrol altına alınmıştı.³⁷² Bu şekilde hem belediye doktorlarının hem de yönetimin gayretlerine rağmen az da olsa İstanbul’un herhangi bir mahallinde çiçek vakaları görülebilmekteydi. Bu tek tük vakalar daha önceki gibi velilerin ihmeline bağlanıyordu. Eylül ayı başlarında Ortaköy’de Musevi çocuklar arasında çiçek vakaları başlayınca derhal Hasköy’deki Musevi okulları kapatılmıştı. Sonra da çiçek görülen aileler diğerlerinden tecrit edilmişti.³⁷³

Başkentte ortaya çıkan çiçek salgınlarının bir türlü bitmeyince devlet farklı tedbirler almıştır. İlkin Mavroyani Paşa’dan ihmal edilen hususların araştırılması istenir.³⁷⁴ Onun araştırmaları sonucunda, halkın düzenli olarak beş senede bir olmasının zorunlu olduğu çiçek aşını aksattığı düzenli olarak yaptırmadığı tespit edilmiştir.³⁷⁵ Aşı yaptıran bazı çocukların aşılarının tutmadığı halde durumlarının şahadetnamelerle bildirilmediği belirlenmişti. Önemli bir diğer mesele de kordon yasaklarına uyulmuyordu. Mesela çiçeğe yakalanan bir hoca, kordon altına alınmadığı gibi hasta ziyaretlerini kabul etmişti. Böylece hastalığın başka insanlara

³⁶⁸Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.123.

³⁶⁹BOA, DH. MKT, 1794/17, (9 Ca. 1308/21 Aralık 1890).

³⁷⁰BOA, DH. MKT, 1798/70, (29 Ca. 1308/10 Ocak 1891).

³⁷¹BOA, DH. MKT, 1800/118, (8 C. 1308/9 Ocak 1891).

³⁷²BOA, DH. MKT, 1803/51, (16 C. 1308/ 27 Ocak 1891).

³⁷³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.123.

³⁷⁴BOA, BEO. 543/40654, (2 Recep 1313/30 Aralık 1894).

³⁷⁵BOA, A.DVN. MKL, 35/23, (17 M. 1312/21 Temmuz 1894).

bulaşmasına neden olmuştu.³⁷⁶ Ya da kordon altına alındığı halde yasaklara uymayan da azımsanmayacak kadar çoktu. Hal böyle olunca hastalık hızla yayılıyor ve hastalığın kontrol altına alınması zorlaşıyordu. Öyle ki hastalıktan vefat edenlerin miktarı kasım ayında bir haftada 25 kişiyken³⁷⁷ bu sayı aralık ayının sonunda 600 kişiye kadar çıkmıştı.³⁷⁸ Bundan sonra bir süre çiçek hastalığı görülme de 1895 yılının nisan ayında İstanbul ve vilayetlerde kullanılacak tıbbî alet ve edevat için kırk bin kuruş masraf yapılmıştı. Bu husus hastalıkla mücadele konusunda devletin duruşunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³⁷⁹ Hastalık Eylül 1897'de Kasımpaşa ve Hasköy'de yeniden görülür. Yalnızca çocukların değil yetişkinlerin de vefat ettiği bu salgında Mekteb-i Tıbbiye, yeterli miktarda aşı tedarik ederek aşı kampanyası başlatmıştır. Ekim ayı içerisinde ücretsiz bir şekilde herkesin aşılması emredilmiştir.³⁸⁰ Yapılan aşılama faaliyetleri neticesinde hafifleyen hastalık, 1898 Ocak ayında tekrarlamıştı. Bu tarihte Hasköy'de sekiz vaka görülmüş bunun ikisi ölümle sonuçlanmıştır. Kasımpaşa'da da sekiz vaka tespit edilmiş bunların dördü hastalığı ağır geçirmiştir. Böylece toplam vaka sayısı ilk hafta için on altıya ulaşmıştır. Hasköy'de ay sonuna gelindiğinde 31 kişi hastalıktan yaşamını yitirmiştir.³⁸¹ Her belediye dairesi dâhilinde aşı memurları tarafından çocuklar ve yetişkinler herhangi bir ücrete tabi tutulmadan aşılanmıştır. Buna rağmen hastalık aralıklarla devam ediyordu. Nedenlerini ortaya koymak için hazırlanmış raporda durum tespiti yapılmıştı. *Aşılama konusunda sıkı önlemler alınsa da hâlâ bazı çocuklar aşısızdı. Aşı nizamnamesi tam anlamıyla uygulanmadığı gibi okullara ve resmî dairelere kayıt esnasında verilen şahadetnameler özenle takip edilmiyordu. Hastalığın tamamen atlatılması ancak herkesin nizamnameye uymasıyla mümkündü.*³⁸² Bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet'ten bir karar çıkarılmıştı. Karar çerçevesinde doğrudan nüfus sicil dairesinden tanzim edilecek defterler, her ay sonu belediye dairelerine gönderilecekti. Böylece yeni doğanlara ilk altı ay içerisinde yaptırılması gereken çiçek aşısının takibi bu defterler üzerinden olacaktı. Tapu sicil memurları ya da mahalle muhtarları da yeni doğanların isimlerini her ay belediyeye bildirecek böylece aşısız bebek kalmayacaktı. Bebeğini aşılatmayan ebeveynler para

³⁷⁶BOA, BEO, 543/40654, (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

³⁷⁷Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı*...,s. 149.

³⁷⁸BOA, BEO., 543/40654, (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

³⁷⁹Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları*...,s.33.

³⁸⁰BOA, BEO, 1025/76835, (21 Ca.1315/18 Ekim 1897).

³⁸¹Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları*...,s.34.

³⁸²Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları*...,s.34.

cezasına çarptırılacaktı.³⁸³ 19. yüzyılın son ciddi salgını bu önlemler sayesinde kontrol altına alınmıştı. Sonrasında Mayıs 1898'de Tarabya'da *mevsim icabı* birkaç vaka görülmüştü.³⁸⁴

Şehremaneti tedbir amaçlı olarak temmuz ayında Hristiyan ahaliyi aşılama istemişti. Ancak halk bu karara karşı çıkınca yönetim cemaat liderlerinin yardımına başvurmuştu.³⁸⁵ Cemaat liderlerinin uyarılması neticesinde Protestan Patrikliği 21 Temmuz 1898 tarihli yazı yayınlayıp Protestan cemaatine gerekli uyarıları yapmıştır.³⁸⁶

Ağustos ayına gelindiğinde Altıncı Daire-i Belediye sınırındaki Aynalıçeşme'deki Emincami Mahallesi'nde bir Rum ilkokulunda okuyan öğrencilerin aşısız olduğu tespit edilmişti. Sadaret 30 Ağustos'ta durumu Maarif Vekâleti'ne bildirir. Ve bir aşı kampanyası başlatılmıştır.³⁸⁷ Bölgede, Belediye'ye bağlı Sıhhiye Heyeti oluşturulup okullar ve tüm haneler teftiş edilmişti.³⁸⁸ 4-8 Nisan 1899 tarihleri arasındaki beş günlük süre zarfında bütün belediye dairelerinde toplam 2.289 kişi aşılanmıştı.³⁸⁹ Ayrıca Hamidiye Eftal Hastanesi'nde özel olarak yapılan bir laboratuvarda kızıl ve kuşpalazı serumları ve çiçek aşısı üretilmeye başlanmıştı.³⁹⁰

Sistemli şekilde çiçek aşısı uygulamasıyla hastalık nedeniyle ölenlerin sayısı düşmüştü. 20. yüzyılda da 19. yüzyıla kıyaslandığında daha az olmakla beraber doğumların belediye dairelerine hemen haber verilmemesi ve aşılardan tekrarlanmaması sebebiyle çiçek vakaları yaşanmıştı. 1908'de çiçekten 349 kişi 1909'da 39 kişi ölmüştü. 1909 yılında çiçeğe yakalanan 118 kişinin 77'si aşısızdı. On dördünün de aşısı eskimişti. Hastalık genellikle taşradan gelenler vasıtasıyla yayılmaktaydı. Dolayısıyla vakaların görüldüğü yerler ile bu yerlerin civarlarında aşılama çalışmalarına ağırlık veriliyordu. İstanbul'da 1909 yılında 34.078 birinci sonra 73.327 tekrar olmak üzere toplamda 107.405 aşı yapılmıştı. Bu sayede bir önceki seneye göre ölüm vakaları düşük sayıda kalmıştı. Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Reis Vekil Besim Ömer Paşa tarafından 30 Ocak 1913'te Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı gönderilmişti. Yazıda Yedikule'deki barakalarla bazı camilerde

³⁸³Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.34.

³⁸⁴BOA, BEO, 1124/84241, (24 Z. 1315/16 Mayıs 1898).

³⁸⁵Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.34.

³⁸⁶BOA, DH. MKT, 2092/33, (28 Ra. 1316/16 Ağustos 1896)

³⁸⁷Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.35.

³⁸⁸Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.35.

³⁸⁹BOA, Y.PRK. ŞH., 8/60, (28 Za 1316/9 Nisan 1899)

³⁹⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.123.

iskân eden göçmenler arasında pek çok kişide çiçek hastalığı ortaya çıktığı bildirildi. Cemiyet derhal, “Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Muhacirin Heyet-i Sıhhiye” sini kurup aşıcılar vasıtasıyla aşılama faaliyetine basmıştı. Elinde aşı şahadetnamesi bulunmayan göçmenler ekmek verilmeyerek aşı olmaya mecbur edildi. 11 Ocak-15 Mart 1913 tarihleri arasında cemiyet adına iki aşıcı bütün camileri ve muhacirlerin bulunduğu yerleri dolaşarak 11.115 kişiyi aşılamışlardı. Çiçek hastalığı, mütareke yıllarında da İstanbul’da süratle yayılıyordu. Hastalık özellikle Beyoğlu’nun Aynalıçeşme, Hamalbaşı, Papazköprüsü civarında oturan Rumlar arasında yaygındı. Çünkü Rumeli’den ve Marmara havzasından gelen bu Rumlar aşı olmuyorlardı. Beyoğlu’nda 1918 yılının yaz aylarında çiçek hastalığı şiddetlenmeye başlamıştı. Şehremaneti Sıhhiye Müdüriyeti üç seyyar ve iki sabit aşı istasyonunu yapıp on tıp talebesi, iki doktor, iki aşıcıdan ibaret bir heyet kurmuştu. Kurulan bu heyet, şehrin sokaklarını tek tek gezerek aşı olmayanları ve aşı şahadetnamesi göstermeyenleri aşılamasını yaptı. Hatta bu heyet, zabıta memurları, imam ve muhtarla birlikte evleri bile yoklamaktaydı. Böylece Ağustosta 10 bin civarında kişi aşılanmıştı.³⁹¹

İstanbul’daki Rumlar da 10-12 yaşlarına gelmelerine rağmen çocuklarını aşılatmadıkları gibi hastalığa yakalananları da haber vermiyorlardı. Bu şartlardan ötürü çiçek hastalığı Rumların oturduğu bölgelerden eksik olmuyordu. Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Türk birliklerinin önünden kaçan Rumlar İstanbul’a gelmişti. Bunlara ek olarak İstanbul’daki Rumların sayısını arttırarak Paris’te devam eden görüşmeleri etkilemek için yapılan siyasal amaçlı göçler de yaşanmıştı. Göçlere bir de Rusya’daki Bolşevik yönetiminden kaçan Rumlar eklenince, İstanbul’daki göçmen Rumların sayısı 25.000’i bulmuştu. Çok geçmeden hastalık Rum göçmenlerden şehre yayıldı. İstanbul Sıhhiye Müdüriyeti gazetelere, “İstanbul’da Çiçek Vardır Aşılanınız” başlıklı bir ilan gönderir. Okula gidecek çocukların, devlet hizmetine gireceklerin ve seyahat edenlerin aşı şahadetnamesi göstermesinin mecburi olduğunu hatırlatılıyordu. Sonuçta şubat ayının ilk haftasında 14.682 kişi aşılanmıştı.³⁹²

Bundan sonra İstanbul’da yine ara ara çiçek vakaları görülmüş, 1938’den itibaren ise artış göstermişti. 1942’de Suriye ve Irak’ta hüküm süren hastalık Midyat’tan ülkemize bulaşınca Anadolu’da ve 1943 yılında İstanbul’da ufak

³⁹¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.124-125.

³⁹²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.125.

salgınlar çıkmıştı. Bu sırada Refik Saydam Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi'nde üretilen çiçek aşısının etkisiz olduğu dedikoduları çıkmıştı. Bu hal üzerine İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Hugo Braun ile Ekrem Kadri Unat tarafından aşılar kontrol ettirilmiş ve etkili olduğu anlaşılmıştı. Bu sırada devam eden II. Dünya Savaşı nedeniyle, İstanbul'da ekmek karne ile dağıtılmaya başlanmıştı. Aşı olmayanlara ekmek karnesi verilmeyeceği bildirilerek halk aşı olmaya zorlandı. 1942 yılında çiçeğe yakalanan 1.871 kişiden 174' ü, 1943'te 12.395 kişiden 1.380'i, 1944'te ise 6.093 kişiden 678'i ölmüştü. 1945'ten sonra ise çiçek vakaları giderek azalıp yok olmuştur.³⁹³

4.4. Aşılama Faaliyetleri ve Aşı Nizamnameleri

Çiçek salgınları karşısında Osmanlı Devleti'nin aldığı en önemli tedbir, aşı ihtiyacını karşılamak olmuştur. Aşılama faaliyetleri de çeşitli nizamnamelerle düzenlenmişti. Osmanlı Devleti'nde çiçek ile mücadele kapsamında düzenlenen ilk nizamname 30 Mayıs 1885'te yürürlüğe girdi. Bu nizamname dokuz maddeden oluşuyordu. Buna göre; Osmanlı mekteplerinde okuyan bütün öğrencilerin, devlet memurlarının, ilmiye mensuplarının, asker ve jandarmaların aşı yapması zorunlu hâle getirilmişti. Yine aşı ve aşı şahadetnamesi bulunmayan çocukları kabul eden okul müdürlerinin de Ceza Kanunu'nun 254. maddesi gereğince cezaya tabi tutulacakları belirtilmişti. Ancak nizamnameden beklenen başarı elde edilememişti. Çünkü ihmal edilen hususlar vardı. Bunun üzerine yeni bir nizamname hazırlanıp 1894 yılında Osmanlı Devleti'nin ikinci aşı nizamnamesi yürürlüğe girdi.³⁹⁴

İkinci nizamnameye göre, aşığı yalnızca tabip, cerrah veya aşıcı gibi uzmanlar yapacaktı. Her şehir, kasaba ve köyde çiçek hastası olan hanede sadece hasta değil hane halkının tamamı aşılanacaktı. Yine her yerde doğan bebekler nüfus memurları tarafından mahalle meclisine bildirilmek zorundaydı. Yeni doğanlar idare meclisleri tarafından aşıcılara ihbar edilip ilk altı ay içinde aşılatılacaktı. Bir yerde çiçek hastalığı görüldüğünde İstanbul'da belediye müdürleri tarafından Tıbbiye Nezareti'ne, taşrada ise belediye görevlileri, kaymakam ve müdürler tarafından en yakında bulunan tabip ve aşı memuruna bildirilecekti. Aşısız çocukların sorumlusu bölgenin idari amiri olacaktı. Herhangi bir sebeple görevlerini yapmayanlar iki ay

³⁹³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.125.

³⁹⁴Cem Karakılıç, "Osmanlı Devleti'nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler (1908-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1017, S. 33 (Bahar 2021), s.9.

süreyle memuriyetten alınacak tekrarı halinde ise görevden azledilecekti.³⁹⁵ Bu yeni nizamnamenin en önemli özelliği aşı işlemlerinin kayıt altına alınmasıydı. Böylece aşılamaa ait bütün bilgilerin sayısal verilere dönüştürülebilecekti. Yine aşı memurlarının maaşları da ilk defa bu nizamnameyle düzenlenmişti. Nizamnamenin 22. ve 23. maddelerinde yasaklarla ilgili konular ele alınmıştı. Bu maddelerde çocuklarını aşılatmayan kişilere para cezası uygulanacağı belirtilmişti. Ayrıca variolasyon usulü insandan insana çiçek aşısı yapılması kesin bir şekilde yasaklanmıştı. 1894 Nizamnamesi'nden sonra 1904 yılında bir nizamname daha hazırlanmıştır. Bu nizamname daha ayrıntılı ve bütün yükümlülüklerin cezalarla ilişkilendirildiği bir nizamnameydi. Kapsamı genişletilerek işçi ve muhacirlerin de aşı yaptırmayı zorunlu hale getirilmişti. Ayrıca aşı şahadetnamesi olmayanlar ya da şahadetnamenin yasal süresi geçenler ve yeniden aşı yaptırmayanlar ve bunu bildirmeyenler veya bu gibi kişileri kendisine bağlı okullara, fabrikalara, otellere ve hanlara kabul eden kişiler Ceza Kanunu'nun 254. maddesine göre cezalandırılacaktı. Önceki nizamnamelerde olduğu gibi bu nizamnamede de aşı uygulamasının cerrah, tabip veya aşı memurları gibi uzman kişiler tarafından gerçekleştirilecekti. Yine aşısı tutmayanlar tekrar aşı olacaktı. Aşı yaptırmayanlara uygulanan cezalar da eskiye nispeten daha çok ağırlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti'nde son aşı nizamnamesi 1915 yılında yayımlandı. Bu nizamname 1904 nizamnamesinin aksine ayrıntıdan arındırılmış son derece kısa bir metindi. Buna göre tüm Osmanlı vatandaşları 19 yaşına kadar en az üç defa aşı yaptırmak zorundaydı. Birinci aşı doğumu takip eden ilk altı ay içinde, ikinci aşı yedi yaşında üçüncü ve son aşı ise on dokuz yaşında yapılacaktı. Herhangi bir hastalıktan dolayı aşı yaptırmayanlar bu mazeretini doktor raporuyla kanıtlamak zorundaydı. Bu nizamnamenin dikkat çeken yönü her maddenin ceza ile ilişkilendirilmesi yönteminden vazgeçilmesidir. Nizamname cezai uygulamalardan arındırılmıştı. Bu nizamnameden yaklaşık iki yıl sonra yeni bir nizamname hazırlanmış fakat uygulamaya konulamamıştı.³⁹⁶

Aşının insanlara ulaşması kadar aşının uygulanması da son derece önemliydi. Zira yanlış uygulanan bir yöntem nedeniyle aşından doğru sonuçlar alınamayabilirdi. Bu nedenle aşılama yöntemi de belirli kurallara tabi tutulmuştu. Buna göre; aşı memuru aşırı uygulamadan evvel aşılacağı bölgeyi temizleyip kuruduktan sonra gazlı pamuk ile sarıp hava ile temas etmesine izin vermeyecekti. Kullanılmış alet ve

³⁹⁵BOA, A.DVN. MKL, 35/23, (17 M. 1312/21 Temmuz 1894).

³⁹⁶Karakılıç, "Osmanlı Devleti'nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler", s.9.

edevat dezenfekte edilmeden başkasına aşı yapılmayacak ve hijyene dikkat edilecekti. Aşı bıçağı sıcak olmayacak alkolle silindikten sonra alkol uçunca hafif çizmek sureti ile maya buraya yerleştirilecekti. Aşı işlemi uygulandıktan yedi gün sonra tutup tutmadığı aşı memurları tarafından kontrol edilecekti. Aşı uygulaması başarılı olmuşsa şahadetname doldurularak aşı memurları, din görevlisi ya da muhtar ile beraber mühürlenerek aşılananlara verilecekti. Bu aşı şahadetnameleri koçanları yerel idare meclisi tarafından memurlardan alınıp yerine onay için tutanak verilecekti. Bu koçanlar ve verilen onay tutanakları aşı memurları ve sıhhiye görevlileri tarafından Tıbbiye Nezareti'ne gönderilecekti. Bütün bu süreç tamamlandığında yılsonunda müfettişler istatistik defterlerine işlenecek olan şahadetnameleri ve koçanları hazırlayacaktı. Hazırlanan raporlar Tıbbiye Nezareti tarafından aşı müfettişliğine gönderilecekti. Taşra idare meclisleri dikkatsizlik, hastalık ve yapılan aşının tesirsiz kalması nedeniyle aşısız kalanların ve aşısız olarak kasabadan, karyeden geçenlerin isimlerini bir defterde tutmuş ve Tıbbiye Nezareti'ne göndermiştir.³⁹⁷

Ebeveynler ya da öğretmenler çocuklara uygulanan aşılardan 8-10 yıl geçtikten sonra ikinci aşı zamanının geldiğini belediyelere bildirilmek zorundadır.³⁹⁸ Çiçek hastalığının kazandırdığı bağışıklık insan hayatının sonuna kadar devam ederken, aşının kazandırdığı bağışıklık aşının üstünden 10 yıl geçtikten sonra etkisini yitirmektedir.³⁹⁹ Bu nedenle aşının süresi iyi takip edilmeli vakti geldiğinde asla aksatılmamalıdır. Ancak ne kadar çaba gösterilse de bu duruma uymayanlar oldukça fazlaydı ve ikinci aşı vakti gelen kişilerin aşılarını aksatması İstanbul'da çiçek salgınlarının tekrarlamasına neden oluyordu. Hatta İstanbul'da yaşanan 1894 yılı çiçek salgınlarının ana sebebi olarak, ikinci aşı vakti geldiği halde aşılardan aksatılması olarak rapor edilmişti.⁴⁰⁰ Bu bağlamda Osmanlı devleti 19. yüzyıl boyunca aşılama faaliyetlerine önem vermiş ve çok sayıda çocuk aşılanmıştır. 1841-1842 ders yılında 1.705 çocuğa aşı yapılmıştı.⁴⁰¹

³⁹⁷BOA. A. DVN. MKL, 35/23, (17 M. 1312/21 Temmuz 1894).

³⁹⁸Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, s. 78.

³⁹⁹Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s.68.

⁴⁰⁰BOA, BEO, 543/40654, (2 Recep 1312/30 Aralık 1894).

⁴⁰¹Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, s.9.

4.4.1. Türk Usulü Çiçek Aşısı

Çiçek hastalığına karşı, inek çiçek aşısının keşfedilmesinden önce kullanılan korunma yöntemi geleneksel yöntem olan Variolation'du. Latince *varius* veya *varus* kelimelerinden türetilen variolation tekniği, Doğu'da yüzyıllarca yaygın bir biçimde kullanılmıştır. Böylece çiçek hastalığının şiddetli ve kalıcı sorunlara sebep olmadan kolayca atlatılmasını sağlamışlardır. Buna Çin'i örnek gösterebilmek mümkündür. Çinliler hastalığı hafif geçirenlerin yaralarından aldıkları kabukları kurutup ezerek sağlıklı çocukların burun deliklerine üfleme gibi bir aşılama tekniği geliştirmişlerdir. Buna benzer bir uygulamayı Hindistan'da da görmek mümkündür. Hindistan, uyguladığı benzer yöntemlerle çiçek hastalığına karşı kalıcı bir bağışıklık kazanmayı başarmıştır. Çerkezler' de bu hastalıktan zarar görmüşlerdir. Haremde güzelliklerinden dolayı büyük ilgi gören Çerkez kadınları, güzelliklerini kaybetmemesi için daha 6 aylıkken variolation yöntemiyle aşılatılarak bu hastalığa yakalanmaması için çabalanmıştır.⁴⁰² Bu aşılama usulü, 1055 yılında Kafkaslar'a kadar yayılan Selçuklularla Ön Asya'ya gelmiş buradan Osmanlı Devleti'ne geçmişti.⁴⁰³

Anadolu'da çiçekleme usulünün ne zaman kullanılmaya başlandığı ise tam olarak bilinmemektedir. Çok eskiye dayandırılan tarihler bulunmasına karşın bu bilgiler rivayetten öteye geçmediği için kesin değildir. Bilinen en eski tarihli belge, *Aşılamacıza Hekim Ali Çelebi*'ye ait olduğu düşünülen 7 Kasım 1697 tarihli bir mezar taşıdır.⁴⁰⁴ Bu mezar taşındaki aşılamacıza terimi 17. yüzyılda aşılama yöntemini meslek olarak yapan insanların varlığına dair ipucu niteliğindedir. Anadolu'daki çiçekleme yöntemi detaylı olarak Lady Wortley Montagu'nun⁴⁰⁵ mektubundan öğrenilebilmiştir. Bu mektup Osmanlı'da Lale Devri başlarken yazılmıştır. Bu da bazı kaynaklarda Osmanlı Devleti'nde bu aşılama yönteminin Lale Devri gibi geç bir dönemde başladığı yanlışına düşülmesine neden olmuştur. Oysaki Lale Devri'nden çok daha önce geleneksel çiçekleme yöntemi Osmanlı'da kullanılmaktaydı.⁴⁰⁶

⁴⁰²Cem Karakılıç, "Osmanlı Devleti'nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler (1908-1918)", *CTAD*, Sayı 33, s. 5

⁴⁰³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.125-126.

⁴⁰⁴Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s.11.

⁴⁰⁵Lady Wortley Montagu: İngiliz yazar. Osmanlı döneminde İngiltere tarafından İstanbul'a elçi olarak atanan Edward Wortley Montagu'nun eşi.

⁴⁰⁶Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s.12.

Montagu 1 Nisan 1717 tarihinde dostu Sarah Chiswell'e yazdığı mektupta bu konuda bilgiler vermektedir:⁴⁰⁷

Bizde pek umumi ve pek zalimane olan çiçek hastalığı bu memlekette keşfedilen aşılama sayesinde ehemmiyetsiz bir şey. Birçok kocakarılar var ki, sanatları sırf bu ameliyatı yapmak. Aşı için en muvafık zaman, sonbaharın başlangıcı, büyük sıcaklıklar geçtikten sonra. O zaman aile reisleri, aileleri içinde çiçek hastalığına tutulmuş kimse olup olmadığını birbirine soruyorlar. Birkaç aile toplanıyorlar. Adetleri 15, 16'ya çıkınca bu kocakarılarından birini çağırıyorlar, o da bir ceviz dolusu en mükemmel cinsten çiçek hastalığının aşısını getiriyor. Hangi damarın açılması istenildiğini soruyor. Aldığı cevaba göre büyük bir iğne ile damar açıyor, tırmık kadar bile bir ağrı duyulmuyor, iğnesinin ucu alabildiği kadar aşığı buraya koyuyor. Sonra yarayı bağlıyor, üzerine bir ceviz kabuğu parçası yapıyor. Aynı ameliyeyi diğer dört beş damara da yapıyor. Rumlar alelumum biri alınlarında, birer tane kollarında, bir de göğüslerinde olmak üzere haç taklidi yaptırmaya itikat etmişler. Fakat bu ameliyatın neticesi fenaydı. Çünkü bu ufak yaraların yerleri kaybolmuyor. Bu ameliyat için mesela bacaklar veya kollar gibi vücudun kapalı taraflarındaki damarlar iltihap olunuyor. Aşılama çocuklar sekiz gün kadar oynuyorlar, bir şey olmuyorlar. Fakat bir sıtmaya tutuluyorlar, o zaman iki gün, nadiren üç gün yatakta yatıyorlar. Yüzlerinde yirmi veya otuz kadar siville çıkıyor. Sonra sekiz gün içinde güya hiç hasta olmamışa dönüyorlar. Açılan yaralar hastalıkları esnasında pek ziyade akıyor. Şüphesiz bu, çiçek hastalığının zehrini akıtıyor. Başka taraflara şiddetle yayılmasına meydan bırakmıyor. Bu ameliye her sene binlerce çocuklara yapılıyor. Fransa sefiri diyor ki başka yerde banyo yapıldığı gibi, burada da eğlence makamında herkes çiçeğe yakalanır. Kimsenin aşılama öldüğü görülmemiş. Bu ameliyenin iyiliğine ben o kadar kaniim ki, sevgili yavruma yaptırmaya karar verdim. Vatanımı çok sevdiğim için bu usulün oraya da girmesini arzu ederim.

Montagu, mektubunda aşı için uygun zamanın sonbahar öncesi ve kuvvetli sıcakların sonu olduğundan bahsetmişti. Ancak buradan çiçek aşısının sadece bu dönemlerde yapıldığı anlamı çıkarılmamalıdır. Her ay her mevsim bu aşılama yapılabilirdi mevsimsel bir durum değildi. Bu ayın seçilmesindeki neden bu dönemin hasat mevsiminin sonuna denk gelmesiydi. Aşı merasimleri aynı zamanda maddi yükü de olan bir süreç olduğu için, insanlar doğal olarak ellerine para geçtiği bu vakitleri seçiyorlardı.⁴⁰⁸ Dr. Rıfat Osman'ın, oğlunun aşı sürecini anlatan bir adamın anlattıkları da yukarıda belirtilen durumu desteklemektedir. Burada aşı merasimleri ve bunun külfeti hakkında bilgiler verilmiştir;

⁴⁰⁷Lady Montagu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, çev. Aysel Kurutluoğlu, İstanbul: Kervan Kitapçılık, Tercüman Gazetesi 1001 Temel Eser 12, ss. 66-67; Haldun Eroğlu, Güven Dinç ve Fatma Şimşek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkîh-i Cüderi (Çiçek Aşısı)", *Millî Folklor*, Yıl 2014, S.101, s. 197.

⁴⁰⁸Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, s. 23. (Rıfat Osman'ın 1931'de Bükreş'te yapılan 9. Uluslararası Tıp Tarih Kongresi'ne göndermiş olduğu "Tarihte Edirne'de Çiçek Aşısı ve Merasimi" başlıklı mektuptan alınmıştır.)

Ona göre, 50 ila 60 çocuk aileleriyle genellikle Mehmet Paşa hamamında toplanıyorlardı. Bu işlerde erkekler tarafını da kadınlar doldururdu. Buraya yemekler götürülür, soğuk şerbetler hazırlanır ve hamamın her tarafı özellikler güllerle donatılırdı. Ve şarkılar ve türküler eşliğinde çocuklar aşılanırdı.. Aşıcı kadınlar aşılarını incir yaprağına sarılı olarak getirirdi. Çocukların aşı yerlerindeki kan kurumaya başlarken gül suyu ile ıslatılmış gül yaprağı, aşı yerine koyulur ve bu sırada orada bulunan genç kızlar hep bir ağızdan “Yavrum gül olsun, gülleri bülbül dolsun” diye türküler söylerlerdi. Edirne’de aşılanan çocukları, kollarına bağlanan gül yaprağı solana kadar hamama götürmemek, aşılı bir çocuğu aşısının üstünden bir iki yıl geçtikten sonra tekrar aşılamak, ekşili yemekler yedirmemek ve ne türden olursa olsun çiçek koklatmamak usuldenmiş.⁴⁰⁹

Dr. Rıfat Osman, mektupta bahsedilen Edirneli kadınların *aşıcı hatun*, *aşıcı kadın*, *çiçekçi hanım* gibi tabirlerle anıldığını doğrulamaktadır. Ayrıca bu kişilerin genellikle gül, şebboy, sümbül ve lale yetiştiren kadınlardan oluştuğunu belirtilmiştir. Yani bu hastalığın aşısını hazırlayıp ve uygulayan kadınlar aynı zamanda çiçek yetiştiriciliği işi ile de ilgilenmektedirler. Konuya örnek olarak 1631’de, IV. Murat’ın İstanbul’daki kasrının bahçe peyzajını yapan kadının da çiçekçi bir aşıcı kadın olmasını gösterebiliriz.⁴¹⁰ Yine bu aşılama yöntemini İstanbul’daki Rumlar da uygulamaktaydı. Ancak birtakım farklılıklar mevcuttu. Örneğin, Türkler kola iğne ile tek bir çizik yaparak bu işlemi uygularken, Rumlar alın ortasına, iki kola ya da göğse haç biçiminde çizik yaparak uygulamaktaydı. Buradaki amacın vücutta devamlı duracak olan dinsel haç işaretinin koruyuculuğu arttırdığını düşünceleri ihtimali kuvvetle muhtemeldir.⁴¹¹

Bölgelere ve milletlere göre küçük farklılıklar göstermesine rağmen genel olarak Anadolu’da iki tip çiçekleme usulü vardı. İlki Lady Montagu’nun mektupta anlatmış olduğu türde çiçek aşısıdır. İkinci aşılama metodu ise, Hekim Angelo Gatti’nin⁴¹² İstanbul’a geldiğinde öğrenip bize aktardığı usuldü. Buna göre, hastalık geçiren kişinin içi irinle dolu kesecikler cerahat alınarak ipe bulaştırılırdı. Kurutularak saklanan bu ip, aşı vakti geldiğinde yine gülsuyu ile sulandırılırdı. Ardından aşılanacak çocuğun koluna derin bir çizik atılarak ip yerleştirilir ve yaranın üstü kapatılmadan iyileşmesi beklenirdi.⁴¹³

⁴⁰⁹Ünver, Türkiye’de Çiçek Aşısı...,s. 23.

⁴¹⁰Ünver, Türkiye’de Çiçek Aşısı...,s. 23.

⁴¹¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.126.

⁴¹²Giovanni Angelo Gatti: 1724-1798 yılları arasında yaşamış Fransız Hekim. Çiçekleme usulünün Fransa’da yaygınlaşması için çalışmış ve bu yönüyle nam salmıştır. Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları...*,s.13.

⁴¹³Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları...*,s.13.

İngiltere’de aşı, gözlemler ve araştırmalar sonucu Avrupa etıbbası tarafından kabul ve tasdik olunmuş olsa da, papazlar buna karşı çıkmış, ilahi emirle gelen böyle genel bir hastalığa ilaç temin etmek ilahi emre karşı gelmektir demişler. Bunun sonucu olarak da Avrupa ahalisinin bir kısmı aşıya karşı çıkmış, aşıyı uygun bulanları ise dinsiz ilan ederek katlini dahi vacip görmüşlerdir. Ancak daha sonra herkes aşının ehemmiyetinin farkına varıp çocuklarını kendi istekleriyle aşılatmaya başlamışlardır.⁴¹⁴ Türk usulü çiçek aşısı hemen bütün Avrupa’da hatta Amerika’da çiçek hastalığının şiddetli görüldüğü yıllarda, hastalık ile mücadele etme konusunda akla uygun olan ilk metottu. Edward Jenner tarafından inek çiçek aşısının (vaccination) bulunduğu 1796 yılına kadar bu yöntem kullanıldı. Daha sonra yasaklanarak modern aşı uygulamasına geçildi.⁴¹⁵

4.4.2. Edward Jenner ’in İnek Çiçeği Aşısı: (Variolation)

1 Temmuz 1796 yılında İngiliz Hekim Edward Jenner tarafından bulunan modern aşı, çiçek hastalığının kontrol altına alınmasını sağlamış ve insanlık için bir umut olmuştur. Jenner, Piskopos vekili Stephan’ın oğludur. 17 Mayıs 1749 tarihinde Gloucestershire’a bağlı Berkeley kasabasında dünyaya gelmiştir. Jenner, doğup büyüdüğü köyde Dr. John Hunter’in sekiz yıl boyunca çıraklığını yaptıktan sonra hekimlik eğitimi için Londra’ya gitmişti. Şehir hayatını sevmeyen Jenner, eğitimini tamamlamasının ardından kasabasına dönmüş ve çiçek hastalığının öldürücü tehlikesini ortadan kaldıran aşı çalışmasını burada gerçekleştirmişti.⁴¹⁶

Edward Jenner, çiçek hastalığına karşı modern bir aşı geliştirme düşüncesini esasen sütçülük yapan bir köylü kızına borçludur. Sütçülük yapan bu köylü kızı Jenner’ in yanına gelerek “*Benim çiçek çıkarma ihtimalim yok, çünkü ben inek çiçeğine tutuldum.*” der. Bu söylem Jenner’ in dikkatini çekmiş ve bunun üzerine düşünmeye başlamıştır. 1776 yılında çalışmalarına başlayarak yirmi yıl boyunca ulaşabildiği tüm vakaları incelemiştir. Araştırmalarında inek çiçeğine yakalanan 16 kişiye eski usul aşıyı uygulamıştı. Sonuçta hepsinde aşının tutmadığını tespit ettiğinde kızın haklılığını da saptamıştı. Yaptığı bu çalışmalar sebebiyle meslektaşları tarafından cemiyetten kovulmakla tehdit edilen Jenner, bu söylenenlerin hiçbirine kulak asmayarak yoluna devam eder. 14 Mayıs 1796’da

⁴¹⁴Tarih-i Cevdet, Osmanlı Yıllıkları 1768-1826, Toronto Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul 1891, C.1, s. 234.

⁴¹⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.126.

⁴¹⁶ Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları...*,s.16.

önemli deney yapmıştı. Berkeley civarında baş gösteren çiçek salgını esnasında daha evvel elinde oluşan çizik nedeniyle inek çiçeğine yakalanmış Sarah Nelms adındaki köylü kızından aldığı cerahati, sekiz yaşındaki James Philips isimli bir çocuğa aşılar. Aşı yapılmasından 3 ila 4 gün sonra çocuğun vücudunda karakteristik çiçek çıbanlarının oluşmaya başlamıştı. Çocuk bu durumda ya ölecek ya da hayatta kalarak aşının tuttuğunu ispatlayacaktı. Nihayetinde öyle olup çocuk iyileşmişti. Jenner aşının tuttuğu böylece saptamış oldu. Ancak böylesine büyük bir buluş sadece bir tane örnekle kabul edilemezdi. Jenner bu tezini ispatlamak zorundaydı. 1 Temmuz 1796'da yeniden harekete geçen Jenner, çiçeğe yakalanmış bir başka hastanın çıbanındaki irini alarak yeni iyileşmiş James Philips'in her iki kolunu eski metot çiçekleme yöntemiyle aşılar. Çocukta hiçbir şekilde çiçek hastalığı belirtisi görülmemişti.⁴¹⁷ Jenner böylece, inek çiçeğine yakalanan birinin çıbanındaki madde ile aşılama yapılabileceğini ve bundan sonra kişinin çiçek hastalığına yakalanma ihtimalinin kalmayacağını ispatlamıştır. Bu yeni yöntemle ilk defa insandan insana uygulanmadan hayvandan insana aşılama yapılmıştır.⁴¹⁸ Bu keşif insanlığın çiçekle mücadelede elde ettiği en büyük başarıydı.⁴¹⁹

Doktor Edward Jenner tarafından 1796 yılında bulunan modern aşı, inekten alınan aşı mayasının insana aktarılması sonra insandan alınan aşı maddesinin başka insanlara enjekte edilmesi suretiyle uygulanmıştı. İnekten alınan maya ile yapılan aşılama, sağlıklı bir yöntem olarak kabul edilmişse de bu aşılamanın çocuklarda olumsuz etkilerinin görülmesi sebebiyle danadan alınan maya yoluyla aşılama tercih edilmiştir.⁴²⁰

Jenner, görüşlerini yazıya da dökmek istemiş ve bunun için bir makale kaleme almıştır. Makalesini 1797'de Royal Society'ye gönderdiyse de buradan red cevabı almıştır. Ardından 75 sayfadan oluşan, *An Inquiry into The Causes and Effect of The Variolae, A Disease Discovered in Some of The Western Counties of England, Particularly Gloucestershire, and Known by The Name of The Cow-Pox, London, 1798* isimli eserini kaleme alarak buluşunu literatüre kazandırdı. İngiliz hükümeti, tıp dünyasına katkılarından dolayı Jenner'e 1802'de on bin İngiliz altını ve 1807'de de

⁴¹⁷Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s.16.

⁴¹⁸Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, s. 7.

⁴¹⁹Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*, s.17.

⁴²⁰Ünlü ve Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı...", s.308.

yirmi bin İngiliz altını hediye etti.⁴²¹ 1857’de ölümünden 8 sene sonra adına bir âbide diktiler.⁴²²

Modern aşının icat edilmesiyle birlikte, geleneksel çiçekleme usulü Avrupa kıtasında yasaklanmıştır. Ancak İngiltere’de Avam Kamarası sebebiyle 44 yıl daha beklenerek 1838 yılındaki büyük çiçek salgınından iki yıl sonra yasaklanmıştır. Osmanlı Devleti’nde ise 1894’te yürürlüğe giren ikinci aşı nizamnamesinin 23. maddesi uyarınca geleneksel çiçekleme usulü yasaklanmıştır.⁴²³

Jenner usulü aşı İstanbul’da ilk defa 23 Aralık 1800 yılında yapıldı.⁴²⁴ Şânizâde Ataullah Efendi, cüderi-i bakarî olarak nitelendirdiği inek çiçek aşısının her yerin ineklerinde bulunmadığını bu sebeple bazı yerlerin başka memleketlerden bunu temin ettiğini söylemiştir. Buna örnek olarak da İstanbul’u göstermiştir. Yeni usul aşının İstanbul’a ilk önce Amerika’dan, İngiltere’den ve diğer memleketlerden mahfaza içinde getirtildiğini ancak daha sonra İstanbul yakınındaki Kâğıthane civarında olan Ayasağa köyünün ineklerinde sahil çiçek bulunduğunu, dolayısıyla onlardan alınan maddenin insandan insana nakledilerek birçok insanın aşılandığından bahseder.⁴²⁵ Şânizâde, Mi’yârü’l-Etîbbâ adlı kitabında inek çiçek aşısını uzun uzadıya anlatmıştır.⁴²⁶ Şânizâde’ nin bu eseri, Avusturyalı hekim Anton Baron von Storck tarafından Almanca olarak yazılmıştır. Daha sonra Milanolu Barthelemy Bathisti adlı genç bir İtalyan hekim tarafından İtalyanca’ ya çevrilmiştir. Şânizâde bu eseri 1812 yılında Türkçeye çevirmiş ve Mi’yârü’l- Etîbbâ adını vermiştir.⁴²⁷ Mi’yârü’l- Etîbbâ, Şânizâde hamsesinin üçüncü kitabıdır. Çevirisi asıl eser ile aynıdır. Ancak çiçek aşısı konusu değiştirilmiştir. Çünkü bahsedilen eser yazıldığı esnada henüz yeni usul çiçek aşısı icat edilmemişti. Eserde anlatılan çiçek aşısı artık eskimiş olan çiçekleme (variolaion) tekniği idi. Şânizâde bu bölümde değişiklik yaparak Jenner’ in yeni buluşu olan inek çiçek aşısını (vaccination) anlatmıştır.⁴²⁸

⁴²¹Mercan, XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları...,s.17.

⁴²²Ünver, Türkiye’de Çiçek Aşısı..., s. 8.

⁴²³BOA, A.DVN. MKL, 35/23, (17 M. 1312/21 Temmuz 1894).

⁴²⁴Yıldırım, Salgın Afetlerinde İstanbul, s.126.

⁴²⁵Şânizâde Mehmed Atâ’ullah b. Mehmed Sâdık b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî. Hamse-i Şânizâde. Emrâz-ı Müstakille. 1235. TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI, s.110.

⁴²⁶Şânizâde Mehmed Atâ’ullah, Hamse-i Şânizâde..., s. 101.

⁴²⁷Ahmet Acıduman, “Şânizâde Mehmed Atâ’ullah Efendi ve Mi’yârü’l-Etîbbâ Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi 2009, C. 52, s. 44.

⁴²⁸Acıduman, Şânizâde Mehmed Atâ’ullah Efendi ve Mi’yârü’l-Etîbbâ Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, s.44.

4.4.3. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’ de Çiçek Aşısı

Tanzimat’ın ilanıyla sağlık alanlarında başlayan atılımlar çerçevesinde yeni kurulmuş olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (1839), açılışının ertesi yılında 20 Mayıs 1840 tarihli iradeyle *telkih-i cüderi, vaçine (vaccine) ameliyatı* yani çiçek aşısı uygulamasıyla görevlendirildi.⁴²⁹ Aşı yapılan yerlere de “Vaçine yani aşı mahalli” deniyordu.⁴³⁰ Bütün bunlar olurken, İstanbul’da çiçek aşısının dinen caiz olup olmadığı tartışıldığından kimse aşı olmaya yanaşmıyordu. Bunun üzerine Şeyhülislamın aşının caizliği konusunda fetva vermesi ardından Sultan Abdülmecit’in 20 Mayıs 1840 tarihinde verdiği bir emirle de okullarda çiçek aşısı yaptırılması kararlaştırıldı. Bunların ardından çok geçmeden aşılama faaliyetlerine başlandı. Aşıcı olarak Dr. İstefanaki Bey (Stephan Karateodori) görevlendirilerek aşılar ücretsiz olarak yapılmaya başlandı.⁴³¹ Galatasaray’daki Tıbbiye-i Şahane’nin çalışma raporuna göre 1841-1842 yılları arasında 776 Müslüman, 541 Rum, 355 Ermeni ve Katolik, 15 Yahudi, 18 Avrupalı aşılandı.⁴³² Aşılar Avrupa’dan getiriliyordu. 1841-1844 yıllarında toplam 5.274 çocuk aşılandı. Yüzünde çiçek hastalığının izlerini taşıyan Sultan Abdülmecit, 1845’te İstanbul’da çıkan çiçek salgını ile yakından ilgilendi. Hekimbaşı İsmail Paşa (1807-1880), 13 tıp öğrencisi ile birlikte, salgın sırasında askerlerin aşılanmasına nezaret etmek üzere Seraskerliğe gitti.⁴³³

Sultan Abdülmecit’in salgın sırasında verdiği bir emirle Hekimbaşı İsmail Paşa halkı, çocuk hastalığı hakkında bilgilendirmek amacıyla bir kitap yazdı. Menâfi’ül Eftal (Çocuklara Faydalar) adını taşıyan bu kitap Türkçe, Ermenice, Rumca ve Yahudi İspanyolcası dillerinde bastırılarak Anadolu ve Rumeli’ye dağıtıldı. Eserinde Samatya, Yedikule, Eyüp, Üsküdar gibi uzak yerlerde oturan yoksulların, Galatasaray’daki okula gelemeyecekleri göz önüne alınarak kalabalık semtlerde aşı yapmak üzere Tıbbiye’ den birkaç hekim gönderilmesi üzerinde durmuştur. Salgın olan senelerde yeni doğanların hemen aşılanması için imam ve muhtarlara doğumları bildirme görevi veriliyordu. İstanbul’a gelen beyaz ve zenci köle ve cariye gemilerinin gümrük önüne yaklaştığı anda hiçbirinin dışarıya çıkarılmadan Tıbbiye’

⁴²⁹Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı...*, s. 141.

⁴³⁰Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı...*, s. 143.

⁴³¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.126.

⁴³²Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı...*, s. 143.

⁴³³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.126.

ye haber gönderilmesi, köle ve cariyelerin hemen aşılınmalarının emredilmesi gibi birçok alanı kapsayan bilgiler de mevcuttur.⁴³⁴

O zamanlarda inşası yeni bitmiş ve henüz hizmete açılmamış olan Bezmiâlem Vakıf Gureba Hastanesi ile Üsküdar'daki Ahmediye Medresesi nöbet mahalli olarak seçilmişti. Eyüp'te uygun bir yer bulunamazsa dükkân kiralınması, Boğaziçi'nde oturan ailelerin çocuklarının da devletin kiraladığı bir kayıkla dolaşan hekim ve cerrahlar tarafından aşılınmaları gündeme geldi. 1845-1846 yılında okuldaki aşı merkezinde 5.000 çocuk aşılandı. Yeni kurulan Üsküdar, Bayezid, Eyüp ve Bezmiâlem Valide Sultan Gureba Hastanesi gibi dört aşı merkezinde ise aşılan çocuk sayısı 2.500'dür.⁴³⁵

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye bağlı olarak çalışan ve gece gündüz her vakitte hasta kabul eden nöbet eczanelerinde aşıcılar, 1845-1893 yılları arasında aralıksız çalışarak çiçek aşısı uygulaması yapmaya devam ettiler. 1866-1870 yıllarında Beyazıt Nöbet Eczanesi'nde, 1858-1873 yıllarında Eyüp'te, 1866-1873 yıllarında Üsküdar'da aşıcıların bulunması, belirtilen bölgelerde çiçek vakalarının sık yaşandığını akla getirmektedir. Fındıklı ve Topkapı nöbet mahallerinde hiç aşıcı çalışmaması da buralarda vakaların seyrek, belki de hiç yaşanmamış olma ihtimalini doğurmaktadır. Nöbet eczanelerinde aşı uygulamasının yanında aşılamayı daha yaygın hale getirmek ve ulaşılmadık kimse bırakmamak adına yeni yöntemlerde de uygulanmaya başlanmıştır. Bunlardan biri de seyyar aşıcılarıdır. Seyyar aşıcılar mahalleleri ve okulları dolaşarak çocukları aşıliyordu (1889). Bir diğeri ise, aşıcısı olmayan memleket bırakmamak adına uygulanan yöntemdi. Buna göre, bütün vilayetlerden seçilen gençler Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de aşıcı olarak yetiştirilip "aşıcı muavini" unvanıyla memleketlerine gönderilecekti. Böylece aşılama faaliyetleri daha geniş bir alana yayılacak ve aşısız kimse kalmayacaktı.⁴³⁶

4.4.4. Modern Çiçek Aşısının Osmanlı'da Üretilmeye Başlanması: (1892)

Osmanlı Devleti'nde çiçek aşısı uygulamasında 18. yüzyıldan 19. yüzyıla dikkate değer değişiklikler yaşanmıştır. 18. yüzyıl ve öncesinde Osmanlılar tarafından uzun dönem kullanılan çiçek aşısı ve aşılama yöntemleri 19. yüzyılda yerini Jenner metoduyla üretilmiş ve Türkiye'de zamanla uygulaması yaygınlaşmış

⁴³⁴Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, s. 69-70.

⁴³⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.127.

⁴³⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.127-128.

çiçek aşısına bırakmıştır. 18. yüzyılda Batı'ya örnek olan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda Batı'yı örnek alır duruma gelmiştir.⁴³⁷ Osmanlı'da aşı üretimi başlayıncaya kadar İstanbul'a aşılar genellikle Yeni Dünya'dan, İngiltere'den ve diğer yerlerden mahfaza⁴³⁸ içinde getirilirmiş.⁴³⁹

Osmanlı topraklarında modern aşı ilk kez 23 Aralık 1800 tarihinde uygulanmaya başlanmıştır. Ancak bu aşının nasıl, nerede, kime/kimlere uygulandığı hakkında herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Önceleri modern aşı uygulamasında tereddüt edilse çıkan fetva ve risaleler ile bu yeni usul aşı kısmen de olsa benimsenmiştir. Bu sebeplerden ötürü Osmanlı halkı, 19. yüzyıl boyunca modern aşı ile geleneksel çiçekleme metodunu birlikte kullanmıştır. Bu mesele de çiçek hastalığı ile mücadelede yetkililerin önünde en büyük engel olmuştur.⁴⁴⁰

Osmanlı Devleti'nde 1801 yılından itibaren uygulanmaya başlanan Jenner usulü aşılama yöntemi, 1810 yılında İtalyan Gabbati tarafından geliştirilmiştir.⁴⁴¹ Osmanlı Devleti'nde aşı üretimi ile ilgili ilk fikri 1811 yılında Şânizâde Mehmet Ataullah Efendi ortaya atmıştır. Şânizâde, kendi araştırmaları ile Ayazağa Köyü'nün hastalıklı inekleriyle böyle bir çalışma yapabileceğini ileri sürer, hatta kendi başına birçok kişiye inekten insana çiçek aşısı usulü ile aşı uygulamıştır.⁴⁴² Ancak çalışmalarından sonuç alamamıştır.⁴⁴³ Yaklaşık 26 yıl sonra 1837 yılında Hekim İsmail Paşa tarafından yerli aşı denemeleri için ikinci girişimlerde bulunulmuştur. 1840'da Mekteb-i Tıbbiye'de aşı uygulamasının parasız olması hakkında irade çıkarılmış ve aşıcı yetiştirilmeye başlanmıştır. Yine Hekim İsmail Paşa, 1845'te memleketteki çiçek aşısının yozlaştığı kanısına varmış ve Viyana'dan yeni çiçek aşısı getirtmiştir. Çok daha sonraları 1872 yılında Aşı Enspektörlüğü (Müfettişlik) kurulmuş ve başına Hüseyin Remzi getirilmiştir. Bütün bu aşamaların ardından nihayet 1880 yılında Dr. G. Violi tarafından buzağılardan çiçek aşısı üreten özel bir müessese kurulmuştur. Telkikhane-i Osmanî'yi oluşturan süreç bu şekilde ilerlemiştir.⁴⁴⁴

⁴³⁷İrfan Elmacı, "Bilimsel ve Teknolojik Açıdan Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıl'a Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı", *Belleten*, Yıl 2015, C.79, S. 285, s.616-617.

⁴³⁸Mahfaza: İçinde bir şey saklanılan kap, kılıf vb.

⁴³⁹Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı...*, s. 62.

⁴⁴⁰Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.18.

⁴⁴¹Ünlü ve Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı...", s.308.

⁴⁴²Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.19.

⁴⁴³Ünlü ve Albayrak, "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı...", s.308.

⁴⁴⁴Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.20.

4.4.5. Dr. Giovanni Battista Violi'nin Çiçek Aşısı

İtalyan Doktor Giovanni Battista Violi (1849-1928), 1880 yılında Beyoğlu Aynalı Pasaj No:15'te, Etablissement Vacciogene adı ile özel bir aşı evi kurarak buzağıdan çiçek aşısı üretmeye başlamıştır. Dr. Violi, kendi icadı olan ve İstanbul'da Hugo Avellis tarafından imal edilen bazı aşı aletlerini Chicago Sergisi'ne göndermiş ve sergi idaresi Dr. Violi'yi bir madalya ile ödüllendirmişti. Aşı enstitüsünde ürettiği taze aşılarla Beyoğlu Belediyesi'ndeki yoksul çocukları ücret almadan aşıliyordu. Bu insancıl davranışı nedeniyle Şehremaneti'nin önerisi üzerine Osmanî nişanı (4.derece) ile ödüllendirildi.⁴⁴⁵

4.4.6. Aşı Enspektörlüğü (Müfettişlik) ve Telkiahane-i Şahane (Aşı Evi)

Aşılama faaliyetleri için birçok yöntem uygulanmış aşının her bölgede, çocuk-yetişkin her kesimden bütün Osmanlı nüfusuna ulaşması için farklı birçok yol denenmişti. Aşısız kimsenin kalmaması için büyük bir çaba gösterilmişti. Bu çabalar kısmen faydalı olsa da aşılama faaliyetlerinin aksamadan sistemli bir şekilde yürütülmesi için kurumsal bir yapıya bağlanması gerekiyordu.

Bunun için 1871'de İstanbul'da yaşanan çiçek salgınının ardından Marko Paşa başkanlığında toplanan Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye, 5 Mayıs 1872 tarihli toplantı yapmıştı. Toplantıda İstanbul'da bir aşı Enspektörlüğü (Müfettişliği) kurulmasını kararlaştırdı. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin zooloji hocası Hüseyin Remzi Bey'de bu kuruluşun başına getirildi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye bağlı olan Aşı Enspektörlüğü'nün görevi, Avrupa'dan gelen aşıların aşı kalemlerine doldurularak zamanında uzak yerlere ulaşmasını sağlamaktı. Aşılama faaliyetleri başarılı bir şekilde yürütülüyordu. Bu sırada Hüseyin Remzi Bey, kuduz aşısını öğrenmek üzere Paris'e gönderilen heyete seçildi. İstanbul'a döndükten sonra modern bir çiçek aşısı kurumu açmak için girişimlerde bulundu.⁴⁴⁶ Çünkü Avrupa'dan aşı getirtilmesi hem maddi açıdan masraflıydı hem de gelmesi uzun zamanda sürüyordu. Bundan sonra da İstanbul'dan uzak yerlere gidene kadar zaman aldığından aşılar bozulabiliyordu.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.129. BOA, DH. MKT. 393/58 (13 M. 1313/6 Temmuz 1895).

⁴⁴⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.128.

⁴⁴⁷Haldun Eroğlu vd. , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Telkîh-i Cüderi..", s.199.

Girişimler sonunda 27 Temmuz 1892’de çiçek aşısı üretmek üzere Telkikhane-i Şahane hizmete girdi. Bir süre Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’nin parazitoloji laboratuvarında hizmet veren Telkikhane, daha sonra Demirkapı’daki Tıbbiye’nin nebatat bahçesinin sağ tarafında yapılan tek katlı binasına taşındı. İstanbul’daki yabancı hastaneler ve sefaretler kendi ülkelerinden aşı getirtmek yerine Telkikhane’nin ürettiği aşıları tercih etmekteydi. 1902 yılında Telkikhane’den vilayetlere 27.455 aşı tüpü gönderilmişti. Çiçek aşısı, Avrupa’da sadece dişi danalardan elde edilirken, 1903 yılından itibaren erkek danalar kullanılarak aynı özellikleri taşıyan aşılar elde edilmeye başlandı. *Telkikhane-i Şahane’nin* adı, II. Meşrutiyet’in ardından resmi kurumlardaki “Şahane” sözcüğünün yerine “Osmanî” getirilmesi üzerine *Telkikhane-i Osmanî* oldu. Telkikhane, 1892-1923 arasında 22 yıllık hizmeti süresinde toplam 7.260.784 tüp çiçek aşısı hazırlamıştı. 1913’de Telkikhane-i Osmanî müdürlüğüne Dr. Kemal Muhtar getirildi. Kemal Muhtar, çiçek aşısı elde etmek için kullanılmakta olan Kırım buzağuları ve yerli buzağuların yerine, ülke koşullarına daha uygun bulduğu manda malaklarını kullandı. Telkikhane, Hüseyin Remzi Bey’den sonra Dr. Şerafettin (Kam) Bey tarafından yönetildi. Cumhuriyetin ilanının ardından İstanbul Telkikhanesi adıyla hizmet veren bu aşı evi, 31 Haziran 1934 yılında kapatılarak Ankara’ya taşındı. Buradaki faaliyetlerine Ankara Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü’ne bağlı Çiçek Aşısı Şubesi ismi altında devam etti.⁴⁴⁸

⁴⁴⁸Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.128.

5. SONUÇ

İlk çağlardan günümüze kadar etkisini devam ettiren salgın hastalıklar, insanların en büyük problemlerinden biri olmuştur. Bu salgınlar toplumları ve devletleri ekonomik, siyasi, askeri ve sosyal bakımdan olumsuz yönde etkilemiştir. Hijyenik olmayan ortamlar, artan nüfus karşısında ekonominin zayıflaması ve bunun neticesinde ortaya çıkan kıtlık, yaşanan savaşlar ve beraberinde ortaya çıkan göç hareketleri, doğal afetler vb. birçok olay bu hastalıklara karşı insanları daha da savunmasız ve çaresiz bir durumda bırakmıştır. Çaresiz kalan insanlar yaşadığı korku ve panikle çoğu zaman bulundukları bölgelerden uzaklaşmak istemiş ve gittikleri yerlere beraberinde hastalıkları da taşımışlardır. Bölgeden bölgeye, şehirden şehre, ülkelerden kıtalara giderek yayılan salgınlar kitlesel ölümlere neden olmuş, geride maddi ve manevi büyük tahribatlar bırakmıştır.

Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de salgın hastalıklar etkisini uzun yıllar devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul, aynı zamanda hem imparatorluğun hem de dünyanın her yerinden gelen gemilerin uğradığı önemli bir liman kentiydi. Bu sebepten başta veba olmak üzere kolera ve çiçek gibi çok büyük ve şiddetli salgın hastalıklarla mücadele etmek durumunda kaldı. 19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşanan veba ve çiçek salgınları hakkında arşiv kaynaklarında çok fazla belgeye ulaşılamamıştır. Kolera için bu durum biraz daha iyimserdir. Salgınların başlaması, yayılışı ve bitişi uzun bir süreç olup farklı yıllar hatta farklı yüzyıllarda etkisini göstermiştir. Bu nedenle çalışmamızın zaman dilimi dışında bulunan ama bütünlük açısından bakılmasında fayda görülen kaynaklar ve belgelerden de yararlanılmıştır.

İlk ve en bilinen hastalıklardan biri olan veba hastalığı, Ortaçağdan başlayarak 19. yüzyılın ikinci yarısında etkisini yitirene dek Osmanlı Devleti'nin bütün şehirlerinde ama özellikle de başkent İstanbul'da şiddetini göstermiştir. Osmanlı toplumunun vebaya karşı tutumunda genellikle din belirleyici olmuştur. Müslümanların büyük çoğunluğunun düşüncesi Allah'ın iradesine boyun eğmek, hastalığı kabullenmek ve kaderine razı olmaktır. Hatta vebadan ölenler şehit sayılmaktadır. Ancak 19. yüzyılın başlarına doğru salgınların şiddetini arttırdığı dönemlerde özellikle gençler hastalıktan kaçma davranışına yönelmişlerdir. Gayrimüslimler vebaya karşı daha ihtiyatlı davranarak bulaşıcı hastalıkların olduğu yerden kaçış ve hastaların hastaneye yatırılması uygulamalarına önem vermişlerdir.

Salgınlar karşısında Osmanlı Devleti, öncelikli olarak hastalığın yayılmasına engel olmak, can kayıplarını azaltmak ve ülkede sıhhi bir ortam oluşturmak için çeşitli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden en önemlisi şüphesiz ki karantina usulüdür. Bu usul ilk olarak 1831 yılında Mustafa Behçet Efendi'nin önerisi ile Karadeniz'den gelen gemilere uygulanmıştır. Ancak halkın bazı kesimleri bu uygulamaya karşı gelmiş hatta engellemek için isyanlar çıkarmışlardır. Gerek dini nedenlerle gerek ekonomik ve ticari nedenlerle halk bu usule karşı çıksa da, karantinanın gerekliliği halka risaleler yoluyla anlatılmaya çalışılmış ve çıkarılan fetvalarla da dine uygunluğu açıklanmıştır. Böylece karantina usulü başta olmak üzere diğer tedbir ve tedavi yöntemleri uygulanarak vebanın önü alınmaya çalışılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısında etkisini yitiren veba hastalığının ardından bu sefer kolera ve çiçek hastalıkları ortaya çıkmıştı. Oysa halk henüz vebanın etkisinden kurtulamamışken bu yeni salgınlarla mücadele etmek durumunda kalmıştır. Yeterli sayıda yetişmiş hekim bulunmaması, hastalığın gerek halk gerek yerel idareciler ve doktorlar tarafından yeterince tanınmaması kolera'nın hızla yayılmasına neden olmuştur. Yoğun bir nüfusa sahip olan, yetersiz altyapı ve hijyenik olmayan ortamlar nedeniyle İstanbul'da da hastalık giderek artmış ve salgın halini almıştır.

Kolera mikrobunun yayılmasındaki en önemli etkenin kirli su kaynakları olduğunun bilincinde olan Osmanlı Hükümeti, İstanbul'un içme suyu kaynaklarının kontrol ve ıslahı ile ilgili ciddi bir tutum sergilemiştir. Yaşanan kolera salgını İstanbul'un altyapı çalışmalarının da önemini ortaya koymuş ve başta dere yatakları ve lağımlar olmak üzere şehirde sağlıksız koşullarda bulunan mahalleler ve kolera görülen yerlerin dezenfeksiyonu yapılmıştır. Ayrıca bataklık halindeki dereler temizlenmeye çalışılmıştır. İstanbul'un çeşitli semtlerine dağılmış halde bulunan muhacir ve yoksul barakalarının kaldırılması, han ve bekâr odalarının kapatılması, yine muhacir, işçi ve bekâr kesimin bir kısmının başkentten uzaklaştırılması hastalıkla mücadele için atılan önemli adımlardır.

Osmanlı'yı uğraştıran bir başka hastalık da çiçek hastalığıdır. Çiçek hastalığı direkt olarak insandan insana bulaştığı için en etkili yöntem aşılama yöntemi olarak görülmüş ve bu alanda çalışmalar yapılmıştır. İlk olarak geleneksel yöntemlerle başlayan faaliyetler Avrupa'da modern aşının keşfedilmesiyle birlikte ithal edilen aşılarla sistematik olarak devam etmiştir. Halk aşı olmaya teşvik edilmiş ancak modern aşya güvenmeyenler zorluk çıkarmışlardır. Hastalıkla mücadeleye sekte

uğramaması için, direnen ve aşısını yaptırmayanlara bazı cezai uygulamalar getirilmiştir. 1885, 1894, 1903 ve 1915 yıllarında çiçek aşısı ile ilgili dört farklı nizamname yayınlanmış ve bu nizamnamelerin hükümlerinin ihlaline karşı halk kanunlarla korkutulmaya çalışılmıştır. Aşılama faaliyetleri için aşıcı ve eczacı tayin edilmiş, aşı bölgelerine gelemeyen kişiler için ise gezici doktorlar tayin edilmiştir. Çiçek salgınlarının yaşandığı dönemde aşılama faaliyetlerini kurumsallaştırmak ve aşı üretimi yapmak üzere Hüseyin Remzi Bey önderliğinde Telkikhane-i Şahane hizmete girmiş ve burada üretilen aşılar diğer vilayetlere de taksim edilmiştir. 19. yüzyılda coğrafi-kültürel farklılıklardan dolayı her bölge için eşit bir mücadele yapılamaması ve bazı yetersizlikleri bulunmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin çiçek hastalığı ile mücadelede çağdaşlarıyla aynı gayreti göstermiş olması önemlidir.

Özetleyecek olursak Osmanlı Devleti 19. yüzyıla gelinceye kadar, modern anlamda sağlık teşkilatlarından yoksundu. Salgın hastalıkların sonucunda meydana gelen büyük can kayıplarının yanında, sosyal ve ekonomik alanda da kayıplar verildiğinin farkına varan idareciler, özellikle Tanzimat'ın ilanı ile birlikte Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etmeye başladılar. Sağlık alanında derhal tedbir alınması gerektiğini, bunun da yalnızca bireysel uygulamalarla olmayacağını görerek kurumsallaşmanın şart olduğu kanısına vardılar. Bunun üzerine çeşitli sağlık kuruluşları oluşturularak sağlık hizmetlerinin aksatılmadan bütün halka ulaştırılacak şekilde çalışılmasına ve hizmetlerin kontrollü bir şekilde yürütülmesine ön ayak oldular. 19. yüzyıl kadercilik anlayışının terk edildiği, batıl inançların bir kenara bırakıldığı ve sağlık alanında kurumsallaşmanın başladığı bir dönem oldu.

EKLER

Ek 1: Veba etkenini bulan Dr. Alexandre Yersin⁴⁴⁹

Ek 2: Vebadan ölen Veziriâzam Ayas Paşa'nın “es-Sa'idü's-şehîd” ibaresi bulunan mezar taşı⁴⁵⁰

⁴⁴⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.112.

⁴⁵⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.114.

Ek 3: Şânizâde Ataullah Efendi⁴⁵¹

Ek 4: Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi⁴⁵²

⁴⁵¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.116.

⁴⁵²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.131.

Ek 5: Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi, 1865⁴⁵³

Ek 6: Bakteriyolojihane-i Şahane, Nişantaşı⁴⁵⁴

⁴⁵³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.139.

⁴⁵⁴Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.143.

Ek 7: Dr. Andre Chantemesse⁴⁵⁵

Ek 8: Hıfzıssıhha-i Umumiye Müfettişı Bonkowski Bey⁴⁵⁶

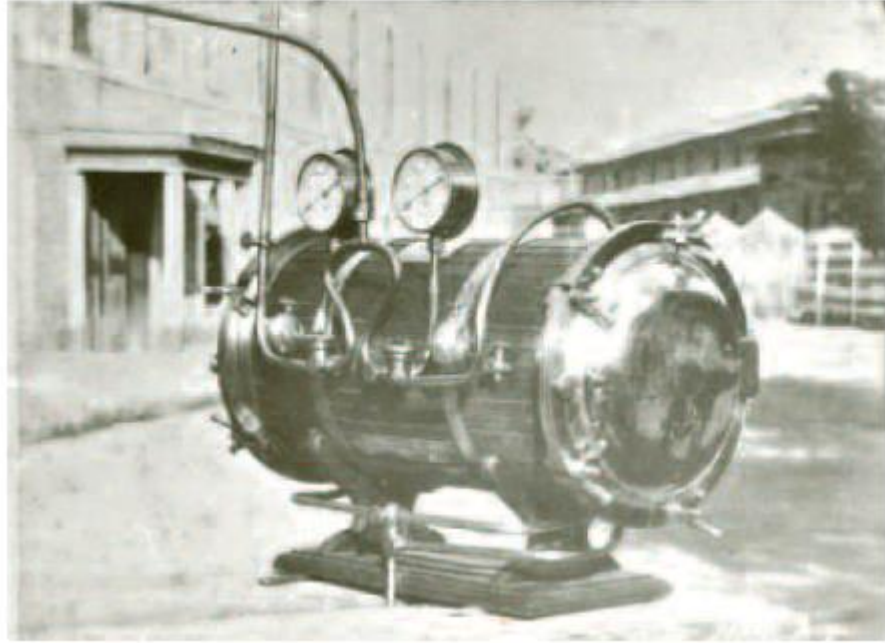
⁴⁵⁵Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.144.

⁴⁵⁶Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.145.

Ek 9: Tebhirhane memurları, resmi kıyafetleri ve iş elbiseleriyle, 1911⁴⁵⁷

Ek 10: Tersane-i Âmire’de üretilen etüv makinesi⁴⁵⁸

⁴⁵⁷Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.146.

⁴⁵⁸Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.146.

Ek 11: Edward Jenner⁴⁵⁹

Ek 12: Dr. Violi⁴⁶⁰

⁴⁵⁹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.121.

⁴⁶⁰Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.122.

Ek 13: Lady Mary Montagu Osmanlı kıyafetiyle⁴⁶¹

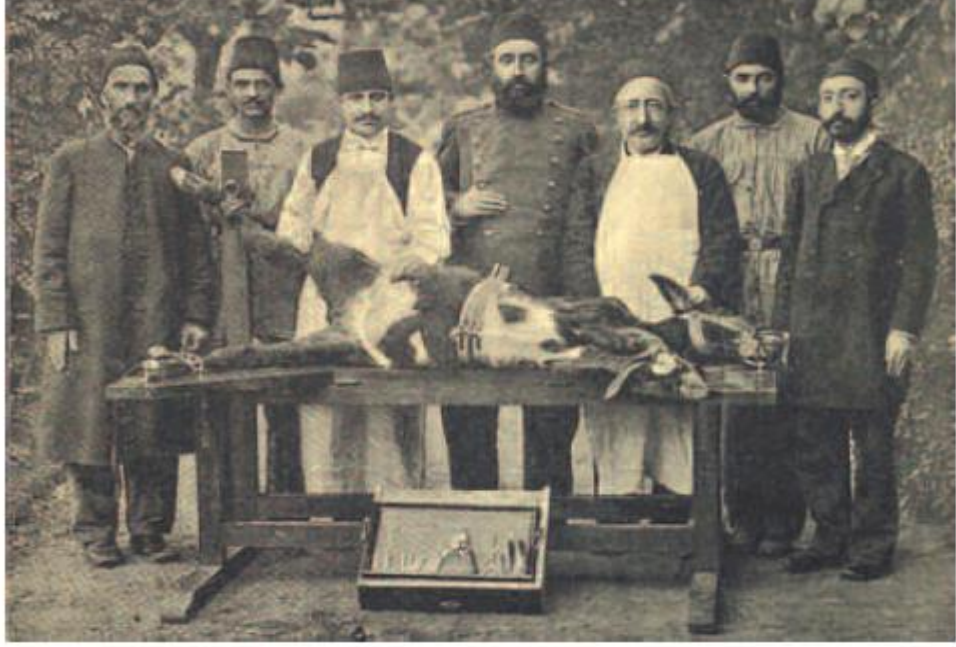
Ek 14: Telkikhane-i Şahane binası⁴⁶²

⁴⁶¹Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.126.

⁴⁶²Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.128.

Ek 15: Hüseyin Remzi Bey (ortada) ve Telkikhane-i Şahane görevlileri, çiçek aşısı elde etmek üzere bir buzağının başında⁴⁶³

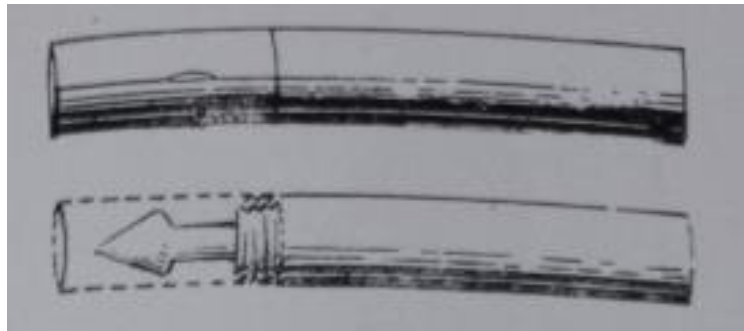

⁴⁶³Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul*, s.129.

Ek 16: İlk çiçek aşısı Enspektörlüğü ve Telkikhane kurucusu ve müdürü, Mekteb-i Tıbbiye muallimi Dr. Hüseyin Remzi Bey⁴⁶⁴

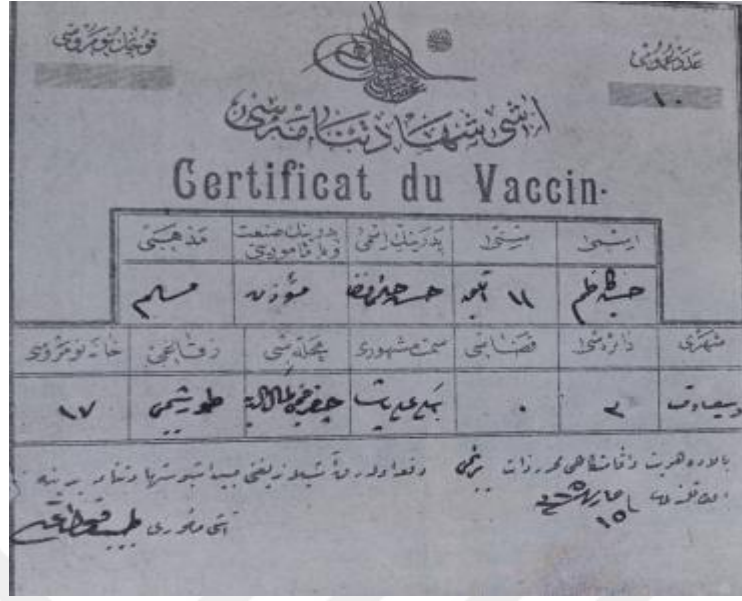
Ek 17: Aşı Kalem⁴⁶⁵

⁴⁶⁴Süheyl Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

⁴⁶⁵Süheyl Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

Ek 18: Şahadetname Örneği⁴⁶⁶

Ek 19: Çiçekleme Usulünde Kullanılan Aşı Malzemeleri⁴⁶⁷

1. Gülsuyu Şişesi
2. Fildişi aşı kalemi
3. Püstül Kabuğunun Gülsuyu ile Islatıldığı Ceviz Kabukları
4. Püstül Kabuğunun Saklandığı Kadife Kесе

⁴⁶⁶Süheyl Ünver, *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1948.

⁴⁶⁷Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları...*,s.96.

Ek 20: Fildişi Aşı Kalemi⁴⁶⁸

⁴⁶⁸Mercan, *XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları...*,s.97.

KAYNAKLAR

- Acıduman A. (2009) “Şânizâde Mehmed Atâ’ullah Efendi ve Mi’yârü’l-Etibbâ Adlı Eserinde Çocuk Hastalıkları”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, C. 52, s. 42-52.
- Ağır, S. (2020). *Osmanlı’da Karantina Uygulama Süreçleri ve Tepkiler (1865-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Artvinli, F. (2020). “Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açısından Kısa Bir Bakış”, *Türk Tabipleri Birliği, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, Acıbadem Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı, s.43-59.
- Ataseven, A. (1996). “Gureba Hastanesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 14, s. 202-204.
- Ayar, M. (2007) “*Osmanlı Devleti’nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*”, Doktora Tezi, Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Ayar, M. (2010). “1900 İzmir ve 1901 İstanbul Salgınları Bağlamında Vebanın XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı İmparatorluğu’nda Devam Eden Etkisi”, *History Studies*, C.2, S. 2, s.173-188.
- Ayar, M. ve Kılıç, Y. (2017). “Osmanlı’da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. 17, S. 2, s.163-181.
- Bâb-ı Ali Evrak Odası (BEO), 543/40654, 1025/76835, 1124/84241
- Benli, K. (2017). *Klasik Dönem Osmanlı Sağlık Sistemi ve Salgın Hastalıklar (1300-1600)*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Beydilli, K. (2003). Mahmud II. , *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 27, s. 352-353). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bozkurt, S., Yıldırım, N., Ülman, Y. I., Özaltay, B., (2002). “1865 Kolera Salgınında Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Peche ile Robert Kolej’nden Cyrus Hamlin’ in Kullandıkları Antikolerik Terkipler”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.3, S.2, s.55-78.
- Bulut, H. (2020). “Salgın Bir Hastalık Olarak Vebanın Dinî Açısından Yorumlanması”, *Academic Knowledge*, C.3, S.1, s.1-19.
- Câbi Ömer Efendi, *Câbi Tarihi (Tarih-i Sultan Selâm-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni)*, Tahlil ve Tenkidli Metin, Ankara 2003, haz. Mehmet Ali Beyhan, Sayı 24, Cilt 2.
- Cevdet Sıhhiye (C.SH), 6/290
- Çetin, E. (2018, Ekim), “1812-1814 Veba Salgınının Üsküdar’a Tesirleri”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X*, C.1, S.1-516.
- Dahiliye (İ.DH), 166/8751, 162/8418, 181/9904, 9472,
- Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 393/58, 1695/41, 1699/47, 1706/80, 1747/57, 1747/58, 1753/13, 1757/36, 1777/33, 1773/105, 1783/61, 1785/95, 1790/24, 1783/115, 1790/24, 1791/53, 1795/01, 1794/17, 1798/70, 1800/118, 1803/51, 2092/33
- Dekay, J. E. (2009). *1831-1832 Türkiye’sinden Görünümler*. Çeviren: Serpil Atamaz Hazar, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Elmacı, İ. (2015) “Bilimsel ve Teknolojik Açısından Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıl’a Çiçek Aşısı ve Kuduz Aşısı”, *Belleten*, C. 79, S. 285, s.611-626.
- Erarslan, A. (2020), “Tâ’ün Rivayetleri Çerçevesinde Hadis Şârihlerinin Hz. Peygamberin Karantina Tavsiyesine Yönelik Yaklaşımları”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 25, s. 487-511.

- Erdoğan, M. (2017). *18.Yüzyılın Sonu 19.Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*.Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Eroğlu, H., Dinç, G. ve Şimşek, F. (2014) “Osmanlı İmparatorluğu’nda Telkîh-i Cüderi (Çiçek Aşısı), *Milli Folklor*, S. 101, s. 193-208.
- Ertaş, M. Y., Eğinim, K. (2011) “Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,S.10,2011,s.83-108.
- Evkâf (C.EV), 8/356
- Feldmareşal Helmuth Von Moltke (1969) *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs. İstanbul:
- Göçer, K. (2014), “Bezmiâlem Valide Sultan ve Gureba Hastanesi Vakfiyesi”, *Çankırı Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 4, S. 1, s. 123-150.
- Hatt-ı Hümayun (HAT),280/16589,
- Hayırlıdağ, M. (2021), “Osmanlı’da Salgınla Mücadelede Yazılmış Bir Eser “Koleraya Karşı Ne Yapmalı”, *KÜLLİYAT Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 13, Nisan 2021, s.76-84.
- İnalcık, H., “*İstanbul-Türk Devri*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.23, s.296-300.
- Kahraman, S. A. ve Dağlı, Y. (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt/1. Kitap, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karaimamoğlu, T ve Gümüş, T. T. (2020) “Veba ile Başlayan Değişim: Kara Ölüm’ den Sonra Büyük Britanya’da Değişen Gündelik Yaşam”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 44, s.509-526.
- Karakılıç, C. (2017) “Osmanlı Devleti’nin Çiçekle Mücadelede Kullandığı Yöntemler (1908-1918)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 33, s.1-34.
- Kılıç, O. (2004) *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Koçu, R. E. (1961) “Belgradcık Köyü”, *İstanbul Ansiklopedisi*, C.5, “2310-2884.
- Lüleci, A. (2009) *İşgal İstanbul’unda Salgın Hastalıklar (1918-1922)*. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Magaryan, P., “Jüstinyen Vebası’nın Sebebi Hun Göçleri Olabilir”, *Arkeofili*, 2018.
- Marmara, R. (2002) “İstanbul’da Veba Salgını”, Çev. Güneş Çelikkol, *Tarih ve Toplum*, 228,(Aralık 2002),s.34.
- Meclis-i Vâlâ (İ.MVL),231,
- Mektubî Kalemî (HR.MKT),5/79,4/75, 81/10, 82/11, 7116,
- Mektubî Kalemî Defterleri (A} MKT.d): 1039
- Menteşe, G. L. (2020) “Kara Vebanın Batı ve Doğu Toplumlarına Etkisi”, *AHBV Akdeniz Havzası ve Afrika Medeniyetleri Dergisi*, C.2 S.1, 78-87.
- Mercan, B. (2017) *XIX. Yüzyılda Osmanlı’da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*. Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimle Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kırklareli.
- Mukavelenameler (A.} DVN.MKL), 35,23
- Name-i Hümayun Evrakı (A} DVN.NHM): 2/11,3/17

- Nezaret ve Devair Evrakı (A.) MKT.NZD): 118/71, 195/63,
- Nikiforuk, A. (2018). *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi* Çev. Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, H. (2005) *Salgın Hastalıklardan Ölüm 1914-1918*. Ankara: Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkan, V. G. (2012) “İstanbul Silüetinin Vazgeçilmezi Kız Kulesi”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, C.1,s. 1-4.
- Özkul, K. ve Oskay, S. (2020) “Salgın Dönemlerinde Kız Kulesi’nin Karantina Hastanesi Olarak Kullanılması”, *Şehir ve Medeniyet Dergisi*,C.6, S.19, s.650-665.
- Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, Çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Sadaret Mektubî Kalemi (A.) MKT): 118/38, 134/43, 140/89, 111/39, 140/89,144, /15, 109/81, 118/38, 134/43, 140/89, 111/39
- Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Odası (A.) MKT.MHM): 12/33, 37/96, 104/17,140/37, 12/33, 290/71,
- Sadaret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Yazışmaları (A.) MKT.UM): 161/70, 398/13, 398/66,
- Sarıyıldız, G. (1994) “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, C.58, S.222, Ağustos 1994, s.329-376.
- Şahin, G. (2020) “İngiliz Gezginlere Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Sağlık Koşulları”, *History Studies*, C. 12, S.6, 2988–3011.
- Şânizâde Mehmed Atâ’ullah b. Mehmed Sâdık b. Mustafa er-Rûmî el-Hanefî. Hamse-i Şânizâde. Emrâz-ı Müstakille. 1235. *TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI*.
- Takim-i Vakâyi, “Kolera illetine dair bundan akdem tab olunan Takvim- i Vakâyi nüshasında mestur vasaya ve talimatın lahikasıdır ki ol madde bununla hitam bulacaktır. Tabib-i hâzıkın hastaneye vürudundan mukaddem tiz elden imal ve icrası lazım gelen muacele tedabiri beyanındadır”, 18 Mayıs 1832.
- Takvim-i Vakâyi, “Fünûn/Behçet Efendi’nin yeni bir hastalık olan kolera hakkındaki risalesi ve karantinaya başlandığı”, 13 Kasım 1831.
- Takvim-i Vakâyi, “Kolera illerine dair bundan evvelki Takvim-i Vekâyi’de mestur olan talimat ve vesayanın lahikasıdır”, 4 Mayıs 1832.
- Takvim-i Vakâyi, “Lisan-ı azbül-beyan Arabide Heyza ve meraz-ı esved ve lisan-ı frengide kolera namıyla mütearif ve meşhur olan illete müteallik bazı vesaya ve talimat beyanındadır”, 22 Nisan 1832
- Takvim-i Vakâyi, “İllet-i vebaya dair kaleme alınmış ve mahallata neşr olunmak üzere varaka-i mahsusaya müstakillen tab ve temsil kılınmış ve iş bu mahalle dahi derc olunmuş olan layihadır”, 19 Nisan 1839.
- Turan, Ş. (1992). Bayezid II. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C. 5, s.234-238), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Turna, N. (2011) “İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum Ve Ekonomi”, *Studies Of The Ottoman Domain*,C.1, S.1,s.1-36.
- Uzluk, F. N. (1935) “Kolera Risalesi”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, C.1, No.4, (1935), s.145-151.
- Ülman, Y. I. (1999) *Gazette Medicale de Constantinople ve Tıp Tarihimizdeki Önemi*, Doktora Tezi. İstanbul 1999.

- Ünlü, M. ve Albayrak, Z. (2021) “Osmanlı Devleti’nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, s. 301-324.
- Varlık, N. (2011) “Taûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (C.40, s.175-177). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Varlık, N. (2016) “İstanbul’da Veba Salgınları”, *Büyük İstanbul Tarihi*, Çev. Ahmet Aydoğan, C.4, s.146-151.
- Varlık, N. (2018) “Osmanlılarda Veba Salgınları”, *Toplumsal Tarih* 296, s.30-36.
- Verrolot, M. – P. (2019) , “İstanbul’da Kolera 1848 Salgını Üzerine Bir İnceleme”, Çev-Ed., Özgür Yılmaz. İstanbul: Libra Yayınları.
- Washburn, G. (1909). *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Yağcıoğlu, N. (2019) *Tanzimat Sonrası Osmanlı’da Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler*, Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzincan.
- Yalçınkaya, M. A. (2019) “Fransız Epidemiyolog Antoine Fauvel’ye Göre 1849’da Karadeniz Karantinaları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C.26, s.439-460.
- Yaşayanlar, İ. (2015) *Sinop, Samsun ve Trabzon’da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Yavuz, Y. (1988) “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Sağlık Kuruluşları”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C. 8, S.2, (1988), s. 123-142.
- Yıldırım, N. (1994) “1893’te İstanbul’da Kolera Salgını”, *Tarih ve Toplum*, S. 129, s. 14-29.
- Yıldırım, N. (1996) “1893 Kolera Salgını İstatistikleri”, *Tarih ve Toplum*, S. 150 , s. 51-54.
- Yıldırım, N. (2004) “Tersane-i Amire Fabrikaları’nda Tebhir Makinesi/Etûv Üretimi ve Kullanımı”, *Dünü ve Bugünü ile Haliç Sempozyumu Bildirileri*, 22-23 Mayıs 2003, Ed. Süleyman Faruk Göncüoğlu, Kadir Has Üniversitesi Yay. İstanbul 2004, s.421-431.
- Yıldırım, N. (2006) “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: Karantina İstemezük”, *Toplumsal Tarih*, S. 150, s.18-27.
- Yıldırım, N. (2006) “Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 145, s.18-29.
- Yıldırım, N. (2006), “Panoliko’dan Balıklı Rum Hastanesi’ne”, *Toplumsal Tarih*, S. 153, s.50-57.
- Yıldırım, N. (2008) “Osmanlı Devleti’nin Modern Tıp Kurumlarından Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri”, *Ali Haydar Bayat Anısına Düzenlenen Osmanlı Sağlık Kurumları Sempozyumu*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul , s.199-215.
- Yıldırım, N. (2010). *Salgın Afetlerinde İstanbul*, Afetlerin Gölgesinde İstanbul. Ed. Said Öztürk. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Yıldırım, N. (2018) “Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi”, *Zeytinburnu Kültür Vadisi*. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Yayın no.54 C.2, s.682-692.
- Yıldırım, N. (2020) “İstanbul’un Kolera ile Tanışması:1831 Salgını”, *Toplumsal Tarih*, S. 316, s.62-66.
- Yıldırım, N. ve Ertın, H. (2020) “1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti’nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları”, *Anadolu Kliniği Tıp*

Bilimleri Dergisi, C. 25, Sayı Special Issue on COVID 19 (Covid 19 Özel Sayısı), s.85-101.

Yıldız Parekende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK.ŞH), 8/60

Yıldız, F. (2014) *19.Yüzl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) Ve Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Yılmaz, C. ve Yılmaz, N. (2006), *Osmanlılarda Sağlık II Arşiv Belgeleri*, 217.

Yılmaz, Ö. (2017) “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, C.6, No.1, s.23-55.

Zabtiye (C.ZB), 34/1675

Zeyben Karakuş, A. N. (2021) *19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yaşanan Salgın Hastalıkların Mekteplere Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

ÖZ GEÇMİŞ

Gülbahar Ankaralı, Açık Öğretim Lisesi’ni bitirdikten sonra Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden 20.06.2017 tarihinde mezun oldu. 2020 yılında OMÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans programına girdi. Temel ilgi alanları Tarih, Coğrafya ve Edebiyat’ tır.

İletişim Bilgileri

ORCID ID : 0000-0002-0798-8336

Yayınlar:

1. Ankaralı, Gülbahar, “ İstanbul’un Çiçek Hastalığı ile Mücadelesi”, 3. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar ve Yenilikçi Çalışmalar Sempozyumu*, Bandırma Onyeddi Eylül Üniversitesi, Balıkesir 2023, s.171-183.